

156. évfolyam (2022) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
156. évfolyam (2022) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

JÁRVÁNYOK TÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBAN.

PESTIS, HIMLŐ, KOLERA, SPANYOLNÁTHA MAGYARORSZÁGON

<i>Krász Lilla</i> : Bevezető	5
<i>Gecser Ottó – Szende Katalin</i> : Hans Saltzman, az 1510-es pestisjárvány és a nagyszebeni vesztegvár	9
<i>Vadas András</i> : A Batthyány uradalomrendszer és a 17. század első felének pestisjárványai	25
<i>Sabine Jesner</i> : Cordon Militaire – Cordon Sanitaire. Járványmegelőzés az erdélyi katonai határőrvidéken (1760 körül–1830)	47
<i>Krász Lilla</i> : Az „oltalmazó himlőről”. A himlőoltás magyarországi népszerűsítése és bürokratizálása	61
<i>Fazekas Csaba</i> : A szabadságharc és az 1848–1849. évi kolerajárvány összefüggései	81
<i>Géra Eleonóra</i> : A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete	97

TANULMÁNYOK

<i>B. Szabó János – Sudár Balázs</i> : Hol lehetett a rejtélyes „vln-dr-i” csata?	117
<i>Bodovics Éva</i> : Az 1878-as miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti nézőpontból	139
<i>Bittera Éva</i> : Egy magyar arisztokrata nő kisebbségi léthelyzetben (1918–1945). Csáky Mihályné gróf Nemes Gabriella sorsa a családi iratok tükrében	171

KÖZLEMÉNY

<i>Törő László Dávid</i> : Történészek népi múltkonstrukciói az 1945 előtti Burgenland- vitákban	195
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kertész Balázs (közvetési): Székesfehérvár oklevelei és levelei 1249–1526. (<i>Lakatos Bálint</i>)	209
---	-----

Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak (<i>Csermelyi József</i>)	211
Rupert Klieber (Hrsg.): Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath. Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn (<i>Fejérdy András</i>)	215
Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek (<i>Eöry Áron</i>)	218
<i>Márkus Beáta</i> : „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról, 1944/1945 (<i>Stark Tamás</i>)	221
<i>Tóth Ágnes</i> : Németek Magyarországon, 1950–1970 (<i>Bednárík János</i>)	225
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	229

JÁRVÁNYOK TÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBAN PESTIS, HIMLŐ, KOLERA, SPANYOLNÁTHA MAGYARORSZÁGON

BEVEZETŐ

A Covid-19 pandémia az egyén, a család és a társadalom szintjén jelentkező, az élet minden területére kiterjedő globális politikai, társadalmi, gazdasági, mentális, kulturális hatást váltott ki. Mindez további súlyos kríziseket generál, rövid és hosszú távon is bizonytalan valóságérzékelést előidéző újabb járványok, a tömeges migráció, politikai, gazdasági és társadalmi konfliktusok formájában. Így nem meglepő az utóbbi évszázadokban pusztító járványok történeti kutatásának 21. századi konjunktúrája.

Az elmúlt két évtizedben e témában megjelent publikációk legfeltűnőbb sajátossága a járványok krízistörténeti narratívába ágyazott elbeszélése.¹ A krízisleírásokban két szemantikai hagyomány ötvözi egymást: az orvosi és a történeti. Az antikvitás *Corpus Hippocraticum*ban megfogalmazott, majd Galénosz által terjesztett orvosi krízistanában a betegség fordulópontját jelentő κρίσις [*crisis*] a pozitív és negatív irányba való elmozdulás lehetőségét egyaránt magában hordozó, behatárolt időre (maximum egy-két napra) korlátozódó nyitott állapotot jelöl, amelyben az orvos a korábban megfigyelt és összegyűjtött konstitúciós tényezők (*anamnézis*) és a felállított *diagnózis* alapján mond ítéletet a betegség lefolyásáról (*prognózis*), s dönti el, hogy a páciens meghal, avagy életben marad.² A történetelméleti krízis fogalomban az ítélet immár elszakad időlegességét jelző jelentésétől és egybeesik az idő kronológikus folyásával: olyan „kikristályosodási pontként”, áttörésként értelmeződik, amely a társadalmi, gazdasági, politikai életben hosszú távú, mélyreható strukturális változások, visszafordulások vagy innovációk előidézője.³ Ezek a normatív premisszák a történelem számára lehetővé teszik azt, hogy az események elbeszélésén túl belső összefüggéseket, folyamatokat, struktúrákat rekonstruáljon.⁴

¹ A krízistörténetírás járványtörténet szempontjából meghatározó újabb elméleti szakirodalmából lásd Histoire et memoire des risques naturels. Eds. René Favier – Anne-Marie Granet-Abisset. Grenoble 2000.; Handbook of Disaster Research. Eds. Havidán Rodríguez – Enrico L. Quarantelli – Russell R. Dynes. New York 2006.; Krisis! Kriszenszenarien, Diagnosen und Diskursstrategien. Hrsg. Henning Grunwald – Manfred Pfister. München 2007.; *Geoffrey Parker: Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered. The American Historical Review* 113. (2008) 1053–1079.; Krisengeschichte(n). „Krise” als Leitbegriff und Erzählmuster in kulturwissenschaftlicher Perspektive. Hrsg. Carla Meyer – Katja Patzel-Mattern – Gerrit Jasper Schenk. Stuttgart 2013.

² Vö. *Rolf Winau: Krise (in) der Medizin. Die Entwicklung des medizinischen Krisenbegriffs und das ärztliche Selbstverständnis. In: Krisis! Kriszenszenarien i. m. különösen: 41–44.; Reinhard Koselleck: Krise. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto von Brunner – Werner Conze – Reinhard Koselleck. Bd. 3. Stuttgart 1982. 617–650. különösen: 619.*

³ A krízisek és struktúrák belső kapcsolatához lásd *Koselleck, R.: Krise i. m. 629.*

⁴ *Rudolf Vierhaus: Zum Problem historischer Krisen. In: Historische Prozesse. Hrsg. Karl-Georg Faber – Christian Meier. München 1978. 313–329. különösen: 313.*

Az orvostörténet-írás által dominált járványtörténet-írás 18. századig visszavezethető hagyományában⁵ a történeti patológia, azaz a fertőző betegségek (főként a pestis, szifilisz, himlő, kolera, spanyolnátha) kóroktana, valamint a pandémiák és epidémiák geográfiájának hosszú időtartamú vizsgálatai képezték a legutóbbi időkig a meghatározó tematikai súlypontokat. A 2000-es évek óta kibontakozó újabb járványtörténet-írásban a fentebb vázolt orvosi és történeti krízisfogalmak egymásra vetítése révén a szituatív nyitottságként értelmezett járványok olyan kötött, narratív struktúrában jelennek meg, amely az anamnézis-diagnózis-prognózis mintája mentén, a múlt-jelen-jövő összekapcsolására épül. Eme sajátos elbeszélésmód alkalmazásával transzparenssé válnak a krízisekre egyéni és közösségi, lokális, regionális és globális szinteken adott sikeres vagy sikertelen válaszok, a hosszabb és rövidebb távú válságkezelések során használt intervenciók regiszterek, ami egyszersmind alapot jelenthet a jelenlegi és jövőbeni hasonló szituációk felismeréséhez és megoldásához, eddig nem ismert szabályszerűségek és ciklikusságok feltárásához.

Az itt következő hat tanulmányban a 16. századtól a 20. század elejéig terjedő időszakban Európát s ezen belül a korabeli történeti Magyarország és Erdély területét leginkább sújtó, négy egymást követő, illetve párhuzamosan is pusztító „klasszikus” járványos megbetegedés, a pestis, a himlő, a kolera és a spanyolnátha jelenik meg. A tanulmányokat az köti össze, hogy a szerzők a járványokat nem „kész produktumként”, manifesztálódott betegségként, hanem diagnózis-ként beszélnek el, vagyis a járványok okozta krízisek adott térben és időben történő felismerésének és értelmezésének folyamatát igyekeztek megragadni. Különböző műfajú és különböző nyilvánosságú forrásszövegek rendszerezése, szembeállítás révén kibontakoznak azok a korabeli elbeszélésmódok, kríziskezelési technikák, a hatalom beavatkozásának eltérő formái, amelyek az utókor számára többszintű – orvosi-episztemológiai, mediális-kommunikációs, hatalom- és emlékezetpolitikai – értelmezéseket tesznek lehetővé.

Az első három tanulmányban eltérő időbeli metszetekben a pestis elleni védekezésnek más-más léptékekben (lokális, regionális, birodalmi szinteken) alkalmazott, alapvetően a betegek és a betegség társadalomtól való elkülönítésére, az egyén fegyelmzésére épülő gyakorlata s ehhez szorosan kapcsolódó hatalomtechnikai formációi jelennek meg. Gecser Ottó és Szende Katalin írása azt mutatja be, hogy az 1510-ben Magyarországon és Dél-Erdélyben pusztító pestis idején

⁵ A 18. és 19. században kiadott, több európai orvoskar curriculumában is szereplő, paradigmaticusnak tekinthető, tankönyvként is használt európai járványtani munkák bibliográfiai összeállítását közli *Heinrich Haeser: Lehrbuch der Geschichte der Medicin und epidemischer Krankheiten*. 3. Aufl. Bd. 3. Jena 1882.; *Erwin Ackerknecht: Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten*. Stuttgart 1963. 5.

hogyan sikerült a Balkánt és a Baltikumot összekötő távolsági kereskedelem bonyolításában kulcsszerepet játszó Nagyszében városát – a környező területekre nézve egyedülként – megóvni. A helyi védelem megszervezésének központi figurája az a stájer származású, a pestis idején Szebenben városi orvosként szolgáló Hans Saltzman volt, akit a szerzők Közép-Európában a kontumáciák első alkalmazójaként azonosítanak. Saltzman két, 1510-ben latinul, majd 1521-ben németül kiadott pestistraktátusának egymásra vetítésével a szerzők rekonstruálják egyfelől az orvos által javasolt preventív intézkedések „önsegítő” és „kommunális” technikákra épülő regiszterét, másfelől mindezek közvetítésének, a helyi városvezetés felé történő kommunikációjának és megvalósíthatóságának lehetőségeit és korlátait.

A pestis elleni regionális védekezés eszköztára és személyi meghatározói jelennek meg Vadas András tanulmányában, aki a járványt az 1600 és 1659 közötti időszakban vizsgálva, mint folyamatosan jelen lévő, csak rövid időszakokban lapangó, de 1644/1645-ben és 1650-ben nagyobb erővel pusztító veszedelmet írja le, rákérdezve e két utóbbi hullám klimatikus összefüggéseire is. A szerző a magyarországi járványtörténet-írásban kevésbé kiaknázott forrásegyüttes, a missilisek felhasználásával a Batthyányak 17. század első felében már integrált gazdasági szervezetrendszerként működtetett, több vármegyében elterülő uradalmainak példáján keresztül illusztrálja a karantén – kívülről érkezők kizárásaként, vesztelésre kötelezéseként, a „bentlévő” betegek izolációjaként értelmezett – használatának dinamikáját.

A járványok, kiváltképpen a pestis elleni védekezés birodalmi szintű rendszerének kialakítására irányuló 18. századi Habsburg kormányzati törekvéseket hadügyi, egészségügyi és gazdasági szempontok összekapcsolásával tárgyalja Sabine Jesner. Az Adriától Bukovináig terjedő Habsburg katonai határörvidék (*Cordon Militaire*) vonalán kiépített vesztégzár- és karanténállomások medikalizált hálózatának (*Cordon Sanitaire*) folyamatos működtetése elképzelhetetlen lett volna az egyéni jogoknak a köz egészsége érdekében alkalmazott megvonása és a szigorú katonai kontroll kollektív fegyelmező ereje nélkül. A szerző szemléletesen ábrázolja, hogy milyen szerepet játszottak ebben a folyamatban a sajátosan 18. századi „tudásiparra” jellemző megelőző intézkedések és gyógyító gyakorlatok.

Krász Lilla az évszázadokon keresztül pusztító himlő 18. századi kezelése kapcsán a védekezésnek az előbbiektől gyökeresen eltérő stratégiáit állítja a középpontba. Arról az orvosi szemléletbeli fordulatról van szó, amely a korábbi járványkezelésben elképzelhetetlen volt: a preventív intézkedések a betegség kizárása és izolációja helyett arra irányultak, hogy azt a társadalom minden tagját érintő variáció, majd vakcináció formájában való szándékos és időzített „elterjesztésével” előzzék meg. Ez azt is jelentette, hogy az orvosok a megfertőződés

értelmezésében – a korábbi pestis traktátusok szerzőivel ellentétben – már nem az antikvitas hagyományos, kanonizált szaktekintélyeire támaszkodtak, sokkal inkább a folyamatosan rendelkezésre álló, megfigyelhető, nyilvántartható potenciális beteganyagra. Megfigyeléseik, jelen esetben az oltottak és nem-oltottak dokumentálására professzionális, újabb és újabb kategóriákkal bővíthető, korrigálható, visszakereshető táblázatos kimutatási rendszert kezdtek használni. Miként azt a korabeli himlőirodalom jól dokumentálja, az új gyakorlat sikerének alapfeltevéletét az egyéni felelősségvállalás, reflexivitás tudatosításában látták.

Végül a blokk utolsó két tanulmányában a 19. században pusztító kolera és a 20. századelőn megjelenő spanyolnátha kapcsán nem elsősorban a járványkezelés közegészségügyi újításokban megnyilvánuló vetületei, hanem a járványok előterében zajló európai és világpolitikai krízisek tükrében azok társadalmi és politikai kommunikációjával, az események közvetlen befolyásolásával, a kollektív emlékezet alakulásával összefüggésbe hozható kérdések kerültek a középpontba. Fazekas Csaba korábbi, az 1848–1849. évi kolerajárványra vonatkozó kutatásait összegző, eredményeit egy tágabb nemzetközi kontextusba helyező írásában elsősorban egykorú sajtóhírekre, orvosi beszámolókra támaszkodva amellet érvel, hogy a járvány eme második, a szabadságharc eseményeinek „háttérébe” tolt hulláma sem a csaták kimenetelére, sem a polgári lakosság hangulatára nézve nem volt különösebb befolyással, viszont lassíthatta az orosz intervenció haderő mozgását. Ennek háttérében az 1831. évi járvány első hullámában alkalmazott szigorú korlátozó intézkedések, az azok nyomán jelentkező pánik kiváltotta társadalmi mozgalmak, lázadások állhattak, s e kaotikus állapotok a kollektív emlékezetben mélyen rögzültek. Erre tekintettel mintegy 17 esztendővel később az egészségügy-igazgatás inkább a korlátozó intézkedések mellőzésének stratégiáját választotta.

Közvetlenül az első világháború után a Föld minden harmadik lakosát több hullámban megfertőző, Magyarországon elsősorban Budapesten és a nagyobb városokban is jelentős emberáldozatokat követelő első nagy influenza-pandémia kapcsán Géra Eleonóra tanulmánya is arra kérdez rá, hogy a járványnak vajon miért nem alakult ki önálló emlékezete, miért tekintett a korabeli közvélemény a spanyolnáthára a világháború háttérében zajló kísérőjelenségként. A sajtóban megjelent rémhírek, satírák, gyászjelentések és tárcák, szépirodalmi alkotások, visszaemlékezések, valamint orvosi szaklapokban kiadott esetleírások, levelezések nyomán ugyanakkor igen érzékletesen mutatja be a szerző a tudósként, íróként, orvosként megélt személyes traumákat, a lakosság járványkezelésre adott reakcióit, amelyek a bűnbakkereséstől, a járványtagadáson keresztül az apokaliptikus helyzetértékelésig terjedő széles skálán mozogtak.

Krász Lilla

Gecser Ottó – Szende Katalin

HANS SALTZMANN, AZ 1510-ES PESTISJÁRVÁNY ÉS A NAGYSZEBENI VESZTEGZÁR

„Állítása szerint 1510-ben Nagyszebenben, a hol mint orvos működött, csak a vesztegzár intézményének szigorú alkalmazásával érte el azt, hogy a pestis a várost megkímélte, míg a környéken nagyban pusztított” – írta 1901-ben, minden bizonnyal elsőként, Vámosy István pozsonyi tisztiorvos egy (akkor még) kevésbé ismert, 15–16. századi pályatársáról, Hans Saltzmanról.¹ Vámosy híradása nyomán a stájer orvos stabil, bár meglepően szerény helyet kapott a hazai orvos- és járványtörténetben. A szerény hely különösen annak fényében meglepő, hogy a későbbi történészek egyértelműen félredobták az imént idézett mondatban megbívó kételyt, és minden további nélkül hitelt adtak Saltzman – Vámosy olvasatában önmagának tulajdonított – közegészségügyi teljesítményének. Így például Magyary-Kossa Gyula szerint Saltzman „1510-ben nagyszebeni orvos volt s a vesztegzár szigorú alkalmazásával elérte, hogy a pestis megkímélte a várost, míg a környéken erősen pusztított”.² Nagyon hasonlóan fogalmazott 1964-ben megjelent járványtörténeti áttekintésében Schultheisz Emil és Tardy Lajos is: „Nagyszebenben ezévben [1510-ben]³ Hans Saltzmann erdélyi orvos erős vesztegzár felállításával elérte, hogy az országos pestis, mely Erdélyben is igen heves volt, a várost megkímélte.”⁴ Érdekes módon, bár Saltzman teljesítménye ezen megfogalmazások alapján igencsak jelentősnek és úttörőnek gondolható, senki sem próbált meg részletesebben foglalkozni vele. Teljes tanulmány először 2011-ben jelent meg róla.⁵ Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben támasztható alá, illetve mennyiben tekinthető lehetségesnek a feltételezett 1510-es vesztegzár megléte, Saltzman saját művei, a Nagyszebenről ismert, illetve és a korabeli európai gyakorlat alapján.⁶

¹ *Vámosy István*: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony 1901. 146. Bár nevét többféleképpen írta és írták kortársai, az alábbiakban a Hans Saltzman névalakot használjuk.

² *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek I–IV. Bp. 1929–1940. III. 135. (531. sz.).

³ Az idézetekben a szögletes zárójelben lévő közlések a szerzők kiegészítései.

⁴ *Schultheisz Emil – Tardy Lajos*: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2. (1964) 3. sz. 111–156. 119. Lásd még *Spielmann József*: Latin nyelvű orvosi és természettudományos irodalom a XV–XVI. században. *Orvostörténeti Közlemények* 31. (1985) 83–91., itt: 85.

⁵ *Robert Offner*: Johannes Saltzmann, der Stadtarzt von Hermannstadt, ließ 1510 in Wien seine Pest-Ordnung drucken. *Kaleidoscope* 2. (2011) 2. sz. (<https://bit.ly/3pLBBlS>, letöltés 2021. aug. 14.).

⁶ Az írás egy korábbi, rövidebb változatához lásd *Szende Katalin – Gecser Ottó*: Plague in Sibiu and the First Quarantine Plan in Central Europe, 1510. In: *Epidemic Urbanism. Contagious Diseases in Global Cities*. Eds. Mohammad Gharipour – Caitlin DeClercq. Bristol–Chicago 2021. 4–13. Tanulmányunk lezárása után értesültünk az alábbi kötet megjelenéséről: Schwarzer Tod und Pestabwehr

Hans Saltzman

Az a kevés, ami Hans Saltzman életéről tudható, leginkább saját műveiből, illetve bécsi levéltári forrásokból származik.⁷ A legkorábbi adat 1497-ből való: ekkor iratkozott be a bécsi egyetem *artes* fakultására „Johannes Salczmann de Stira, pauper” néven.⁸ Ulrike Denk alapos kutatásaiból tudjuk, hogy a bécsi egyetemen azok a *pauper* besorolásúak, akik el is tudták végezni az egyetemet – figyelembe véve, hogy a tanulás költségei még az ő esetükben elengedett díjak nélkül is igen magasak voltak – abszolút értelemben nem tekinthetők szegénynek. Relatív értelemben viszont igen, amennyiben a számukra fenntartott olcsó szállásokon lakva, a körmenetek felvonulási rendjében vagy az előadótermek ülésrendjében hátra sorolva a diáktársadalom peremére szorulhattak.⁹ Saltzman tehát nem jöhetett nagyon lentről, de azért jelentős hátrányokkal vágott neki tanulmányainak.

A vélhető nehézségek ellenére 1504-ben már a fakultás tanárai között találjuk.¹⁰ Ugyanebben az évben ő prédikált a „bölcészek” nevében védőszentjük, Alexandriai Szt. Katalin ünnepén, és egyúttal beiratkozott az orvosi fakultásra is.¹¹ 1505 májusában még Bécsben kellett lennie, mert kulcsot kért az

im frühneuzeitlichen Hermannstadt. Pestordnungen der Stadtärzte Johann Salzmann (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing (1561). Bearb. und hrsg. Robert Offner – Thomas Šindilariu. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 6.) Hermannstadt–Bonn 2020. A kötet hasonló kiadásban közli a címében felsorolt traktátusokat, Klaus Bergdolt, Magyar László András és Robert Offner bevezető tanulmányaival.

⁷ A levéltári adatokat Elisabeth Tuisl gyűjtötte össze a bécsi orvosi fakultás középkori történetét feldolgozó monográfiájának prozopográfiai mellékletében. Lásd Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter. Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519. Göttingen 2014. 262–263. (71. sz). További életrajzi adatokkal szolgál Peter G. Bietenholz: *Johann Salzmann*. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation I–III*. Hrsg. Peter G. Bietenholz – Thomas B. Deutscher. Toronto–Buffalo–London 1985–1987. III. 191–192.; *Christoph Schanze: Johannes Salzmann*. In: *Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters. Ungarn und Rumänien*. Hrsg. Cora Dietl – Anna-Lena Liebermann. Berlin–Boston 2015. 204–205.

⁸ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

⁹ *Ulrike Denk: „Non dedit quia non habuit”. Studienkosten und „paupertas” an der Universität Wien von 1385 bis 1554*. In: *Artes – Artisten – Wissenschaft. Die Universität Wien in Spätmittelalter und Humanismus*. Hrsg. Thomas Maisel – Meta Niederkorn-Bruck – Christian Gastgeber. Wien 2015. 103–126. Denk számításai szerint abban az időben, amikor Saltzman a bécsi egyetemre járt, egy „normál” hallgató éves összesített tanulmányi költségei 14–19 guldenre rúgtak, egy *pauper* hallgatóé 4–5 guldenre; Denk viszonyítási alapként a Bürgerspital fizetési kategóriáit használja, ahol legfeljebb a kórház vezetője (évi 15 gulden) vagy esetleg felcsere (évi 8–16 gulden) küldhetne volna valamelyik fiát egyetemre; az írnok (évi 8 gulden) már bajosan. Ezeket az összegeket érdemes összehasonlítani Saltzman alább, a 23. jegyzetben megadott későbbi fizetésével.

¹⁰ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262. Ünnepeles *inceptió* (befogadására a tanári kolégiumba) 1504. februárjában vagy márciusában került sor. Lásd *Thomas Maisel – Ingrid Malschinneg: „Wiener Artistenregister“ 1497 bis 1555*. Acta Facultatis Artium IV (UAW Cod. Ph 9). Wien 2007. (online szöveges adatbázis: <https://bit.ly/31EkdEZ>, letöltés 2021. aug. 14.). 61. (23528. sz.).

¹¹ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

artes fakultás könyvtárához, két és fél évvel később, 1507 őszén azonban már „Iohannes Salianus, med. dr. Ferrariensis” néven kéri felvételét az orvosi fakultás tanári kollégiumába – egyelőre sikertelenül.¹² Ferrarai tanulmányairól nem áll rendelkezésre további adat,¹³ de önmagában az a tény, hogy a bécsi egyetem korábbi *pauper* hallgatójaként Itáliában tudott doktorátust szerezni, igen figyelemre méltó.¹⁴ Ferrarai tanulmányait talán már 1506-ban befejezte, mert ebben az évben, ahogy a következőben is, saját elmondása szerint Morvaországban és Csehországban adott tanácsokat a pestis elleni védekezéshez.¹⁵ 1507-ben a szászországi Annabergben is megfordult, ahol – minden bizonnyal állást remélve – dicsőítő költeményt írt a várossal. A mű ajánlásában nem volt rest megemlíteni, hogy az előző évben I. Miksa – német király (*rex Romanorum*, 1486–1519), későbbi német–római császár (1508–1519) – koszorús költővé avatta, amiért Karintiát (egy azóta elveszett versében) hasonlóképp magasztalta.¹⁶

Nagyszebeni orvosi működéséről is csak tőle magától tudunk. Az 1510 augusztusában Szebenben írt vagy befejezett és novemberben Bécsben kinyomtatott, latin nyelvű pestistraktátusát Lulay János (†1521) szebeni királybírónak, a városi tanácsnak és a hétszék vezetőinek ajánlotta.¹⁷ Az ajánlásban a könyvecske megírásának egyik indokaként arra hivatkozik, hogy a várostól éves fizetést

¹² Maisel, T. – Matschinegg, I.: „Wiener Artistenregister” i. m. 77. (24005. sz.); Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

¹³ Sajnos a Ferrarában doktorátust szerzett hallgatók nyilvántartásában éppen a számunkra releváns éveknél (1503–1512) van hiátus. Lásd *Giuseppe Pardi*: Titoli dottorali conferiti dallo studio di Ferrara nei sec. XV e XVI. Lucca 1900. 110–112.

¹⁴ Az Itáliában tanuló osztrák hallgatók alapvetően magas társadalmi háttéréhez és a tanulmányok költségeihez lásd *Ingrid Matschinegg*: Österreicher als Universitätsbesucher in Italien (1500–1630). Doktori (PhD) értekezés. Karl-Franzens-Universität Graz. 1999. 59–75.

¹⁵ Lásd a 65. jegyzetben.

¹⁶ Lásd *Michael Barth*: Annaeberga. Libri tres, quibus continetur urbis Annaebergae in Misnia descriptio, ortus, et positus. Basilea 1557. 97–109. Saltzman költeménye („1507. 13. Calend. Iulii.” keletkezésel) ebben a kiadásban maradt fenn, egy szintén általa írt himnusszal együtt, amely a város védőszentjéről, Szt. Annáról szól (uo. 109–110). A *poeta laureatus* címhez, lásd uo. 100.; *Bietenholz, P. G.*: Johann Salzman i. m. III. 192.; *Schanze, C.*: Johannes Salzman i. m. 205.

¹⁷ [*Hans Saltzman*]: De praeservatione a pestilentia et ipsius cura opusculum non minus utile quam necessarium ad commune hominum utilitatem accuratissime elucubratum. H. é. n. [Bécs 1510]. Az ajánlás címezése: „Magnifico ac spectatissimo Ioanni Lulao Camerario et Iudici Regio: Necnon Magistris ciuium praetoribus: ceterisque senatoribus ciuitatis Cibiniensis et septem sedium transilvaniae dominis suis tam prudentissimis quam splendidissimis. Ioannes Salius bonarum artium et medicinae doctor foelicitatem exoptat.” – uo. [A1v]. Az ajánlás és a megjelenés keletzése: „Cibinii. Anno domini. m.D.X. pridie Idus Augusti” – „Excusa sunt haec Viennae Austriae per Hieronymum Vietorem Philouallem. XVI. Kal. Decembris. AnNo. M.D.X.” – uo. A2r és [D8v]. (Oldal- vagy levélszámozás hiányában Saltzman műveinek lapjaira, ahol lehet, az ívek számozása alapján hivatkozunk, átirásuknál nagybetűket és arab számokat használva [A1r, B4v stb.]; ahol ez is hiányzik, ott az ívszámozást egészítjük ki.) Lulayról és a szebeni városvezetéséről lásd *Ágnes Flóra*: The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Transylvania. Turnhout 2019. 165–166.

kap.¹⁸ Hogy pontosan miért fizették, nem derül ki. Szebennek ekkoriban volt már városi orvosa; 1497-től 1524-ig ugyanis egy bizonyos Andreas töltötte be ezt a hivatalt, feltehetően ugyanaz az Andreas Selingus vagy Solingus, aki 1506-tól a városi tanácsnak is tagja volt.¹⁹ Ugyanakkor Selingus egyetemi végzettségének első említése csak 1514-ből származik,²⁰ tehát nem elképzelhetetlen, hogy 1510 körül még egyetemre járt, és ezalatt (részben) stájer kollégája helyettesítette.

Saltzmannak 1513-ban már Bécsben kellett lennie, mégpedig hosszú távra tervezve, mert ez év május 13-án benyújtott kérvényének helyt adva, augusztus 17-én – hat évvel első próbálkozása után – felvették az orvosi kar tanári kollégiumába.²¹ 1520 nyarán Freiburgban találjuk, ahonnet két környékbeli bencés apát, Konrad Frick és Lorenz Effinger Erasmusnak írt levelét személyesen viszi el a címzettnek, akivel valahol Németalföldön, valószínűleg Bruggében, V. Károly – spanyol király (1516–1556), későbbi német–római császár (1530–1556) – udvarában találkozott.²² A következő év őszén megjelenteti latin pestistraktátusának átdolgozott, német nyelvű változatát; ebből derül ki először, hogy tanári működése mellett időközben Ferdinánd osztrák főherceg – későbbi magyar király (1526–1564) és német–római császár (1556–1564) – udvari orvosa lett.²³ Az 1522–1523-as tanévben két féléven át volt a bécsi egyetem (mindig egy-egy szemeszterre megválasztott) rektora. Hét évvel később, 1530-ban halt meg.²⁴

¹⁸ „Et licet beneficentiis uestris: quae me annuo liberalissime salario condonant [...]” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. [A1v].

¹⁹ Kubinyi András: A magyarországi orvos- és gyógyszerészársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. Orvostörténeti Közlemények 31. (1985) 69–76., itt: 70., 72.; Szabó Péter – Kelényi Borbála: Tanult orvosok a középkori Magyar Királyságban. Gerundium 7. (2016) 39–78., itt: 51–52., 71.

²⁰ Kubinyi A.: A magyarországi i. m. 72.

²¹ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

²² Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami I–XII. Ed. P[ercy] S[tafford] Allen et al. Oxford 1906–1958. IV. 298–300. (1120. sz.); Bietenholz, P. G.: Johann Saltzman i. m. III. 192.

²³ [Hans Saltzman]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment wider die Pestilentz durch Doctor Hansen Saltzman von Steir des Durchleichtigisten Fuersten vnd herren herrn Ferdinanden Ertzhertzogen von Osterreych. etc. Leybartzt. dem gemainenn man zw nutz fruchtperlich gemacht. H. é. n. [Bécs 1421]. Saltzman neve 1527–1528-ban Ferdinánd számadásaiban is feltűnik havi 19 gulden, 42 krajcár és 2,5 pfennig fizetéssel, lásd Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 263. A német nyelvű pestistraktátushoz és kontextusához lásd Heinz Flamm: Die ersten Infektions- oder Pest-Ordnungen in den österreichischen Erblanden, im Fürstlichen Erzstift Salzburg und im Innviertel im 16. Jahrhundert. Wien 2008. 12–16. (Flamm – uo. 16. – egy elveszett 1522-es pestis-röplapot is tulajdonít Saltzmannak; az ezzel kapcsolatos kételyekhez lásd Schanze, C.: Johannes Saltzman i. m. 204–205.) Szemelvényeket közöl a műből Franciscus Xaver Linzbauer: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae I–III. Buda 1852–1856. I. 142–146. A Linzbauer-féle szemelvények magyar fordítása (sok pontatlansággal és félreértéssel): Medicina Renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény. Szerk. Magyar László András. Bp. 2009. 86–89.

²⁴ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 263.

Az 1510-es pestisjárvány

„Ugyan ezen esztendőben [1510-ben] szent Lőrenc nap [augusztus 10.] után tá-mada Magyarországbán egy igen nagy döghalál, kibén sok számtalan ezer ember hala ki az Magyarországból, kiról mind ez mai nap is emlékezik az Magyarország” – olvassuk az 1566-ban lezáruló Verancsics-évkönyvben.²⁵ A pontos időmegjelölés azt sejteti, hogy itt a járvány egy meghatározott helyről fennmaradt emlékezetével van dolgunk, de sajnos nem derül ki, hogy hol van ez a hely. Pietro Pasqualigo velencei követ szerint II. Ulászló és udvartartása május 23-án vonult át Esztergomból Tatára, ahol július 2. és 5. között zajlott a helyi ferences kolostorban a járvány miatt Fehérvárról áthelyezett országgyűlés, mindössze 40 választott nemesi követ részvételével.²⁶ Feltehetően az országgyűlés rövidege miatt írt Istvánffy Miklós arról, hogy a király családjával együtt Budáról közvetlenül Pozsonyba menekült a pestis elől, de miután ott sem bizonyult jobbnak a helyzet – olyannyira nem, hogy egyik szolgája is megbetegedett – „csaknem futva Morvaországba ment, hol egy darabig időzött”.²⁷ Ulászló nyugati, észak-nyugati irányú menekülése és a Fehérvárott diétára összegyűlt nemesség óvintézkedései azt feltételezik, hogy (értesüléseik szerint) Budától keletre, illetve délre már hamarabb megjelent a járvány.²⁸

Az említett országrészekben, Lőcsén és Brassóban a kollektív emlékezet sajátos forrásai, a templomok falára festett krónikák örökítették meg, több más országos és helyi vonatkozású esemény között, az 1510. évi pestist. Lőcsén a könyvtár emeleti helyiségében 1453 és 1739 között összesen 11 járvány évszámát jegyezték fel, de a 16. századból egyedül az 1510-es év szerepel.²⁹ A Szebenhez közelebbi és ezért a jelen tanulmány számára még relevánsabb Brassóban, a Fekete-templom falikrónikájában, az 1510-es évnél Mihnea havasalföldi vajda (1508–1509) szebeni meggyilkolása mellett említi, hogy „pestist hozó dögvész pusztított egész

²⁵ Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái I–XII. Kiadja Szalay László – Wenzel Gusztáv. Pest, illetve Bp. 1857–1875. II. 5.

²⁶ *Lakatos Bálint*: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia választóján: 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. Tata 2010. 29–65.; *András Vadas*: Mendicant Friaries as Hosts of Diets in Medieval Hungary. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia* 60. (2015) 1. sz. 39–62.

²⁷ *Istvánffy Miklós*: Magyarország története, 1490–1606. I–II. Ford. Vidovich György. Debrecen 1867–1871. I. 73.

²⁸ Magyary-Kossa szerint – Magyar orvosi emlékek i. m. III. 135. (531. sz.) – a pestis 1510-ben „[e]rősen pusztít a Temes folyó környékén, főleg a köznép körében, Somi Józsa, temesi főispán is a pestis áldozata lett.” De forrásából (Magyarország vármegyéi és városai [I–XXVI]. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1896–1914. [Számozatlan kötet] Torontál vármegye. 356.) nem derül ki, hogy ez honnan tudható.

²⁹ *Karl Wagner*: *Analecta Scepussii sacri et profani*, Pars II. Viennae 1774. 348. „h” jegyzet.

Magyarországon”. Mivel a krónika elsősorban a helyi eseményekről tudósít, feltételezhető, hogy ez a katasztrófa Dél-Erdélyt is érintette.³⁰ Hasonló falikrónika a szebeni plébániatemplom tornyához csatlakozó előcsarnokban (az úgynevezett Ferulában) is fennmaradt, ez azonban csak az 1530. és 1554. éveknél emlékezik meg pestisjárványról.³¹ Ezért úgy tűnik, hogy Szeben érintettségére vonatkozóan Hans Saltzman az egyetlen forrásunk, aki 1521-ben, német nyelvű pestistraktátusában arról számolt be, hogy Nagyszebent leszámítva, amely tanácsait követve megmenekült, „minden más környező város [...] súlyosan megszenvedte a pestist”.³² Húsz évvel később, 1530-ban Szebenben kiadott pestistraktátusában a város akkori orvosa, Sebastian Pauschner (Andreas Selingus későbbi utóda) azt állítja, hogy itt „36 éven át nem volt pestis”.³³ Ez elsőre ellentmondani látszik a stájer orvos emlékeinek, de mivel Pauschner kimondottan egy brassói polgárnak, korábbi városbírónak, Johann Schirmernek (†1540 körül) írja tanácsait, és Szeben esetét Istennek köszönhető kivételként említi, feltételezhetjük, hogy 1510-ben volt járvány Szeben környékén, csak magában a városban nem.

Nagyszeben annak a – Konstantinápolytól Drinápolyon és Nikápolyon keresztül Krakkóba, Toruńba és Gdańskba vezető – kereskedelmi útvonalnak volt az egyik legfontosabb erdélyi csomópontja, amely összekapcsolta a Balkánt a Baltikummal.³⁴ Így nemcsak az áruk érhatték el hamarabb a Magyar Királyság

³⁰ „Lues pestifera saevit per totam Hungariam.” A brassói Fekete templom fali krónikája ma már nem látható a helyszínen, de szövege 17. századi másolatban fennmaradt: Breve Chronicon Dacie quod parietibus Basilicae Coronensis inscriptum erat, Martin Ziegler 1691. évi átiratában, a brassói Fekete-templom levéltárban (Archiv der Honterusgemeinde, IV.F.1.Tq.161). A kéziratnak a heidelbergi egyetem által készített digitális másolata elérhető a British Library weboldalán: Analecta religionaria Transsilvanica, [Religious writings from Transylvania], British Library, EAP040/1/3/111 (<https://bit.ly/3pORHUr>, letöltés 2020. aug. 21.). No. 27., 479–492., itt: 485. A falikrónikákról a legfrissebb áttekintés: Szakács Béla Zsolt: Falra hányt betűk: késő gótikus falikrónikák a középkori Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 69. (2020) 37–56., a teljes korábbi irodalommal. A fenti hivatkozást lásd e tanulmány 56. jegyzetében.

³¹ Ioan Albu: Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit. Heidelberg 2002. 107. No. 51.

³² Lásd a teljes idézetet kontextusba helyezve a 48. jegyzetben.

³³ „Gott [...] mach uns solchen einfluß [tudniillik bizonyos égitestek járványt okozó együttállásának a hatását] Länger ausspahren, Wie den Hermanstätern, bey welchen keine Pestilentz in 36 Jahren gewesen ist.” – Béla Révész: Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch-sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts. Archiv für Geschichte der Medizin 4. (1910) 282–300., itt: 286. A csak másolatban fennmaradt szöveg teljes kiadása: uo. 286–300. Szerzőjéhez és címzettjéhez lásd *Borsa Gedeon*: Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 27. (1963) 257–271.

³⁴ *Szende Katalin*: Krakkó és Buda a középkori Európa úthálózatában. In: *Közös úton*. Budapest és Krakkó a középkorban. Szerk. Benda Judit et al. Bp. 2016. 31–37. Szeben kereskedelmi jelentőségéhez lásd *Mária Pakucs-Willcocks*: Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania. Köln–Weimar–Wien 2007.; *Zsigmond Pál Pach*: Hungary and the Levantine Trade in the Fourteenth-Seventeenth Centuries. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 60. (2007) 1. sz. 9–31.

elszigeteltebb részeinél, hanem a járványok is, az út mentén fekvő más városokhoz hasonlóan. A kereskedelmi útvonalak betegségterjesztő szerepének a kortársak is tudatában voltak. 1497-ben Geréb László erdélyi püspök azt írta a nagyszzebeni városatyáknak, hogy „Váradot már megint megfertőzték a brassóiak”.³⁵ Minthogy a Brassó és Várad között utazó kereskedők érinthették, de el is kerülhették Szebent,³⁶ joggal gondolhatta a püspök, hogy a szebeni tanácsot érdekelni fogja a hír. Abban tehát nincs sok értelme kételkednünk, hogy Dél-Erdélyben felütötte a fejét a pestis 1510-ben, abban pedig még kevésbé, hogy az ország más részein pusztító járvány híre elért Nagyszebenbe is, ahol a városatyák örömmel fogadhatták egy Itáliában tanult orvos tanácsait. De mit is tanácsolt nekik tulajdonképpen?

A stájer orvos tanácsai

A pestisről szóló önálló (nem átfogó értekezések részét képező) és általában egyetemet végzett szerzők által írt orvosi művek – vagy ahogy első szisztematikus kutatójuk, Karl Sudhoff nevezte: *Pestschriften* – már elég hosszú múltra tekinthettek vissza, amikor Hans Saltzman először adta fejét egy efféle könyv megírására. Csak Sudhoff nagyjából 300 különböző *Pestschriftet* talált a 14. század közepi Fekete Halált követő másfél évszázadból (a rövid recepteket nem számolva és a Német-római Birodalom területének jóval több figyelmet szentelve, mint Európa más részeinek).³⁷ Eleinte a latin nyelvű *Pestschriften* voltak túlsúlyban, de a 15. század második felétől kezdve népnyelvű társaik vették át a főszerepet. A könyvnyomtatás elterjedésével ez az immáron főleg népnyelvű szöveghalmaz csak tovább terebélyesedett. Erik A. Heinrichs kutatásai szerint 943 különböző német nyelvű *Pestschrift* látott napvilágot 1473 és 1682 között (a kimondottan nem könyvjellegű, egylapos nyomtatványok nélkül).³⁸ Azok a *Pestschriften*, amelyeket a modern szakirodalomban (többé-kevésbé konzekvens módon) pestistraktátusnak szoktak nevezni, átfogó és szerzőjük tudományos műveltségét középpontba állító képet igyekeznek adni a járványról olvasóiknak. Nem pusztán a megelőzés és a gyógyítás praktikus oldalával foglalkoznak, hanem – az egyetemek által kanonizált

³⁵ „Varadinum noviter per Brassovienses infectum est.” – *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek. i. m. III. 116. (461. sz.; forrás: „Nagyszzebeni városi levéltár: U., III. 157.”).

³⁶ Vö. *Szende K.*: Krakkó és Buda i. m. 36. térkép.

³⁷ *Karl Sudhoff*: Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. *Archiv für Geschichte der Medizin* 4. (1911–1912) 191–222., 389–424.; 5. (1912–1913) 36–87., 332–396.; 6. (1913–1914) 313–379.; 7. (1914–1915) 57–114.; 8. (1915–1916) 175–215., 236–287.; 9. (1916–1917) 53–78., 117–167.; 11. (1918–1919) 44–92., 121–176.; 14. (1922–1923) 1–25., 79–105., 129–169.; 16. (1924–1925) 1–69., 77–188.; 17. (1925–1926) 12–139., 241–291.

³⁸ *Erik A. Heinrichs*: *Plague, Print, and the Reformation. The German Reform of Healing, 1473–1573.* Abingdon–New York 2018. 9.

orvosi és természetfilozófiai tudáson alapuló – magyarázatot is kínálnak a betegségre és általában véve az elmondottakra. Az ilyen traktátusok jellemzően a pestis eredetének, okainak és a beteg halálát eredményező hatásmechanizmusának bemutatásával kezdődnek, majd rátérnek a járványok előjeleire, és csak ezután, az eddigiekre építve tárgyalják a prevenció és a terápia lehetőségeit.³⁹ Hans Saltzman mindkét könyvecskéje a *Pestschriftenek*nek ebbe a típusába tartozik.

Van azonban egy igen lényeges koncepcionális különbség Saltzman latin és német nyelvű pestistraktátusa között, és tulajdonképpen ebben áll a stájer orvos valódi jelentősége. Arról van szó, hogy a középkori pestistraktátusok – a galénoszi-hippokratészi gyógyászat azon alapelvéből következően, hogy az egyensúlyhiányként értelmezett betegség nem függetleníthető a beteg szervezet individuális sajátosságaitól – nem közösségeknek, hanem egyéneknek szóltak. Egyéni szinten kívántak megoldásokat adni a megfertőződés elleni védekezéshez és a fertőzötték (ön)gyógyításához. Saltzman 1510-es latin könyvecskéje még efféle, teljesen hagyományos traktátus, amelyet minden bizonnyal nem is az (ország más részein) egyidejűleg pusztító ragály inspirált, mert ajánlásában befejezett igealakokkal (*concussit*) beszél a „Pannóniát és a szomszédos népeket” sújtó pestisről.⁴⁰ Tekintve hogy az ajánlason túl sem Nagyszebent, sem a hízelgően megszólított helyi uraságokat nem hozza szóba, valószínűleg olyan szöveggel van dolgunk, amelyet már korábban megírt azzal a céllal, hogy egy neki állást biztosító közép-európai főúrnak vagy városvezetőnek dedikálja. Ennek a rugalmas felhasználhatóságnak az irányába mutat az is, hogy a Szebenben egyébiránt jóval közérthetőbb német helyett latinul írta művét.

A középkori pestistraktátusok szerzői a járvány fő okát a levegő megromlásában, megmérgeződésében látták, de kezdettől fogva felhívták a figyelmet a betegség fertőző jellegére is.⁴¹ Véleményük szerint a beteg emberi test az egyik lehetséges oka a levegő helybeli megromlásának, aminek azonban sok más oka

³⁹ A legkorábbi magyar vonatkozású *Pestschrift*hez lásd *Kiss Farkas Gábor*: Regimen contra pestem. Johannes Jacobus de Castelbarco orvosi és életvezetési tanácsai Vitéz János számára. Lymbus (2012–2013) 7–24. A legkorábbi Magyarországon másolt pestistraktátushoz lásd *Geiser Ottó*: Understanding Pestilence in the Times of King Matthias. The Plague Tract in the Manuscript of János Gellértfi of Aranyas. In: Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance. Eds. Draskóczy István et al. Bp. 2013. A legkorábbi Magyarországon kiadott pestistraktátushoz pedig lásd a 33. jegyz.

⁴⁰ „Cum animaduenterem celebratissimam hanc prouinciam totam pene formidine percussam: ob truculentam pestilentiae saeuicium: quae miserabili strage Pannoniam: gentesque finitimas hoc tempore atrociter concussit: quoniam pacto a tam rabido morbo et preseruari et liberari homo poterit: secundum ingenioli mei tenuitatem: libellum conflaui.” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. [A1v].

⁴¹ *Jon Arrizabalaga*: Facing the Black Death. Perceptions and Reactions of University Medical Practitioners. In: Practical Medicine from Salerno to the Black Death. Eds. Luis García-Ballester et al. Cambridge 1994. 237–288., különösen: 259–264.; *Samuel K. Cohn*: The Black Death Transformed. Disease and Culture in the Early Renaissance. London 2002. 114–118.

is lehet. Preventív tanácsaik ennek következtében egyszerre irányultak a (potenciális) betegetől való távolságtartásra és a rossz levegőjű helyek kerülésére, illetve azok levegőjének feljavítására. Ezzel a hagyományos megközelítéssel összhangban Saltzman abból indul ki 1510-es könyvecskéjében, hogy pestis ellen a legjobb védekezés a menekülés, másszóval a levegőváltás, a gyakran idézett szállóige: *cito, longe, tarde* (gyorsan, messzire, sokáig) értelmében.⁴² Ha nincs mód a menekülésre, halad tovább a szokványos sémát követve szerzőnk, akkor a prevenció második leghasznosabb módja a levegő minőségének helybeli javítása. A helybeli itt azt jelenti, hogy egy adott házra, lakásra kiterjedő: mindenki maga igyekezzen füstöléssel, illatszerekkel, az aktuális szélirányhoz igazodó szellőztetéssel és más praktikákkal javítani azon a levegőn, amit neki és családjának kell belélegeznie. Mielőtt azonban rátérne ezekre az önsegítő technikákra, Saltzman szinte akaratlanul – láthatólag azzal a retorikai céllal, hogy a tárgyalandó technikákat a legrégibbi orvosi hagyomány tekintélyével alátámasztva vezesse fel – egy olyan tanácsot is ad, amely kimondva-kimondatlanul nem az egyénnek, hanem a közösségnek, illetve a közösség vezetőinek szól: „Tehát a város határában körös-körül, illetve utcáin éjjel-nappal, főleg ködös időben, hatalmas tüzek gyújtandók száraz fából: babérból, fűzből, ciprusból, borókából, tölgyből. Hasonlóképp birsfából, almafából, körtefából és szőlővenyigéből és mindenféle illatos dologból, mert a jó füst nagyban javítja a levegő romlottságát. A koszi Hippokratésről olvassuk, hogy nagy mennyiségű tölgyfa elégetésével szabadította meg Athént és sok görög várost a pestistől.”⁴³

Szemben az 1510-es könyvecskével, amelyben az imént idézett tanács az egyetlen, amely nem egyéneknek szól, Saltzman tizenegy évvel későbbi, német nyelvű pestistraktátusa az orvosi tanácsadás új megközelítését képviseli. A mű megírása itt kimondottan egy meghatározott, Ausztriát pusztító járványhoz kapcsolódik, és – ahogy ajánlásából megtudjuk – maga Ferdinánd főherceg adott rá parancsot.⁴⁴

⁴² [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. 2. fej. [A6r].

⁴³ „In ambitu igitur ciuitatum circumcirca: et in plateis earum nocte dieque presertim tempore nebuloso: succedantur ignes magni ex lignis ardis: Lauri / salicis / cypressi / iuniperi / quercus. Similiter ex lignis cydoniorum / pomorum / pyrorum: et ex sarmentis uitium / et ex omnibus rebus redolentibus: quoniam bonus fumus aeris malignitatem potenter emendabit: Legimus enim Choum Hypocrotem: Athenas et plures Gretiae ciuitates: succensa quercuum multitudine a Pestilentia liberasse.” – uo. [A6v] (Az eredetiben kis kezdőbetűvel írt tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel írtuk át.) A hippokratészi hagyományhoz lásd *Jody Rubin Pinault: How Hippocrates Cured the Plague. The Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 41. (1986) 52–75.

⁴⁴ „[A]ls yn Osterreich / vnd in vmbgligunden landen / die grawsam vnd erschrecklich plag der Pestilentz schwarlich zuregieren hat angefangen. Hat [...] Ferdinandus [...] mir [...] befolchen / ein ordnung vnd regiment zemachen / zw nutz der Ersamen Lanndschaft / wye man sich vor solcher gefarlicher Kranckhait der pestilentz behuettn sol.” – [Saltzman, H.]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. [A1v]. A latin és a német nyelvű pestistraktátus keletkezésének hátterét sajátos módon kapcsolja össze, hogy az 1510. évi járvány elől gyermekként apjával, II. Ulászlóval együtt menekülő Jagelló Anna

A korabeli német *Pestschriften*eket legjobban ismerő Heinrichs megállapítása szerint „az első kísérlet városi vagy területi szinten érvényesítendő viselkedési szabályok elterjesztésére pestis idején Johann Salius 1521-es könyvecskéje volt.”⁴⁵ Heinrichs ugyan nem fejt ki, hogy mire gondol, mert őt csak a reformációval összefüggő pestisirodalom érdekli, de a könyvecske tartalma magáért beszél. Addig a pontig, hogy a legjobb orvosság a menekülés, Saltzman lényegében ugyanazt mondja, mint 1510-ben, kizárólag ez egyénhez szólva. Amikor azonban rátér arra, hogy mit tehetnek az otthon maradók, két hosszabb alfejezet erejéig megváltoztatja tanácsainak címzettjét, és az egyén helyett a „felsőbbiséghez” (*Obrigkeit*) fordul. Az első alfejezet azzal foglalkozik, hogy mit tehet a felsőbbiség a járvány megérkezése előtt („Ordnung vor dem sterb”), a második pedig azzal, hogy mit tehet a megérkezése után („Ordnung im sterb”).⁴⁶ A következő, harmadik fejezetben Saltzman visszatér a szokványos, egyéneknek szóló tanácsadáshoz, korábbi, latin művének tartalmát követve.

A pestis megérkezése előtt esedékes, preventív rendelkezések vonatkozásában öt tennivalót javasol, mindegyiknek egy-egy bekezdést szentelve:⁴⁷ (1a) az utcákat, tereket, mézárszékeket tisztán kell tartani, mert a felhalmozódó szenny megmérgezi a levegőt; (1b) nem szabad engedni, hogy sok ember egy helyen összegyűljön, például piacon, lakodalmon, fürdőben, kisebb templomokban, iskolákban; (1c) a fertőzött helyekről érkezőket, illetve az ilyen eredetű ruhát, textilt, élelmiszert nem szabad beengedni a városba; (1d) ki kell jelölni olyan házakat a városon kívül, ahol a fertőzött helyekről érkezők 20 napot eltölthetnek, mielőtt beengednék őket a városba; (1e) nagy tüzeket kell gyújtani az utcákon és a házakban, a szobákat ki kell füstölni és illatos dolgokkal kell teleszórni, a falakat és a padlót fehér ürmös és ecet keverékével kell benedvesíteni. Saltzman korábbi nagyszzezeni ténykedése ebben a tűzgyújtásra, füstölésre, illatosításra vonatkozó bekezdésben bukkan fel: „Ahol az efféle rendelkezéseket gondosan betartják, ott kétségkívül sok város, mezőváros vagy várkastély megóvható a pestistől, ahogy ezt én magam is efféle tanáccsal (elsősorban persze Isten segítségével) többször megtettem. Az 1510. évben efféle tanácsom szerint élve Erdély legnagyobb városa, amit Hermannstadtnak neveznek, teljesen megmenekült úgy, hogy abban a járványban egyetlen ember sem lett beteg, noha minden más környező város és

hercegnő 1521-ben már Ferdinánd főherceg felesége és a német változat (kolofónjában említett: „[...] des großmächtigsten Fürsten [...] Ferdinandi [...] Vnd der durchleytigisten Fürstin [...] Anne” – uo. [G6r]) társ-patrónusa volt.

⁴⁵ „The first attempt to publicize civic or territorial rules for conduct during plague was Johann Salius’s 1521 pamphlet, intended for Austrian lands.” – *Heinrichs, E. A.*: Plague, Print, and the Reformation i. m. 9.

⁴⁶ [*Saltzman, H.*]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. 2. fej. B1r-[B4r].

⁴⁷ Uo. B1r-B2r.

mezőváros, amely az efféle rendelkezésekkel nem törődött, súlyosan megszenvedte a pestist.”⁴⁸

A járvány kitörése utáni rendelkezésekre vonatkozóan a következőket tudhatjuk meg tőle: (2a) ki kell jelölni egy vagy több házat a városon kívül, és ide kell szállítani a fertőzötteket, illetve a fertőzégnyúsakat; (2b) hozzátartozóiknak is el kell hagyniuk a várost és elkülönítve kell lenniük legalább 15 vagy 20 napig; (2c) ha nincs mód városon kívüli elkülönítésre, akkor otthon kell a beteget és tőle elválasztva a hozzátartozókat izolálni, ruháikat kimosni és kifüstölni; (2d) azt a házat, ahol felbukkan a ragály, meg kell jelölni; innen csak egy meghatározott lakó jöhet ki a ház számára szükségeseket beszerezni, de neki is megkülönböztető jelet kell viselnie; (2e) a betegeket testi és lelki segítségben kell részesíteni, de óvni kell a segítőköt (pap, orvos, ápoló stb.) és az egészségesekeket is; a segítők legyenek idősebbek, mert rajtuk kevésbé fog a kór, tartsanak be különféle óvintézkedéseket, és ők is viseljenek megkülönböztető jelet.⁴⁹

Mit tanácsolt – tanácsolhatott – tehát Hans Saltzman a nagyszebeni városvezetőknek 1510-ben? Ha az 1510-es pestistraktátust vesszük alapul, akkor egyértelműen csak a tűzgyújtást és füstölést. Ami az 1521-es könyvecskét illeti, az mindenképp világos, hogy a járvány kitörése után esedékes intézkedéseket (2a)–(2e) nem vonatkoztatja szebeni működésére. A preventív intézkedések esete azonban már keményebb dió, mégpedig az *Ordnung* kifejezés okán, amit fentebb „rendelkezéseknek” fordítottunk. Minthogy ezt a kifejezést Saltzman felváltva használja az általa javasolt intézkedések összességének jelölésére és az egyes intézkedésekre önmagukban is alkalmazható „tanács” (*Rat*) szinonimájaként, nem lehet eldönteni, hogy az (1a)–(1e) intézkedések összessége mentette-e meg Nagyszebent, szerzőnk emlékei szerint, vagy csak az (1e)-ben foglaltak, amelyekről ugyanabban a bekezdésben esik szó, mint az 1510-es járványról, és amelyek megfelelnek a latin pestistraktátusban foglaltaknak. Mivel ez a dilemma feloldhatatlannak tűnik, más irányból kell megközelítenünk a problémát: mi lehetett észszerű és megvalósítható javaslat a tűzgyújtáson túlmenően?

A tisztaságra vonatkozó rendelkezést (1a), amely tulajdonképpen a pestis elleni kommunális intézkedések legrégebbi és legalapvetőbb formája,⁵⁰ minden to-

⁴⁸ „Wo solche ordnung mit vleys gehalten wierdt / mag an zweiffel manig Stat / Merckt oder Schlos vor der pestilenz verhuert werden / als ich das selbs mit solchem rat (sonder zum vordristen mit gotz hilff) mermal gethan hab. Im iar .1510. Gelebet nach solchem meynem rad / dye vermertest Stat in Sybenbürgen / genand die Hermanstat / ward gantz behuet / daz khain mensch in disem lauff siech ward. So doch all ander umbligund Stett vnd Märckt / die solcher ordnung nit phlegten / mit der pestilenz graussamlich beschwärt warden.” – uo. B1v-B2r.

⁴⁹ Uo. B2r-[B4r].

⁵⁰ További szakirodalommal lásd *Guy Geltner: The Path to Pistoia. Urban Hygiene Before the Black Death. Past and Present* (2020) 246. sz. 3–33.

vábbi nélkül megvalósíthatták a szebeniek, és hihetőleg javasolhatott is ilyesmit Saltzman. Az (1c) rendelkezés szintén nagyon régi és bevett módja annak, ahogy az európai városok a 14. század közepétől kezdve a pestisjárványokra reagáltak. Pistoia, például, 1348-ban – még azelőtt, hogy a ragály elérte volna várost – megtiltotta a helyi polgárok kiutazását a környező fertőzött területekre és az onnan érkezők belépését a városba.⁵¹ Ha nem is alkottak a toszkán városállaméhoz hasonló rendeleteket, nem valószínű, hogy a szebeniek ne ismerték volna ezt a védekezési módot: az erdélyi püspök fentebb idézett 1497-es figyelmeztetése a városatyáknak a Brassóból Váradra ért járványról, minden bizonnyal egy efféle lépés mérlegelésének a hátteréhez tartozott. Nagyszében városfalát az oszmán támadások kivédése érdekében már vagy tíz évvel Saltzman ideérkezése előtt megerősítették.⁵² Ezek a falak kétségkívül lehetővé tették a város lezárását, a fertőzött területekről érkezők és áruik feltartóztatását.

A nagyobb elvi és gyakorlati nehézségeket az (1b) és az (1d) rendelkezések jelentik: a gyülekezés korlátozása vagy tilalma, illetve a (későbbi kifejezésekkel) kontumáciák vagy karanténállomások kialakítása. A tömeg kerülésének tanácsa közhelyes eleme a középkori pestistraktátusoknak,⁵³ de eredetileg egyéneknek szólt, amely formában viszonylag könnyen megvalósítható lehetett (különösen akkor, ha az embernek voltak szolgái, akik mindent elintéztek helyette). A gyülekezéskorlátozás azonban mint várospolitikai intézkedés nem valósítható meg egykönnyen, legfőképp a kereskedelmi és a vallási életben keletkező zavarok és konfliktusok miatt. Az ekkortájt legfejlettebb közegészségügygel rendelkező itáliai államokban is csak 1500 körül kezdtek ilyen intézkedéseket bevezetni, a 16. századi Észak-Németországból pedig, úgy tűnik, teljességgel hiányoztak.⁵⁴ A rendelkezés megvalósíthatósága elsősorban annak időtartamától függött, amelyről Szeben esetében semmilyen információval nem rendelkezünk.

⁵¹ „Imprimis quidem providerunt et ordinaverunt sapientes predicti ut nulla materia infirmitatis que ad presens insistit in partibus circumstantibus civitatis Pistorij in humanis corporibus civium Pistorij possit devenire: quod nulla persona civis aut comitatus vel districtualis civitatis Pistorij [...] audeat vel presumat quoquo modo ire ad civitatem pisanam vel lucanam, aut ad earum vel alicuius earum comitatum vel districtum. Et quod nulla persona possit vel debeat ab eisdem [...] venire vel redire ad dictam civitatem Pistorij aut eius districtum vel comitatum, sub pena librarum quingentarum denariorum.” – *Alberto Chiappelli*: Gli ordinamenti sanitari del comune di Pistoia contro la Pestilenza del 1348. *Archivio Storico Italiano* 20. (1887) 160. sz. 3–24., itt: 8.

⁵² *Radu Lupescu*: The medieval fortifications of Sibiu. In: „vmbbringt mit starken turnen, murn”. *Ortsbefestigungen im Mittelalter*. Ed. Olaf Wagener. Frankfurt am Main 2010. 351–362.

⁵³ „[O]mnis communitas et multitudo evitetur in quantum potest, ne ab anhelitibus infectis aliquis inficiatur” – írja az a pestistraktátus, amelyet Aranyasi Gellértfi János szepességi klerikus másolt kódexébe 1473-ban. Lásd *Gecser, O.*: Understanding Pestilence i. m. 6. 15. jegyz.

⁵⁴ *Richard Palmer*: The Church, Leprosy and Plague in Medieval and Early Modern Europe. In: *The Church and Healing*. Ed. W[illiam] J. Sheils. Oxford 1982. 79–99., itt: 96.; *John Henderson*: Epidemics in Renaissance Florence. Medical Theory and Government Response. In: *Maladies et société*

Az utolsó kérdéses rendelkezés, az (1d), vagyis a vesztegzár, aminek Saltzman szerény, de stabil helyét köszönheti a magyar orvostörténetben, szintén nem számított a könnyen megvalósíthatók közé. Jelenlegi tudásunk szerint először Raguzában vezették be a vesztegzár intézményét, mind a szárazföldről, mind a tengerről érkező utazók számára 1377-ben. Az előbbieket a várostól délkeletre, egy partmenti településre, az utóbbiakat egy addig lakatlan szigetre irányították.⁵⁵ Ugyanakkor önmagában a veszteglőhelyek kijelölésével még aligha vált működőképpé az új intézmény. Legkésőbb 1390-ben, de valószínűleg már hamarabb, felállítottak egy hivatalt három tisztviselővel, akiknek az volt a feladata, hogy érvényt szerezzenek az 1377-es rendeletnek és gondoskodjanak a vesztegzár alatt levőkről.⁵⁶ Egy efféle hivatal nélkül – amelynek a jogszabályi kereteit folyamatosan alakították, finomították a raguzaiak – a vesztegzár intézménye működésképtelen. Még akkor is, ha az intézmények, miután valahol kialakították őket, többé-kevésbé importálhatóvá válnak, nagyon valószínűtlen, hogy amit Raguzában és más kikötővárosokban lépésről lépésre építettek fel, azt Nagyszeben egyszoriben át tudta venni valamikor 1510 nyarán vagy őszén,⁵⁷ amikor a pestis a várost Saltzman ottani működése idején fenyegethette. Sebastian Pauschner fentebb már idézett, 1530-ban kiadott pestistraktátusában⁵⁸ sem tesz semmiféle utalást arra, hogy efféle intézmény lenne vagy valaha lett volna Szebenben. Belső keletkezésű városi források, tanácsulési jegyzőkönyvek vagy számadáskönyvi tételek, amelyek megerősíthetnék vagy cáfolhatnák a vesztegzár megvalósítását, nem állnak rendelkezésre ebből az időszakból.⁵⁹

(XIIe–XVIIIe siècles). Éd. Neithard Bulst – Robert Delort. Paris 1989. 165–186., itt: 182.; *Kay Peter Jankrif: Im Angesicht der „Pestilenz“*. Seuchen in westfälischen und rheinischen Städten (1349–1600). Stuttgart 2020.

⁵⁵ „Eodem anno [1377] die XXVII Julii in Consilio Maiori congregato, ut est moris, in quo interfuerunt consiliarii XLVII, captum et firmatum fuit per XXXIV ipsorum quod tam nostrates quam advene venientes de locis pestiferis non recipiantur in Ragusium nec ad eius districtum, nisi steterint prius ad purgandum seu in Mercana [Mrkan] seu in Civitate Veteri [Cavtat] per unum mensem.” – *Zlata Blažina Tomić – Vesna Blažina: Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377–1533*. Montreal–Kingston–London–Ithaca 2015. 106. Az intézmény 15. századi itáliai fejlődéséhez lásd *Jane Stevens Crawshaw: The Renaissance Invention of Quarantine*. In: *Society in an Age of Plague*. Eds. Linda Clark – Carole Rawcliffe. Woodbridge 2013. 161–173.

⁵⁶ Eleinte, megfelelő kifejezés híján, úgy nevezték őket, hogy „officiales contra venientes de locis pestiferis”, illetve „officiales ad providendum super venientibus de locis pestiferis”. *Tomić, Z. B. – Blažina, V.: Expelling the Plague* i. m. 111.

⁵⁷ Saltzman latin traktátusának ajánlása 1510. augusztus 12-én kelt, és a művet 1510. november 16-án nyomtatták ki (lásd a 17. jegyzetben.). A kötet egyébként Hieronymus Viator Bécsben nyitott nyomdájának egyik első terméke volt.

⁵⁸ Lásd a 33. jegyzetben.

⁵⁹ Köszönjük Derzsi Júlia (Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, Nagyszeben) és Pakucs-Willcocks Mária (Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Bukarest) szíves tájékoztatását ezzel kapcsolatban.

Ugyanakkor számos bizonyítéka van annak, hogy a szebeni városvezetés saját jól felfogott érdekében, a kereskedelem folytonosságának biztosítására, magyar viszonylatban régóta élen járt a mai kifejezéssel közegészségügyi intézkedéseknek tekinthető lépések megtételében. Legkésőbb 1481-től városi orvost alkalmaztak, amikor ez még a szabad királyi városokban is ritkaság volt (bár a bérével olykor adósok maradtak). 1494-ben már működött a Fekete Sas városi patika, amelynek vezetője az 1495. évi számadás szerint szintén városi alkalmazott volt.⁶⁰ A személyi feltételek mellett gondot fordítottak megfelelő intézmények fenntartására is. Az 1292-ben már meglévő városi ispotályon túl a 15. század közepe táján lepraházakat is felállítottak, amely a keleti városkapu, a Szent Erzsébet kapu előtt állhatott, templomáról 1458-ból maradt fenn a legkorábbi említés.⁶¹ Elhelyezkedése a Vöröstorony-szorostól Erdélybe haladó út bevezető szakasza mentén megfelel a kereskedelem és a fertőzések terjedésének összefüggéséről fentebb írottaknak. A város felülegelete alatt álló intézmény 1603-ig önálló gazdálkodást folytatott.⁶²

Mindezek fényében nem tekinthető teljesen kizártnak, hogy a város veszély esetén, ideiglenes jelleggel valamilyen veszteglőhelyet állított volna fel, de a *leprosorium* túl közel volt a városhoz ahhoz, hogy ezt a feladatot elláthassa. Derzsi Júlia kutatásai szerint „az 1603-ban kitörő pestis idejéből tudunk valamilyen táborzerű létesítményről, a városkapun kívül, ahová a szegénykassza terhére vitetett ki a város élelmet, gabonát és tűzifát a lezárt kapukon kívül szoruló »koldusok« megsegítésére”.⁶³ Állandó jelleggel fenntartott, szervezett *Contumaz* csak a Habsburg-időkben létesült a Vöröstorony-hágónál, az Olt folyó és a Lotrioara (Latorvár)-patak összefolyásánál, immár az állami infrastruktúra kiépítésének keretei között.⁶⁴

⁶⁰ Kubinyi A.: A magyarországi i. m. 70., 72., 75.; Szabó P. – Kelényi B.: Tanult orvosok i. m. 51–52., 63–64., 69–72.

⁶¹ „[I]n ecclesia leprosorum extra civitatem Cibiniensem.” – Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen VI. Hrsg. Gustav Gündisch. Köln 1981. 32. (3147. sz.); Mihaela Sanda Salontai: Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu. In: Cluj-Kolozsvár–Klausenburg 700. Várostarténeti tanulmányok/Studii de istorie urbană. Szerk. Lupescu Makó Mária et al. Kolozsvár 2018. 279–286., itt: 283–284. Ezekért a hivatkozásokért Derzsi Juliának tartozunk köszönettel.

⁶² Julia Derzsi: Organizarea acțiunilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă. Historia Urbana 18. (2010) 63–76.; Julia Derzsi: Zur Problematik der städtischen Armenfürsorge. Sozialleistungen in Hermannstadt im Spiegel der frühneuzeitlichen Rechnungsbücher. In: Petre Beșliu Munteanu: Hermannstädter Spital und Spitalskirche, 13.–18. Jh./Spitalul și Biserica Spitalului din Sibiu, secolele XIII–XVIII. Hermannstadt 2012. 12–18., itt: 17.

⁶³ Derzsi, J.: Organizarea i. m. 73.

⁶⁴ Térképe: Magyar Nemzeti Levéltár, Térképtár, S84 – No.79. (<https://bit.ly/3EXftJ4>, letöltés 2021. aug. 12.) Ezt a hivatkozást is Derzsi Juliának köszönjük.

Összegzés

Első látásra úgy tűnhet, hogy elemzésünkben több a kétely, mint a bizonyosság. Ha azonban nem arra figyelünk, hogy mit *nem* csinált (feltehetőleg) Saltzman vagy a szebeni tanács, hanem azt, hogy mit *igen*, akkor egy kicsit más képet kapunk. Nagyszeben, mint láttuk, a Magyar Királyság azon városai közé tartozott, amelyek régiós viszonylatban nagyon hamar elkezdték a városi jövedelmek jelentős részét (köz)egészségügyi, illetve karitatív kiadásokra fordítani, többek között abban a formában, hogy városi orvost alkalmaztak. A szebeni városi orvosok egyike volt Hans Saltzman is, aki 1521-es német nyelvű pestistraktátusának tanúsága szerint tisztában volt az akkoriban „legkorszerűbb” itáliai (köz)egészségügyi elvekkel, és ezeket kreatívan igyekezett alkalmazni a közép-európai városok kontextusában. Tudásközvetítő munkájának sikeréhez a korszak új vívmánya, a nyomtatás is jelentősen hozzájárult. Tényleges, általa is megvalósíthatónak gondolt javaslatairól talán az a rövid beszámoló (vagy inkább: „orvosi exemplum”) mond a legtöbbit, amelyet közvetlenül Nagyszebenre vonatkozó emlékei után mesélt el: „Az 1506. és az 1507. évben is, [amikor] Morvaországban és Csehországban volt járvány, sok házban követték azt az útmutatásomat, hogy csak egy idősebb személy mehet ki [a házból], a ház számára szükséges dolgokat beszerzendő, a többieknek pedig, különösen a gyerekeknek, mind a szobájukban kell maradniuk, ahol folyamatosan füstölnek, [és] nem engedhetnek be senkit; ezekben a házakban mindenki, gyerekeivel és várandós feleségével [együtt] megmenekült, noha a környék összes többi házában szinte mindenki, vagy jó pár esetben mindenki meghalt.”⁶⁵ Amit itt leír, az nagyon hasonlít az otthoni izolációra vonatkozó, fentebb összefoglalt rendelkezéseire⁶⁶ azzal a nagyon jelentős különbséggel, hogy itt javaslatai nem városvezetőknek szólnak (városok nincsenek is megnevezve), hanem családfejeknek. Saltzman a gyakorlatban tulajdonképpen „privatizálta” az eredetileg kommunális célzatú rendelkezéseket, talán abból kiindulva, hogy városi szintű megvalósításuk a közép-európai kontextusban irreális lenne. Minthogy ez nagyszebeni működése előtt történt, ott már bevált gyakorlatként hivatkozhatott rá, és korántsem lehetetlen, hogy ilyesmit is javasolt Szebenben: ha még 1521-ben is büszke volt rá, akkor miért ne tette volna?

⁶⁵ „Auch im Jar .1506. vnnd .1507. regiert der lauff in Märhen und Beham / ward in vill heysern nach meynem pefelch gethan / daz allain ain gelebter mensch ausgieng / dye notturfft zum haus zeschaffen / die andern all vnd in sonderhayt dye khinder muessten in yren gemächen / darin sy stet rauch machten / beleyben / nyemandt zw inlassen / worden all in denselben heysern / mit yren kindern und schwangern frauen / beret / so es doch in allen andern heysern zw ring umbvast / vnd in etlichen gar ausstarb.” – [Saltzman, H.]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. B2r.

⁶⁶ (2c) és (2d) – Lásd a főszerzővegben a 49. jegyzetnél.

Tágabb összefüggésben vizsgálva a szebeni esetet, minden bizonytalanság ellenére azt láthatjuk, hogy a járvány elleni védekezés magánügyből közügyggyé kezdett válni, amely az autonóm városvezetés közreműködését igényelte. Még ha csak hízelgésből hivatkozott is Saltzman a szebeni tanácsnak írott bevezetőjében a *publica salus* eszméjére – ügyesen kombinálva azt a „kereszténység védőbástyája” motívumával⁶⁷ –, a gondolat „a levegőben volt” és egyre konkrétabb formákat öltött. Azoknak a városoknak, amelyek részesülni akartak a távolsági kereskedelem hasznából, részt kellett vállalniuk az ezzel járó kockázatok kezelésében is. Bár az egyéni vagy városi szinten megvalósított, mai szemmel hatékonyabbnak vagy kevésbé hatékonynak tűnő intézkedésektől (amelyek között az elkülönítés és a távolságtartás jól megfér a tűzgyújtással és a füstöléssel) még hosszú út vezetett a tartományi vagy állami szinten koordinált védekezésig, ami pedig járványok esetén a leghatásosabb, az első lépéseket az olyan orvosok és az olyan városok tették meg, mint amilyen Hans Saltzman és Szeben voltak.

HANS SALTZMAN, THE 1510 PLAGUE, AND THE QUARANTINE AT SIBIU

By Ottó Gecser – Katalin Szende

SUMMARY

This article discusses two treatises of Hans Saltzman, a medical doctor of Styrian origin, who was employed as a town physician in Sibiu (Nagyszeben), a rich merchant town in Transylvania. Saltzman earned his fame in Hungarian medical history as the one who first proposed the detention of persons coming from infected areas at the time the plague ravaged most of Hungary in 1510. We raise questions about what exact measures Saltzman proposed in his plague treatise printed in Latin in 1510 and in his second similar work published in German in 1521, and if it was likely or at least possible that a quarantine had been implemented in Sibiu in 1510. To critically examine these issues, we place them in the context of Saltzman's life and studies, as well as the genre and tradition of plague treatises in late medieval Europe, and the various preventive and curative methods that they proposed. We also survey the institutional and personal measures that the municipal government of Sibiu could take to handle contagious diseases. We conclude that even if there is no direct proof that a quarantine was actually implemented in Sibiu, and the town may not have been able to set up the necessary infrastructure that had no precedent in landlocked Central Europe, one can observe a crucial move towards health becoming a public value and the first tentative steps towards a conscious public health policy.

⁶⁷ „[A] quibus dependet publica salus huius famatissime prouinciae, quae [...] scutum et obex Europae ac ueluti firmamentum existit.” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. [A1v].

Vadas András

A BATTHYÁNY URADALOMRENDSZER ÉS A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK PESTISJÁRVÁNYAI*

Az utóbbi évtizedekben a járványok történeti kutatása komoly lendületet vett. Ennek oka csak kisebb részben kapcsolódik az életünket az utóbbi években meghatározó COVID-19 koronavírus-járványhoz, sokkal inkább a kutatási lehetőségek bővüléséhez köthető. A sok esetben évszázadok óta ismert, a középkori és kora újkori járványokra vonatkozó sokrétű írott forrásanyag mellé ugyanis egy új forráscsoport került, az archaeogenetika, amely egészen új távlatokat nyitott. A régészeti csontmaradványok archaeogenetikai vizsgálata révén a korábban csak nehezebben kutatható járványos betegségek is a kutatás homlokterébe kerültek. Ezek közé tartozik a pestis is, amely a betegség gyors lefolyása miatt kevés nyomot hagyott a csontozaton, így azt hagyományos régészeti antropológiai módszerek segítségével nem lehetett vizsgálni.¹ A régészeti genetika azonban új távlatokat nyitott a pestis kutatásában, és az utóbbi években már nem az volt a fő kutatási kérdés, hogy a középkorban és a kora újkorban lejegyzett járványos megbetegedések egy jelentékeny hányada pestis – azaz a *Yersinia pestis* baktérium által okozott megbetegedés – volt-e, vagy sem, hanem inkább az, hogy milyen időjárási-környezeti háttérre vezethető vissza egy-egy nagyobb járvány kialakulása, és milyen terjedési mintázatokról beszélhetünk. Ezek mellett természetesen továbbra is az érdeklődés középpontjában állt annak vizsgálata, hogy milyen védekezési módokat alkalmaztak, és nem utolsósorban, hogy milyen gazdasági és demográfiai hatásai voltak a pestisjárványoknak. Ez utóbbi kérdések megválaszolására továbbra is inkább alkalmasak az írott források. Bár a nagy pestisjárványra vonatkozó kútfők túlnyomórészt már feltártak, a késő középkori és különösen a kora újkori pestisjárványok esetében ez távolról sem igaz.

A tanulmányban röviden felvázolom, hogy az utóbbi években milyen jelentékenyebb eredmények születtek a pestis kutatásában, amelyek segíthetnek a

* A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 számú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint a TKP2020-IKA-05 Felsőoktatási Tématerületi Kiválósági Program támogatásával valósult meg.

¹ A régészeti genetikai eredményekre lásd *K. I. Bos et al.*: A Draft Genome of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death. *Nature* 478. (2011) 506–510.; *M. A. Spyrou et al.*: Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed Through Analysis of Historical *Yersinia Pestis* Genomes. *Nature Communications* 10. (2019) 4470. sz. (<https://doi.org/10.1038/s41467-019-12154-0>, letöltés 2021. aug. 30.). Történeti szemszögből a pestisre vonatkozó archaeogenetikai eredményekre lásd *Bruce M. S. Campbell*: *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World.* Cambridge 2016., illetve ezzel számos ponton eltérő álláspontot képviselve: *Monica H. Green*: *The Four Black Deaths.* *The American Historical Review* 125. (2020) 1601–1631.

kora újkori Kárpát-medencei pestisjárványokat kontextusba helyezni, valamint a 17. századi Batthyány uradalmak misszilisanyagában megjelenő pestis- említések kapcsán két fontos kérdést is vizsgálok. Egyfelől, hogy miképpen védekeztek e betegség ellen, volt-e szisztematikus fellépés annak terjedésével szemben. Másfelől e páratlanul gazdag forrásanyag segítségével az utóbbi években egyre gyakrabban vizsgált problémára igyekszem reflektálni, miszerint a késő középkori és kora újkori pestisjárványok kapcsán beszélhetünk-e hullámokról, vagy inkább a betegség állandó jelenlétét feltételezhetjük. Ez utóbbihoz kapcsolódva azt is megvizsgálom a két legjelentősebb, 17. század közepi pestises időszak kapcsán, hogy milyen környezeti-időjárési háttere lehetett a betegség terjedésének.

A kora újkori pestis és Közép-Európa

A pestist kutató történészeknek nem volt könnyű dolguk. Miközben a középkorban és a kora újkorban tucatnyi fertőző betegség volt jelen Európában (és a 16. századtól az Újvilágban is), az írott forrásokban megjelenő betegség- említéseknek csak nagyon kis része volt alkalmas arra, hogy azok alapján azonosíthassuk a kórokozót. A járványos betegségek esetén általában használt *pestilentia* latin szó nem jelent fogódzót a betegség patogénjére nézve, hiszen számos szerző mindössze járványos betegséget értett rajta. A 14. század közepi nagy pestisjárványra vonatkozó forrásoknak is csak kisebb része lenne önmagában alkalmas a betegség azonosítására, ugyanakkor a 19. század közepe óta megjelentetett jelentős mennyiségű korabeli elbeszélő és egyéb forrásból kirajzolódó terjedési útvonalak² jobban értelmezhetővé válnak a gyakran bizonytalan, járványokra vagy csak általában halálózásra utaló szövegrészleteknek köszönhetően. Különösen igaz ez a nagy pestis és az azt követő járványok közép-európai megjelenésére utaló források esetében, amelyek bár valószínűsítették, de egyáltalán nem tették bizonyossá, hogy a járvány jelentékenyebben pusztított ebben a régióban is.³ A késő középkori pestisjárványok esetében a helyzet már némiképp eltérő. A nyugat- és

² A legfontosabb forráskiadvány-sorozat Karl Sudhoff kiadásában jelent meg *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348* címen az Archiv für Geschichte der Medizin hasábjain (1911 és 1926 között). A nagy pestis forrásanyagára lásd még *The Black Death*. Ed. Rosemary Horrox. (Manchester Medieval Sources) Manchester 1994. A nagy pestisjárvány jelenleg legfontosabb összefoglalása: *Ole J. Benedictow: Complete History of the Black Death*. Woodbridge 2021.

³ A Magyar Királyságra: *Andrea Kiss et al.: Food Crisis in Fourteenth-Century Hungary: Indicators, Causes and Case Studies*. In: *The Crisis of the 14th Century. Teleconnections between Environmental and Societal Change?* Eds. Martin Bauch – Gerrit Jasper Schenk. (Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung. Beihefte 13.) Berlin 2020. 119–122. A cseh területekre: *David C. Mengel: A Plague on Bohemia? Mapping the Black Death. Past and Present* 211. (2011) 3–34. A lengyel területekre: *P. Guzowski – C. Kukło – R. Poniat: O metodach pomiaru natężenia epidemii i zaraz w*

dél-európai kutatások mellett már a közép-európai pestisjárványok is sokkal pontosabban rekonstruálhatók. Az 1507–1510 között jelentkező pestisről több tucat, egymástól független korabeli forrás tudósít akár a lengyel, akár a magyar területeken,⁴ melyek már részben területi mintázatok megértését is lehetővé teszik.

A kora újkori pestisjárványok kutatásában az utóbbi években már nemcsak a járvány terjedésének vizsgálata jelenti a fő kérdést, hanem a város–vidék kettőssége, illetve a különböző életkori, társadalmi csoportok aránya az egyes járványok okozta halálozásokban. Míg Itália egyes városai vagy Németalföld esetében hasonló kérdéseket már a 14. század végi vagy a 15. századi forrásanyag alapján is fel lehetett tenni, addig erre Közép-Európában inkább a 17. század második felétől, de főképp a 18. századtól válnak alkalmassá a források. A hasonló kutatások esetében kulcsfontosságú egyházi anyakönyvek ezt megelőzően erősen töredékesek,⁵ és bár ezeket az utóbbi években kiaknázza a kutatás,⁶ az 1700-as évek, vagyis az utolsó nagyobb pestisjárványok, az úgynevezett második pandémia utolsó szakasza e téren jobb perspektívát kínál. Ez az időbeli kutatási megközelítés nemcsak a járványok esetében igaz, hanem általában a demográfiai viselkedés mintázataira nézve is. A járványok, így a pestis történetének szempontjából azért is jelent fontos állomást a 18. század, mert ekkor jönnek létre azok a szervek, amelyeknek az iratanyaga kompakt módon őrzött meg adatokat az egyes eseményekről. Szintén a 17–18. század fordulóján gyarapodnak a pestis kezeléséről szóló országos és

preindustrialnej Europie w demografii historycznej. In: Epidemie w dziejach Europy: konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe. Eds. K. Polek – Ł. Sroka. Kraków 2016. 119–144.

⁴ *Tomasz Związek*: Spatial Development of the 1507–1510 Plague in Poland and Its Consequences. *Kalisz District Case Study*. *Journal of Environmental Geography* 13. (2020) 1–2. sz. 1–12.; *Andrzej Karpiński*: W walce z niewidzialnym wrogiem: epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa 2000.; *C. Tóth Norbert*: Az út Tatáig: Országgyűlések 1510-ben. In: *A diplomácia válaszfútján*. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. (Annales Tataienses 6.) Tata 2010. 9., 12.; *Domokos György*: A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolója Magyarországról, 1508–1510. In: *Vestigia*. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Uő – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015. 185–196.; *Andrea Kiss*: The Great (1506–)1507 Drought and its Consequences in Hungary in a (Central) European Context. *Regional Environmental Change* (2020) (<https://doi.org/10.1007/s10113-020-01634-5>, letöltés 2021. szept. 12.); *Uő*: A Dynamic Interplay of Weather, Biological Factors and Socio-Economic Interactions: Late 15th-Century – Early 16th-Century Crises in Hungary. In: *The Dance of Death in Late Medieval and Renaissance Europe*. Eds. Uő – Kathleen Pribyl. London 2020. 125–145.

⁵ *L. Fialová – E. Maur*: Příspěvek ke studiu přirozené měny obyvatelstva česk V 16. A první polovině. *Historická Demografie* 41. (2017) 3–37.

⁶ Elsősorban az alábbiakat érdemes kiemelni: *Melegh Attila*: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 65.) Bp. 2000.; *Óri Péter*: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *Történeti demográfiai évkönyv 2005*. Szerk. Faragó Tamás – Óri Péter. Bp. 2006. 115–162.

helyi szabályok.⁷ Ennek megfelelően az utóbbi években is nagyobb hangsúlyt kapott a 17. század utolsó néhány évtizedében és az 18. század elején jelentkező járványok kutatása.⁸

A 17. század utolsó harmada előtti időszak ugyanakkor fehér foltot jelent a kutatásban. Annál is inkább, mivel a 17. századot általában járványoktól terhelt időszakként írja le a kutatás mind Dél- és Közép-Európában, mind a magyar területeken.⁹ Ez a kisebb hazai kutatói érdeklődés ugyanakkor könnyen magyarázható azzal, hogy a valamivel későbbi korszakokból jóval nagyobb számban elérhető egyházi anyakönyvek már olyan részletességű vizsgálatokat tesznek lehetővé – mint például a különböző életkori csoportok, nemek halálozásának nyomon követése –, amelyeket ezt megelőzően szinte lehetetlen elvégezni, pedig ezek a történeti demográfia, nemkülönben a betegség- és járványtörténettel foglalkozó kutatók számára kulcsjelentőségűek. Különösen fontos ez a pestis esetében, ahol egybeként a betegségben elhunytak életkora, nemi összetétele, a betegség mortalitása alapján (is) következtet a kutatás egy-egy járvány kapcsán arra, hogy a forrás valóban a *Yersinia pestis* által okozott megbetegedés-hullámról szól-e, vagy sem. Mindezek fényében már érthető, hogy kisebb hangsúlyt kapott a kora újkor utolsó évszázadát megelőző időszak a hazai és a közép-európai kutatásban is. Ahhoz, hogy ezen időszak pestisjárványairól bármit is mondjunk, más forráscsoportok bevonására van tehát szükség. Ezért a pestiskutatásokban már

⁷ *Balázs Péter*: Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén. Magyar Királyság és Erdély I–II. Rendeletek és tervezetek, 1770–1793. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Kiskönyvtára 112.) Bp. 2016. Illetve kiindulásként lásd A XVIII. századi magyarországi és erdélyi pestisjárványokhoz kapcsolódó főbb szakirodalmi források (1700–1944). Vekerdi László gyűjtését folytatta és s. a. r. Gazda István. Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat 8. (2017) 14. sz. 188–206.

⁸ *Novák László*: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Bács-Kiskun megye múltjából IV. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét 1982. 275–392.; *Géra Eleonóra*: Az Apokalipszis lovasai Budán (1710–1723). Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 19. (2012) 139–160.; *Dávid Zoltán*: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. Orvostörténeti közlemények 69–70. (1973) 75–130.; *Moess Alfréd – M. Román Éva*: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 7. Szerk. Gazdag István. Debrecen 1980. 117–130.; *Tóth G. Péter*: „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod lészön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején. 1737–1745. Ethnographia 106. (1995) 751–786.; *Seres István*: A pestis Kőtegyánban és Sarkadon 1738-ban. Adatok Kőtegyán újratelepüléséhez. In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 33. Szerk. N. Varga Éva – Szatmári Imre. Békéscsaba 2009. 95–135.; *Csáki Árpád*: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban. Acta Siculica [4.] (2010) 277–287.; *Faragó Tamás*: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez a máramarosi példa. Korall 8. (2007) 30. sz. 19–60.

⁹ Európára és a világra: *Geoffrey Parker*: Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. New Haven 2013. passim; *David Kaniewski – Nick Marriner*: Conflicts and the Spread of Plagues in Pre-Industrial Europe. Humanities and Social Sciences Communications 7. (2020) 162. sz. (<https://doi.org/10.1057/s41599-020-00661-1>); *Edward A. Eckert*: The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560–1640. Basel 1996. Magyarországra: *Réthly Antal*: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962.; *Óri P.*: A pestisjárványok demográfiai i. m.; *Faragó T.*: Adatok a pestisjárványok i. m. 28–31.

használt, de nem kellően kiaknázott forráscsoporthoz, a misszilisekhez fordulok a 17. századi pestisjárványokkal kapcsolatban, valamint igyekszem amellel érvelni, hogy a 17. század első felében pusztító pestisek lokális hatásai és általában a pestis mint betegség jelentősége talán e források segítségével érthetőek meg a legjobban.¹⁰

A 17. századra elterjedt pestistraktátusok fontos információkkal szolgálnak a pestis megelőzését, gyógyítását illetően, ugyanakkor kevésbé megfelelő forrásanyag arra, hogy a pestis kezeléséhez kapcsolódó helyi intézkedéseket megértsük, illetve a betegséggel való együttélést értelmezni tudjuk. A helyi keletkezésű források ezzel szemben alkalmasak lehetnek ennek vizsgálatára is, és ha nem is szolgáltatnak olyan mélységű demográfiai adatokat, mint amelyek a késő középkortól elérhetőek Németalföld vagy más nyugat-európai területek esetében, segítségükkel részben nyomon követhetőek a halálozások is.

Az általam vizsgált forrásanyag számos esetben említ pestisjárványokat, vagy szól a pestis jelenlétéről egy-egy településen. Az, hogy a mintegy hatvanéves időszakot (1600–1659) felölelő forrásanyagban csaknem harminc esztendőből maradt fenn pestisre utaló forrásunk, két kérdésre is ráirányítja a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a pestis mennyire tekinthető lokálisan felbukkanó jelenségnek, illetve, hogy vajon a betegség újra és újra a Kárpát-medencébe érkezett, vagy állandóan jelenlévő volt. A Batthyány család levéltára gazdag misszilis anyagának jóvoltából nyomon követhetjük, hogy egy erősen integrált gazdasági komplexum, mint amilyen a család uradalomrendszere volt, miképpen tette lehetővé a pestis terjedését, kirajzolódnak-e „pestis-útvonalak” a birtokrendszerben. A szigetszerű felbukkanás és az útvonalak megértése azért is fontos, mert segít annak eldöntésében, vajon hosszabb időszakon – éveken, évtizedeken keresztül – folyamatosan jelenlévő betegséggént kell-e a pestisre tekintenünk.

Egyes nagyobb járványhullámok kapcsán arra is kitérek, hogy rekonstruálni tudjuk-e a pestisjárvány kialakulásának környezeti-klimatikus hátterét. Azaz van-e olyan időjárási helyzet, környezeti feltétel Közép-Európában, amely a betegséget terjesztő bolhák vagy más élősködők, netán a gazdatestük, azaz valamilyen rágcsálóféle számára előnyös körülményeket jelent. Az utóbbi években arra mutatott rá a kutatás, hogy a Mediterráneumban elsősorban a meleg nyarakhoz, míg az északi területeken a hideg és csapadékos ősökhöz köthetőek a

¹⁰ Missziliseket nagyobb számban használt az egyik legfontosabb magyar orvoslástörténeti gyűjtés is a 20. század elején: *Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Magyar orvostörténeti adattár (1000–1700). (Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3.)* Bp. 1931. Illetve lásd alább Tóth G. Péter és Zimányi Vera a 17–18. jegyzetekben hivatkozott munkáit.

legnagyobb pestisjárványok.¹¹ Bár az utóbbi időben Monica H. Green, a második pestispandeμία egyik legjobb jelenlegi ismerője, több ponton is rámutatott a Bruce Campbell által írt monográfia hibáira, azt ő sem kérdőjelezi meg, hogy a *Yersinia pestis* baktérium – illetve gazdateste – terjedése nagyban függ az időjárási-klimatikus tényezőktől.¹² A hazai misszilisek segítségével arra igyekszem választ keresni, hogy milyen évszakokban, években látszik a legkiterjedtebbnek a járvány a forrásaink által legjobban demonstrált Nyugat-Dunántúlon, a rendelkezésre álló klímarekonstrukciók segítségével pedig ezen időszakok időjárását kívánom elemezni. A kérdés: a források alapján feltételezhetően erősebb pestishullámokhoz kapcsolhatunk-e ezen a területen valamilyen időjárási helyzetet.¹³ És ehhez kapcsolódik az is, hogy egyáltalán beszélhetünk-e járványhullámokról – azaz a betegség megszűnt-e a régióban és nem bukkan fel hosszabb ideig –, vagy valójában mindvégig jelen volt.

A forrásokról

A Batthyány-levéltár egyik leggazdagabb és az elmúlt évtizedekben sokat kutatott része az ötvenezernél is több levelet tartalmazó misszilis gyűjtemény.¹⁴ A teljes leveles forrásanyag áttekintésére nem vállalkozhattam, ezért két irányból közelítettem meg a kiadatlan forrásokat. Egyfelől egy kisebb adminisztratív egység, a Batthyányak körmendi uradalmának misszilisanyagát tekintettem át. Az egyetlen jelentősebb település Körmend városa az uradalomban, ugyanakkor e mezőváros kb. háromezer, innen datált 17. századi, döntően 1605 és Batthyány Ádám 1659. évi halála között írott levelével jó alapot biztosít a kutatáshoz, hisz számos esetben utalnak bennük a pestisjárvány jelenlétére. Másfelől igyekeztem a járványos évekre összpontosítani, azaz áttekinteni a lehető legtöbb levelet azokból az esztendőkből, amelyek esetében erős járványokat feltételezhetünk. Ez a

¹¹ *B. V. Schmid et al.*: Climate-Driven Introduction of the Black Death and Successive Plague Reintroductions into Europe. PNAS [Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America] 112. (2015) 3020–3025.

¹² *Campbell, B.*: The Great Transition i. m.; *Green, M.*: The Four Black Deaths i. m.; *Monica Green*: “Black as Death”. [Könyvismertetés]. International Review of Science 4. (2018) 1. sz. (<https://doi.org/10.37282/991819.18.17>, letöltés 2021. júl. 10.).

¹³ *Kiss, A.*: The Great (1506–)1507 Drought i. m.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1314 Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára. Missiles (a továbbiakban: P 1314). Mikrofilmen kutatható: MNL OL X Másolatok gyűjteménye (a továbbiakban: X) 7435. A kutatástörténetre lásd *Koltai András*: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. Levéltári Közlemények 71. (2000) 1–2. sz. 207–231., illetve *Vadas András*: Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben. Bp. 2021. 52–68.

vizsgált időszakban kétszer fordult elő, 1644–1645-ben, illetve 1655–1656-ban. Ezen esetekben – a teljesség igénye nélkül – más uradalmak misszilisananyagát is bevontam a kutatásba.

Jelentős mértékben megkönnyítette a munkát, hogy az Országos Levéltárba került levelezésanyagban van néhány olyan témakör, amelyet a hozzájuk tartozó levélrészleteknél már valaki – feltehetőleg az anyagot rendező Iványi Béla – ceruzával aláhúzott. Ezek: a településekre vonatkozó topográfiai adatok, az árvi- zek és egyéb környezeti események, valamint a pestis és a kapcsolódó járványos betegségek. Ez utóbbiakat Iványi később meg is jelentette regeszták formájában. A munka kevés visszhangot váltott ki, pedig gyűjtése igen fontos.¹⁵ Korábban alig-alig jelent meg az orvostörténeti kutatásokban a Batthyányak körmendi levéltárának ezen része,¹⁶ ami pedig ennél meglepőbb, hogy Iványi posztumusz megjelent munkáját a későbbi kutatás szinte egyáltalán nem aknázza ki. Kivételt jelentenek Zimányi Vera és Tóth G. Péter tanulmányai, amelyben előbbi a pestis- rendelkezéseket tekinti át,¹⁷ utóbbi a pestissel kapcsolatos rémhírek és félelmek kérdését járja körül részben az említett forrásanyagra alapozva.¹⁸ E gazdag, Iványi- féle gyűjtés alacsony kihasználtsága annál is inkább meglepő, hogy az utóbbi idő- ben növekvő figyelem irányul a Batthyányak kora újkori történetére, különösen tekintettel a családtagok orvostudományi és tudományos érdeklődésére.¹⁹ Iványi a csaknem négyszáz regeszta elé hosszabb bevezetőt is írt a kötetéhez, amelyben a kora újkori orvoslástörténet több kérdését érinti. A pestisnek szentelt fejezetben áttekinti az ekkor ismert középkori pestisemlítéseket, ugyanakkor kevés kritiká- val illeti ezen adatokat, és a nemzetközi kutatás ekkor már rendelkezésre álló je- lentékenyebb eredményeire nem reflektál, nem hivatkozik például Sudhoff alap- vető forráskiadásaira. Ennek megfelelően például Iványi nem kérdőjelezi meg a 14. század közepét megelőző járványos betegséglemlítések kapcsán, hogy azok

¹⁵ *Iványi Béla*: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levél- tárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez, 1510–1692. [Hozzákötvve: *Farkas Károly*: A mohácsi vésztől a Sabin-vaccináig.]. (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Supple- mentum 3.) Bp. 1965. (a továbbiakban: Iványi).

¹⁶ Kivételt jelent például *Takáts Sándor*: Orvostudakozás és orvoslás a hódoltság korában. In: *Uő*: Rajzok a török világból 3. kötet. Bp. 1917. 93–135.

¹⁷ *Zimányi Vera*: A pestisbetegségek leírása és egyéb intézkedések a 17. század közepén a Batthyány birtokon. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 285–289.

¹⁸ *Tóth G. Péter*: Félelem és rettegés a pestistől. Egyéni és kollektív szenvedéstörténetek. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Konferencia Pápán 1999. június 22–24. II. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém 2001. 361–396.

¹⁹ *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egy- házmezei Levéltár Kiadványai Források, feldolgozások 14.) Győr 2012.; *Bobory Dóra*: Batthyány Bol- dizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon. (Mikrotörténelem) Bp. 2018.

valóban a pestis által okozott betegségek voltak-e, vagy sem. Ugyanakkor eljárása annyiban érhető, hogy míg a nagy pestisjárvány intenzív kutatói érdeklődésre tartott számot már a 20. század közepén, a kora újkori pestisekkel alig-alig foglalkoztak az ezredfordulóig.

Hétköznapi pestis?

Miközben az Európát talán már korábban elérő,²⁰ de 1347-től kulminálódó pestisjárvány egyszeri kataklizmaként jelenik meg a modern kori történeti emlékezetben, a pestis a kora újkor gyakori betegségei közé tartozott és különböző intenzitással, de a 19. századig rendre fel-fellángolt Európában. A hazai kutatások is foglalkoztak az újra és újra felbukkanó pestis kérdésével. Találkozunk azzal a feltételezéssel is, hogy a nagyjából ismétlődő rendszerességgel jelentkező pestisjárványok valamilyen malthusi egyensúlyi helyzetet tartottak fenn;²¹ míg más kutatások inkább a járvány kora újkori gyakoriságának jelentőségét emelik ki.²² Ez utóbbit látszanak megerősíteni a Batthyány-levéltárból származó adatok is. A munka fókuszát jelentő, 1600 és 1659 közti – misszilisekkel legjobban ellátott – időszakból ugyanis Körmenről és az uradalom más településeiről minden második évből származnak adatok a pestisre vonatkozóan.

Egyfelől önmagában ez az egyetlen, viszonylag limitált területre vonatkozó és még onnan is részben szelektív forrásanyag, amely korábbi gyűjtésekben nem említett pestisjárványokra, illetve pestisnek nevezett megbetegedésekre utal.²³ Másfelől rámutat, hogy a 17. századra Európa számos területéhez hasonlóan a Kárpát-medencét – de annak nyugati részét mindenképpen – erőteljesen érintette a betegség. Ezt azért fontos rögzíteni, mert bármennyire evidensnek tűnik is, a mai szakirodalom nem tekinti magától értetődőnek, hogy ha a Habsburg vagy éppen az Oszmán Birodalom jelentékeny részét érintették a pestis a kora újkor folyamán,²⁴ akkor az a Magyar Királyságban is megjelent.²⁵ Szintén fontos kiemelni, hogy kifejezetten ritkák az olyan évek, amelyekből nem ismerünk a misszilisekből származó pestis-émlítést. Azaz néhány fontos kivételtől eltekintve

²⁰ Green, M. H.: The Four Black Deaths i. m.

²¹ Melegb A.: Kiskunhalas népesedéstörténete i. m. 44., 48.

²² Schultheiss [sic!] Emil – Tardy Lajos: Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. Centaurus 11. (1966) 279–301.; Óri P.: A pestisjárványok demográfiai következményei i. m. 119–120.

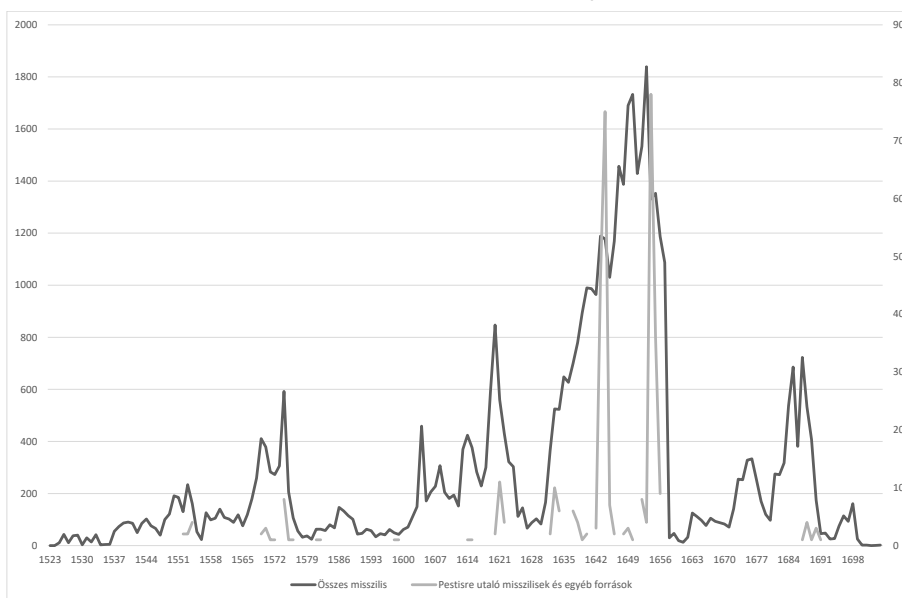
²³ Uo, 119–120.

²⁴ Nükhet Varlik: Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600. New York 2015.; Parker, G.: Global Crisis i. m. 185–210. passim.

²⁵ Edward A. Eckert: The Retreat of Plague from Central Europe, 1640–1720: A Geomedical Approach. Bulletin of the History of Medicine 74. (2000) 1–28.

a pestisre vonatkozó adatok erősen korrelálnak a fennmaradt misszilisek számával. (1. ábra) Azaz az olyan években, amelyekből nagyszámú levél maradt fenn, kevés esetben fordul elő, hogy egyáltalán ne esne szó a misszilisekben a pestis jelenlétéről.

1. ábra A fennmaradt Batthyány-misszilisek évi megoszlása és a pestis említése

Ez azt jelenti, hogy a pestis jelenléte semmiképpen sem volt anomáliának nevezhető, az rendre érintette az uradalomrendszer szinte minden települését a vizsgált periódusban. Azt, hogy a pestis a jelzett időszakban inkább „várt” jelenség volt, mintsem kivétel az uradalomrendszer településein, jól mutatja, hogy az egyes uradalmakat igazgató tisztartók (*provizorok*) nem egyszer arról is hírt adtak, ha éppen a járvány után voltak,²⁶ vagy ha nem dült a pestis az általuk igazgított birtoktesten.²⁷ Elvértve fordul elő, hogy a pestist valamilyen váratlan, isteni csapásként értelmezték volna a birtokokon tevékenykedő levélíró tisztviselők. Az egyetlen általam talált levél, amely hasonlóra utal, a Dobra-rakicsányi kettős uradalom utóbbi településén szolgáló számtartó, Lippich Ferencé: „Isten üzent, felsége az ő ostorát reánk bocsátotta a pestist.”²⁸ Egy hasonlóan gyakori eseményt

²⁶ Például: MNL OL P 1314 Nr. 32 401., 25 414., 25 421., 40 461, 30 493.; (Iványi: 54. sz.), 29 459 (Iványi: 303. sz.), 15 033., 16 195.

²⁷ MNL OL P 1314 Nr. 14 963. (1633. dec. 7.), Nr. 108 294, illetve MNL OL P 1314 Nr. 33 266. (Iványi: 380. sz. – utóbbi misszilis 1690-ből származik), 30 490. (Iványi: 52. sz.)

²⁸ MNL OL P 1314 Nr. 29414. (1645. júl. 3.)

ritkán asszociáltak isten büntetésével, hiszen mind Lippich, mind más kortársak számára inkább tűnt a hétköznapiok ijesztő valóságának. A betegség 17. századi állandó európai jelenlétét a régióban nemcsak a misszilisek és más írott források, hanem az újabb archaeogenetikai vizsgálatok is megerősíteni látszanak. A pestis ezen vizsgálatok alapján sem bizonyos időszakoként visszatérő jelenségként kell értékelnünk, hanem egy állandóan jelen lévő, bizonyos időszakokban lappangó betegségként.²⁹

A misszilisek által legjobban képviselt időszak Batthyány I. Ádám földesurasa (1632–1659) idejére esett. Az ő erősen központosított és jelentős adminisztrációt igénylő igazgatási elképzelése megkövetelte, hogy a gazdaság és a helyi társadalom szempontjából fontos, minden apró-cseprőnek tűnő eseményről is tájékozottassák őt.³⁰ Ebben a pestis is magától értetődően benne foglaltatott, hisz mind a helyi gazdaság, mind a birtokkomplexum gazdaságára komolyan hathatott egy-egy nagyobb járvány. A betegség jelentőségét egy hasonló nagybirtok életében jól jelzi, hogy nem sokkal azt követően, hogy Batthyány Ádám átveszi a birtokkomplexum igazgatását, kibocsát újvári tiszttartója számára egy pestis-rendtartást, amelyben a városba való ki- és bejárás feletti teljes kontrollt tartja leginkább szem előtt.³¹ Ennek része az is, hogy amennyiben a pestis felüti a fejét egy-egy településen, minden eszközzel igyekezzenek megakadályozni annak továbbterjedését, megbénítva ezzel akár egy uradalom vagy a teljes birtokkomplexum működését. Ehhez egyfelől kontroll alatt kellett tartani a lakosságot, azaz tudni kellett, ha valahol megjelent a betegség, másfelől ellenőrizni kellett a birtokok településeire való ki- és belépéseket is. Mindkét probléma megjelenik a vizsgált misszilisekben. Batthyány Ádám állandó beszámolót kért a tiszttartóktól a pestis jelenlétéről egy-egy uradalomban, és több olyan misszilisünk is van, amely arra utal, hogy a jelentést illetően nem mindig bízott meg a tiszttartókban, igyekezett más alkalmazottaitól is információhoz jutni. A következőkben a körmendi uradalom (és más fent említett) misszilisek segítségével arra keresem a választ, hogy ha nem sikerült a járványt elkerülni, milyen intézkedéseket tettek a Batthyányakhoz tartozó egyes településeken.

²⁹ Lisa Seifert et al.: Genotyping *Yersinia Pestis* in Historical Plague: Evidence for Long-Term Persistence of *Y. Pestis* in Europe from the 14th to the 17th Century. PLoS [Public Library of Science] ONE 11. (2016) 1. sz. (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0145194>, letöltés 2021. aug. 22.).

³⁰ Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle 19. (1977) 24–71.; Koltai A.: Batthyány Ádám i. m.; Póka Ágnes: A Batthyány-birtokkomplexum igazgatása Batthyány Ádám alatt (1632–1659). In: Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2010. július 9–10. Szerk. Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron. Bp. 2011. 44–61.; Vadas A.: Egy határfolyó környezettörténete i. m.

³¹ Iványi: 70. sz.

Körmenden elsősorban a polgári adminisztráció vezetői, a tisztartók szolgáltak a pestisre vonatkozó információkkal, de előfordul az is, hogy számtartók, vajdák írtak ez ügyben, illetve a városban szolgáló alkapitányok jelentettek a járványról. A körmendi tisztartók általában a napi temetésekről számoltak be a földesúrnak saját városuk, valamint az uradalom egyéb településeinek halálozásaira is kitérve. A napi halálozások esetében rendre külön számolnak be arról, hogy idős, fiatal, netán csecsemő hunyt el pestisben.³² Ha többen haltak meg a szokásosnál, Batthyányt külön értesítették, hogy valóban valamilyen járvány alakult ki, de az nem pestis volt. Így tett Kelemen György körmendi gyalogvajda is, amikor három gyermek is meghalt egy héten a körmendi várban, de halálukat véleménye szerint más okozhatta, mert épp nem volt pestis az uradalomban.³³ Tekintve, hogy 1655 nyaráról van szó a jelentésben, nem elképzelhetetlen, hogy mégiscsak pestis lehetett, hisz a megelőző hetekben több levél is említette a betegség jelenlétét akár Körmenden, akár az uradalom más településein.³⁴ Miután a pestis megjelenése esetében zár alá helyezték az adott házat, és a lehetőségekhez mérten magukat a településeket is, a betegségben érintettek családtagjai rendre igyekeztek letagadni, hogy az adott halálesetet pestis okozhatta. Erre szolgált példát egy 1645. évi eset: „A várbeli pallérnak a gyermeke előbb meghalt, eltagadták, hogy nem affélében halt volna meg, csakhamar azután a kőműves palléron rajta szökve [a pestis] meghalt, mindjárt ezután a feleségét és a gyermekét elküldtem és beszegeztem a házát, és nem tudom miképpen akadt Rohoncra a felesége, ismét gyermeke abban halt.”³⁵ De nemcsak a fertőzöttek házukba való bezárására szolgált számos további példát a Batthyány misszilisanyag, hanem az adott településről való eltávolításukra is. 1623. július 4-én kelt levelében Marusics Mátyás újvári fővárnagy arról számolt be Batthyány Ferencnek, hogy az újvári uradalomban található Zsámándon (Reinersdorf, Ausztria, ma Heiligenbrunn része) pestises beteget találtak, akit parancsára kitétek a településről, vagy egy bizonyos Zöld-hegyre vagy az erdőbe küldték el,³⁶ és néhány héttel később, augusztus 15-én hasonlóan cselekedtek egy dobrafalvi (Dobersdorf, Ausztria, ma Rudersdorf része) pestises beteg esetében is.³⁷

Batthyány II. Ferenc és fia, Ádám, valamint a család más tagjai is láthatóan igyekeztek, hogy kontrollálják a birtokokra érkezőket, különösen a fertőzött

³² Például: MNL OL P 1314 Nr. 13 157. (Iványi: 252. sz.), 15 997. (Iványi: 81. sz.)

³³ MNL OL P 1314 Nr. 25 414. (1655. júl. 31.)

³⁴ MNL OL P 1314 Nr. 13 158 (Iványi: 252. sz.), Nr. 45 126. (Iványi: 251. sz.), Nr. 13 159. (Iványi: 254. sz.)

³⁵ MNL OL P 1314 Nr. 21 809. (Iványi: 172. sz.)

³⁶ MNL OL P 1314 Nr. 30 524. (Iványi: 58. sz.)

³⁷ MNL OL P 1314 Nr. 30 529. (Iványi: 59. sz.)

területről jövőket. A Dalmáciában és Itáliában a 14. század utolsó negyedében már jól ismert karantén intézményét a 16. században a Batthyányak is alkalmazták. 1555-ben Batthyány I. Ferenc például csak egy sajátos karanténidőszak eltöltésével engedélyezte az éppen Toronyban (Podturen, ma Horvátország) tartózkodó unokaöccsének és feleségének, Svetkovics Erzsébetnek, hogy a fertőzött Muraköz vidékéről Újvárra,³⁸ a család egyik központi rezidenciájára menjenek, ahol maga Ferenc is lakott ezekben a hónapokban.³⁹ A levél két fontos elemére érdemes kitérni. Az egyik, hogy Ferenc nem adott engedélyt, hogy szolgálók nagy részét magukkal hozzák, másodsorban figyelmeztette unokaöccsét: bár át-költözhetnek Újvárra, nem engedi be őket rögtön a várba, hanem néhány hétig a kertben kell lakniuk.⁴⁰

Nemcsak Batthyány Kristóf esetében találkozunk azzal a törekvéssel, hogy távol tartsa magát a pestises területektől. 1557-ben Kanizsai Orsolya kisfiával Sárvárról a kevésbé frekvenciált Szentmiklóstra (Fertőszentmiklós) ment, ahol a Nádasdyaknak ekkoriban csak egy apró udvarháza állt.⁴¹ Az 1568. évi megbetegedések idején Batthyány I. Ferenc felesége, Svetkovics Katalin írta egy levelében: „magam is bujdosóban vagyok a halál elől, ím Bécsbe megyek”.⁴² Amikor 1638-ban a pestis megjelent Rohoncon (Rechnitz, ma Ausztria), Batthyány Ádám a birtok másik központjába, Szalónakra (Stadtschlaining, ma Ausztria) költöztette családját. Ez azonban csak félmegoldást jelenthetett, hiszen ez utóbbi sem volt mentes a pestistől. Lobkovicz Poppel Éva, Battyány Ádám édesanyja ennek kapcsán azt javasolta, hogy fia távolabbi, kisebb rezidenciát válasszon a pestis elkerülése érdekében.⁴³ A 16–17. században főképp a távolságban látták a betegség elől való megmenekülés esélyét, hiszen a romlott levegőtől így lehetett távol maradni, mégis – mint arra Tóth G. Péter is rámutatott – részben teológiai okokból a helyben maradás is megjelent a korabeli gondolkodásban.⁴⁴

Nemcsak a fertőzött helyről érkező személyek, hanem a tárgyak maguk is potenciális veszélyforrást jelentettek a Batthyányak szemében. A birtokaikon

³⁸ Iványi B.: Részletek a magyarországi i. m. 66–67.

³⁹ A család rezidenciáira lásd *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m.

⁴⁰ MNL OL P 1314. Nr. 3710. (Iványi: 10. sz.)

⁴¹ MNL OL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, A Nádasdy család levéltára. Sennyei Ferenc levele Nádasdy Tamásnak, 1557. jún. 14. (MNL OL X 1713.) Vö. *Horváth László*: A Nádasdy földesurak (fertőszentmiklósi inscripciók leveleiről. *Soproni Szemle* 56. (2002) 242.

⁴² Például: MNL OL P 1314 Nr. 3946. (Iványi: 16. sz.)

⁴³ MNL OL P 1314. Nr. 38 079. (1639. [!] máj. 8.). Kiadása: *Kincses Katalin Mária*: „Im küttem én orvosságot.” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. (Régi Magyar Történelmi Források 3.) Bp. 1993. 50. sz. Vö. *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 237. (Mind Kincses, mind Koltai 1638-ra datálja a levelet.)

⁴⁴ *Tóth G. P.*: Félelem és rettegés i. m. 377–378. Vö. *Bolyki János*: Komáromi Csipkés György: Pestis Pestise (1664). Orvostörténeti Közlemények 86. (1978) 4. sz. 87–89.

ennek megfelelően a személyek és a tárgyak mozgását egyaránt igyekeztek minimalizálni a pestises időszakokban. A körmendi misszilisek többször utalnak arra, hogy vagy az uradalomban jelenlévő pestis, vagy a szállítás végcélján jelen lévő járvány miatt nem mozgatták az árut. A levelek alapján úgy tűnik, hogy a körmendi uradalomban a sót az oszmánoktól szerezték be a 17. század közepén.⁴⁵ Az 1655. évi járvány idején Falusy György, az uradalom tiszttartója kéri a földesurat, Batthyány Ádámot, hogy ne engedje a sószállítást a Hódoltság felől, mert pestises helyről hoznák azt, és Körmend környékén már egyébként is jelen van a járvány.⁴⁶

Poppel Éva másik fiának, Ádámnak szóló levelében arról ír, hogy Batthyány egyik rohonci familiárisának a lánya meghalt Sopronban, és a felesége odament a pestissel fertőzött városba, hogy elhozza elhunyt lányának csomagjait, ezért legyen résen, mert „olyannal a mirigyet is hamar elhozhatja az ember magával”.⁴⁷ Ugyanakkor a korszak a ragályfogó tárgyaknál nagyobb jelentőséget tulajdonított a fertőzött levegőnek – ez a nézet Gerdákovics Mátyás körmendi tiszttartó egy levelében is megjelent, miszerint a körmendi várban lakók „egészséges *ayerben* vannak”.⁴⁸

Ugyanakkor a gazdaság működésének biztosítása érdekében tárgyak és személyek esetében kivételeket tettek a Batthyány családtagok, még a legszigorúbbnak tűnő Ádám is. Sankó Boldizsár kiskomári (Zalakomár) hadnagy így panaszkodik ennek kapcsán: „a vén bulya [?] egy hete itt lakik nálam, noha pestises országból való, mindazonáltal úgy veszem eszemben, elkél a pénzük Magyarországon. [...] Azok a pestises emberek, ha eljönnek, tudom, hogy idejönnek, de [ne]hogy én is őmiattuk kitiltott legyek Újvárról, én inkább házamhoz sem bocsátom őket.”⁴⁹ Nem derül ki, hogy Sankó kinek a Kiskomárra érkezésével kapcsolatban fejezte ki aggályait 1644 szeptemberében Batthyány Ádámnak, de a levél abból a szempontból mindenképp érdekes, hogy miképp Batthyány Kristóf esetében kivételt tett Batthyány Ferenc a 16. század közepén, úgy egy évszázaddal később is hasonló engedményeket adtak. Ami itt külön megjegyzést érdemel: 1644 szeptemberében nemcsak a Magyar Királyságon kívül volt jelen számos helyen a pestis, hanem a Batthyány uradalomrendszerben is éppen a két legnagyobb, 17. század első felében lejátszódott járvány egyike zajlott (erről lásd alább), azaz feltehetőleg

⁴⁵ MNL OL P 1314 Nr. 13 173–131 74., 13 176.

⁴⁶ MNL OL P 1314 Nr. 13 173.

⁴⁷ MNL OL P 1314 Nr. 38 003. (Iványi: 62. sz.). Lásd erre *Tóth G. P.: Félelem és rettegés* i. m. 374–375.

⁴⁸ MNL OL P 1314 Nr. 16 184. (Iványi 103. sz. Kiemelés tőlem – V. A.)

⁴⁹ MNL OL P 1314 Nr. 41 069.

nemcsak a távolról érkezettek, hanem szinte bármely területről jött idegenek potenciális veszélyforrást jelenthettek.⁵⁰

A fentiek arra engednek következtetni, hogy a pestis kezeléséről és a betegség terjedésének megállításáról határozott elképzelések voltak. Kulcsjelentőséget tulajdonítottak a prevenciónak, azaz a Batthyányak azt próbálták mindenképpen elérni, hogy ha meg is jelent a birtokkomplexum egy településén a betegség, az tovább már ne terjedhessen. Ez azért tűnt nehéz feladatnak, mert már részben II. Ferenc idején is, de különösen I. Ádám földesurasága alatt az uradalomban erősen integrált módon működött a gazdálkodás, azaz az egyes uradalmak szintjén sem törekedtek az önellátásra.⁵¹ Az 1634. évi instrukció és részben a misszilisek alapján egy másik cél is kirajzolódni látszik, amelyre a két nagy járvány kapcsán még kitérünk, ez pedig a pestis idején használt családi rezidenciának, illetve az annak otthont adó településnek a megvédése volt. Ádám két rezidenciát, Újvárt és Rohoncot használta a leggyakrabban. Közülük az utóbbit preferálta,⁵² részben épp a pestis miatt töltött hosszabb időt a jobban izolálható Újváron. Ez történt a két alább tárgyalt járványos időszak közül az első idején, 1644-ben. Furcsa tehát, hogy a század legerősebb pestisjárványának hónapjaiban nemcsak, hogy Rohoncon tartózkodott, de 1655 augusztusában lakodalmat tartott, feleségül véve elhunyt első felesége (Formentini Auróra) egyik udvarhölgyét, Wittmann Katalint.⁵³ Ez annál is inkább meglepő, mert már az első magyarországi pestisstraktátusok is kitértek arra, hogy esküvőt és temetést ne, vagy csak zárt körben rendezzenek.⁵⁴

Batthyány I. Ádám esküvője alkalmával – talán a választottja iránt érzett szerelemtől elvakultan – valóban nem tett meg mindent a pestis elkerüléséért. Pedig általában konzekvens szabályrendszert alkalmazott a birtokkomplexuma területén, és ennek alapjai már II. Ferenc idején megvoltak. Bár a misszilisek, mint arra már utaltunk, átlagosan két évente jelzik a pestis jelenlétét az egyes uradalmakban, két pestises időszak mindenképpen kitüntetett figyelmet érdemel.

Két nagy nyugat-dunántúli pestisjárvány

A vizsgált időszak két legnagyobb járványa 1644–1645-ben, valamint 1655–1656-ban játszódott le. Az idézett misszilisek közül számos ezen két időszak valamelyikében keletkezett, hiszen a gazdasági és egyéb, a pestis által megkövetelt

⁵⁰ A veszélyérzetre és a félelemre: *Tóth G. P.*: Félelem és rettegés i. m.

⁵¹ Erre részletesebben lásd *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968.; *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere i. m. 71.; *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. passim.

⁵² A rezidenciákra lásd uo. 164–238.

⁵³ Uo. 465–468.

⁵⁴ Erre lásd Szende Katalin és Gecser Ottó tanulmányát ebben a lapszámban.

intézkedések leginkább ekkor születtek. A két nagy járvány egyike sem volt elszigetelt jelenség: a Batthyány uradalomrendszer mellett a Magyar Királyság és Erdély, illetve Európa bizonyos részein szintén feljegyeztek ekkortájt nagyobb megbetegedés-hullámokat.

Az 1640-es években az eddigi kutatások az európai pestisjárvány-gócponatok csökkenését mutatták ki.⁵⁵ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lettek volna a betegség által érintett területek. A kutatás két nagyobb pestisgócpontról tud az 1640-es években: egyfelől Angliában és Skóciában, másfelől – és ez jelen írás szempontjából sokkal fontosabbnak tűnik – Szászország területén.⁵⁶ Itt 1640 és 1644 között zajlott le egy jelentősebb megbetegedési hullám. A betegség 1642-ben megjelent a cseh területeken is, majd 1644-ben és 1645-ben Bécsben és szerte Alsó-Ausztriában. Ez a közép-európai megbetegedés-hullám számos okból lehetett a Kárpát-medencei 1644–1645. évi pestisjárvány fészke, hiszen erős gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn ezen területek és a Magyar Királyság között. Másfelől a harmincéves háború ismétlődő hadjáratai rendre érintettek pestis által fertőzött területeket, így ha I. Rákóczi György 1644. évi hadjárata⁵⁷ idején már volt is pestis a magyarországi városokban, valamint az erdélyi hadban,⁵⁸ egészen bizonyos, hogy a csapatmozgások még inkább hozzájárultak a járvány kiterjedéséhez. (Ez bizonyos városok esetében konkrétan ki is mutatható.)⁵⁹

A járvány 1644 nyarán jelent meg Magyarországon, és 1645 végéig folyamatosan értesülünk lefolyásáról a Batthyány-misszilisekből és egyéb forrásokból egyaránt. Misszilisek mellett kortárs krónikák és más kútfők Sopronból,⁶⁰

⁵⁵ *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m.

⁵⁶ Az angliai és skóciai járványra lásd: *Paul Slack*: The Impact of Plague in Tudor and Stuart England. Oxford 1990.; *Scottish Population History from the 17th Century to the 1930s*. Ed. Michael W. Flinn. Cambridge 1977. 133–149.; *Susan Scott – Christopher J. Duncan*: Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge 2001. 248–250.; Németalföldre lásd *Daniel R. Curtis*: Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon? Plague Mortality in the Seventeenth-Century Low Countries. *Journal of Interdisciplinary History* 47. (2016) 2. sz. 139–170. Szászországra lásd *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 5–8.

⁵⁷ *Czigány István*: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* 44. (2017) 75–96.

⁵⁸ Például *Tóth István György*: A remeterend vándormisszionáriusa: Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei, 1642–1677. *Levéltári Közlemények* 72. (2001) 1–2. sz. 203.

⁵⁹ Vö. *Hetyéssy István*: Sopron vármegye 1646. évi tisztújító közgyűlésének előzményei és Nádasdy Ferenc. *Soproni Szemle* 25. (1971) 269.; *Kádár Zsófia*: Jezsuita vezetű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148. (2014) 1262. Általában a harmincéves háborúra és a járvány terjedésére: *Quentin Outram*: The Socio-Economic Relations of Warfare and the Military Mortality Crises of the Thirty Years' War. *Medical History* 45. (2001) 2. sz. 174–180.

⁶⁰ A Petz János Gottliebnek tulajdonított XVII. századi soproni krónika. Szerk. Dominkovitsné Szakács Anita. (Sopron Város Történeti Forrásai C sorozat 6.) Sopron 2008. 69–70. (62.), illetve magyar fordítása uo. 146–147.; Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700. Közéadja Heimler Károly. (Soproni krónikák 2.) Sopron 1942. 32.

Pozsonyból,⁶¹ Győr vármegyéből,⁶² a Szepességből és Felső-Magyarország más részeiből,⁶³ valamint Erdélyből⁶⁴ egyaránt beszámolnak a pestis jelenlétéről.⁶⁵ Úgy tűnik tehát, hogy szinte az egész Magyar Királyságot és Erdélyt érintette valamilyen formában e két évben a járvány. A betegség terjedésére nézve a forrásanyag azonban csak kevés támpontot ad. A birtokkomplexum területén júniusban jelent meg a betegség, ekkoriban számolnak be róla először az ország más területeiről származó források is. Ugyanakkor feltétlenül említést érdemel a járvány elhúzódása a Batthyány-birtokon. Eltérően attól, amit a nagy pestisjárvány idején a nyugat-európai források megörökítettek, a betegség nem múlt el, hanem hosszan jelen volt az egyes birtoktesteken. Például körmendi eseteket említenek a misszilisek 1644 júliusától (az uradalom egy kisebb településén, Berkifalun már júniustól) 1645 februárijáig, márciusban utal rá egy levél, hogy megszűnt a pestis. Az uradalomrendszer többi települése is hasonló helyzetben volt, azaz rendre találkozunk azzal, hogy öt-hét hónapig is vannak pestises esetek egy-egy településen. 1644-ben Újvárt ugyanakkor többé-kevésbé sikerült megvédeni a járványtól, mindössze egy rövid időszakban, novemberben jelentettek esetet Batthyány Ádámnak. Ez azért lehet fontos, mert mint arra már utaltunk, Batthyány és családja ebben az időben leggyakrabban éppen az újvári várban tartózkodott.⁶⁶ E választásban bizonyosan szerepet játszott, hogy a vár jól védhető és a településtől erősen izolált volt, ami éppúgy segített Rákóczi György hadjárata, mint a járvány esetében, és annak ellenére sikerült megvédeni a várat a pestistől, hogy maga az uradalom 1645-ben erősen ki volt téve a betegség terjedésének. Ez utóbbit onnan tudjuk, hogy egy ebben az évben készült feljegyzés, amely listázta a településeket, ahol megjelent a pestis, egy tucat települést sorolt fel az újvári tartományban.⁶⁷

⁶¹ Például: *Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái. XVII. századi magyar író. Korrajz a hitújítás idejéből.* Bp. 1875. 685.; *Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok 135.* (2001) 819.; MNL OL P 1314 Nr. 35 332. (Iványi: 104. sz. [helytelen, július 20-ai datálással]).

⁶² Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. Közli Ráth Károly. *Magyar Történelmi Tár 1. sorozat 8.* (1861) 198–199. 181. sz.

⁶³ Hain Gáspár lőcsei krónikája I. Kiad. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse 1910. 207. (kiemeli Eperjest és Kassát); *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. 1644. sept. – 1645. jan.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 816–817. 12. sz. (Besztercebánya).

⁶⁴ Haller Gábor naplója 1630–1644. Közli Benkó József. (Erdélyi Történelmi Adatok IV.) Kolozsvár 1862. 93–94., 97. (konkrétan nem jelenik meg a pestis, csak a nagy halálozás); *Georg Krauss: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers I. 1608–1665.* (Fontes Rerum Austriacarum. Erste Abteilung, Scriptorum III.) Wien 1862. 157. (egész Magyarországra és Erdélyre, majd Sziléziára és Lengyelországra vonatkoztatva a pestist).

⁶⁵ Egyéb adatokra lásd *Magyar-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek III. i. m.* 360–362.

⁶⁶ MNL OL P 1314 Nr. 22 558., 20 124. (Iványi 137–138. sz.). Vö. *Koltai A.: Batthyány Ádám i. m.* 234–235.

⁶⁷ Iványi 215. sz.

Hasonlóan az 1644–1645. évihez, az 1650-es évek közepén bekövetkezett másik jelentősebb pestisjárvány eddig szintén kevés kutatói figyelmet kapott nemcsak a Magyar Királyság,⁶⁸ hanem általában Közép-Európa esetében is.⁶⁹ A tanulmányban egyetlen kérdésre utalunk az 1655. évi járvány kapcsán, ez pedig annak forrásvidéke, aminek feltérképezése egy fontos, a bevezetőben felvett kérdés megválaszolásában segíthet.

Az uradalomrendszerben 1655 elején jelentkeztek az első pestises települések, illetve számoltak be pestisgyanús betegekről a tisztartók, majd május és a következő év tavasza között szinte mindenütt hosszabb-rövidebb ideig jelen volt a betegség. 1655-ben Batthyány Ádám részt vett a pozsonyi országgyűlésen, de az év nagyobb részét – beleértve fent említett esküvőjének időszakát – nagyrészt Rohoncon töltötte, ahol a korábban Újvárról ismert belépési korlátozásokat léptették életbe.⁷⁰ A betegség 1655 közepén már bizonyosan jelen volt az osztrák területeken is, ennek megfelelően az innen érkezők is potenciális fertőzésveszélyt jelentettek, mégis a Hódoltság felől érkezőkben – így a rabokban – látták a legnagyobb kockázatot.

Több misszilisben is megjelenik 1655 folyamán, hogy korlátozták a keresztény rabok mozgását is, akik a saját megváltásuk összegét igyekeztek összegyűjteni a járvány idején is. Ljubánovics György rohongi sáfár például két levelet küldött erről Batthyáynak az 1655-ös járvány idején. Az elsőben így ír: „Azt is meghagytam, hogy ha keresztény vagy török rab jönne, hír nélkül ne bocsátsák be, mert legjobban [attól] tartok, hogy azok a leghamarabb behozzák a pestist”,⁷¹ majd a másodikban: „Az minemű rab most megjött Nagyságos uram, noha ott nem halnak, ahol járt, de a többi közzé nem bocsátottam, hanem a horvát városban egy pajtába küldtem a sáfár urammal egyetértve.”⁷² Részben érthető volt az aggodalom a rabokat illetően, akik válogatás nélkül járták a településeket, ami a betegség potenciális hordozójává tette őket.

Ljubánovics feltételezése, miszerint a pestis az oszmán területek felől érkezett, mindenképpen érdekes, mert szemben a korábbival, ezen járványszakas

⁶⁸ *Granasztói György*: Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle* 13. (1970) 311–312.; *D. Szakács Anita*: Az 1650-es évek pestisjárványai Sopronban. *Soproni Szemle* 67. (2013) 246–251.

⁶⁹ A Mediterráneum e téren sokkal jobban feldolgozott. Lásd Ibériára: *Jesús Maiso González*: La peste aragonesa de 1648 a 1654. Zaragoza 1982.; Itáliára: *I. Fusco*: La peste del 1656–58 nel Regno di Napoli: diffusione e mortalità. *Popolazione e storia* 10. (2009) 115–138.; La peste a Roma (1656–1657). Ed. Irene Fosi. Roma 2007.; *Guido Alfani*: Plague in Seventeenth-Century Europe and the Decline of Italy: an Epidemiological Hypothesis. *European Review of Economic History* 17. (2013) 408–430.; Közép-Európára: *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11.

⁷⁰ MNL OL P 1314 Nr. 29 724. (Iványi: 269. sz.)

⁷¹ MNL OL P 1314 Nr. 29 730. (Iványi: 276. sz.)

⁷² MNL OL P 1314 Nr. 200 52. (Iványi: 278. sz.)

esetében kevésbé azonosítható a terjedés útvonala. Az 1650-es évek első felében ugyanis a Kárpát-medence körül szinte minden területen jelen volt a járvány. A Balkán-félsziget oszmánok által uralt területein már az 1650-es évek elején voltak pestises megbetegedések,⁷³ de szintúgy jelentkeztek a Kárpát-medencétől keletre, Podóliában és Lemberg (Lviv, ma Ukrajna) városában.⁷⁴ 1652–1653-ban a Lengyel Királyság számos területén úgyszintén megjelent a pestis, beleértve Krakkót és a Magyar Királysággal a legszorosabb kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó Sziléziát és Kis-Lengyelországot.⁷⁵ 1652–1653-ban Nyugat-Európa több területén is felütötte fejét a betegség; Németalföldön kisebb demográfiai krízis alakult ki, ugyanakkor sem a Német–római Birodalomban, sem Angliában, sem a Francia Királyságban nem játszódtott le ekkoriban nagyobb pestisjárvány.⁷⁶ Az itt felsorolt gócpontok egymástól látszólag távol helyezkedtek el, és a járvány mozgását sokkal kevésbé lehet nyomon követni, mint az 1644. évi pestisjárvány megjelenésekor. Ez egyben felveti azt a korábban már érintett kérdést, hogy vajon mennyiben beszélhetünk a pestis egy-egy – akár Európán kívüli – gócpontból való újra és újra elterjedéséről a kora újkor folyamán. Az 1650-es évek közepi sokközpontú járvány inkább arra enged következtetni, hogy ekkor egy vagy több európai rezervoár (gyűjtőhely) szolgált a baktérium fészkeül.⁷⁷

Mi állhat a két nagy 17. századi Kárpát-medencei pestisjárvány hátterében?

Az utóbbi években növekvő hangsúlyt fektettek a kutatók a pestis és környezeti összefüggései vizsgálatára. Újabb kutatások szerint⁷⁸ egy adott terület növénytakarója, valamint az azt fogyasztó rágcsálópopuláció fontos tényező a betegség terjedésében, hiszen részben a rágcsálók szőrében megbújó bolhák, esetleg más paraziták szállíthatták a pestis baktériumot. A nagyobb járványok kialakulását

⁷³ *Yaron Ayalon*: Natural Disasters in the Ottoman Empire Plague, Famine, and Other Misfortunes. Cambridge 2015. 72., 87. A járvány hódoltsági jelenlétére lásd a Budára vonatkozó napi 180 fős, nyilvánvalóan túlzó halálozási adatot: MNL OL P 1314 Nr. 44 953. (Iványi: 286. sz.)

⁷⁴ *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11.

⁷⁵ *Andrzej Wyrobisz*: Misericordia pestis tempore. Attitudes and Behaviour During Pestilences in Early Modern Poland (16th–18th Centuries). Acta Poloniae Historica 81. (2000) 165–181.; *Karpiński, A.*: Walce z niewidzialnym wrogiem i. m.

⁷⁶ *Curtis, D. R.*: Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon i. m. 145., 148–150. Vö. *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11. részben eltérő adatait.

⁷⁷ *Siefert, L. et al.*: Genotyping Yersinia pestis i. m. Ezt feltételezi a magyarországi adatok alapján Faragó Tamás is munkájában: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. Történeti demográfiai évkönyv 6. (2005) 46.

⁷⁸ *Campbell, B.*: The Great Transition i. m. 235–240.; *Philip Slavin*: Death by the Lake: Mortality Crisis in Early Fourteenth-Century Central Asia. Journal of Interdisciplinary History 50. (2019) 2. sz. 70–73.

általában két tényezővel kapcsolják össze: 1. a rágcsálók elszaporodásával, amely értelemszerűen a bolhák és a baktérium életterének növekedését is segítette, 2. egy olyan környezetváltozással, amely arra kényszerítette a hordozószervezeteket, hogy korábbi élőhelyükről elvándoroljanak. Ez gyakorta a klíma viszonylag gyors változásával állt összefüggésben. Ez a pestis terjedése szempontjából mást jelent a Mediterráneumban, és mást a kontinens csapadékosabb, az Alpoktól északra eső területein. Közép-Európa és a Kárpát-medence vonatkozásában azonban egyelőre nem ismerjük pontosan, hogy milyen környezeti viszonyok kedveztek a járvány terjedésének. Kiss Andrea az 1500-as évtized közepén aszályos és meleg évekre mutatott rá, amelyeket az 1508–1510 között lejátszódott magyarországi pestis követett. Szemben a megelőző évekkel, ekkor az időjárás hidegebbre és nedvesebbre fordult. Szintén szárazság előzte meg a székelyföldi 1717–1720. évi pestist.⁷⁹ A helyzet annyiban hasonló, hogy 1717 nyara erősen hideg időjárást hozott a régióban, ugyanakkor ez nem bizonyult tartósnak, mert 1718-ban már kifejezetten meleg nyárral számolhatunk Erdélyben.⁸⁰ Ez a hűvösebbé és nedvesebbé váló időjárás ugyanakkor nem minden nagyobb pestisjárvány idején jelenik meg mintázatként. Az 1730-as évek végi, utolsó igazán jelentős Kárpát-medencei pestisjárvány időszaka ugyan hűvösebb nyarakat hozott, de nem volt jelentősebb időjárás-változás, amely valamilyen módon magyarázhatná a pestis terjedését.

A fentebb vizsgált két pestisjárvány időjárási háttéréről, hasonlóan az itt felsorolt néhány esethez, nem tudunk egyértelmű képet alkotni, mert kevésbé vehető össze a két járvány is egymással. Az 1644–1645. évi pandémia idején az általam vizsgált területhez legközelebbi, kőszegi adatokon alapuló klímarekonstrukció szerint az általában a pestis szempontjából kiemelten fontos nyári időszak (május–július) időjárása nem tért el erőteljesebben a környező évektől.⁸¹ Ami az éves átlaghőmérsékletet illeti, az 1643. évihez képest jelentős évi hőmérséklet-növekedéssel számolhatunk 1644-ben, legalábbis a régió (Svájc, mai Németország) esetében ezt sikerült kimutatni.⁸² A német területeken pedig ez a hőmérséklet-növekedés a következő, 1645-ös évben is folytatódott. Ami ugyanakkor szintén említést

⁷⁹ Csáki Á.: Szárazság és pestis i. m.

⁸⁰ E. R. Cook et al.: Old World Megadroughts and Pluvials during the Common Era. *Science Advances* 1. (2015) [Old World Drought Atlas, a továbbiakban: OWDA]. (<https://doi.org/10.1126/sciadv.1500561>, letöltés 2021. aug. 18.)

⁸¹ Andrea Kiss – Rob Wilson – István Bariska: An Experimental 392-Year Documentary-Based Multi Proxy (Vine and Grain) Reconstruction of May–July Temperatures for Kőszeg, West-Hungary. *International Journal of Biometeorology* 55. (2011) 595–611. Az évi adatokat lásd <https://bit.ly/3BiYNcR>, letöltés 2021. aug. 1.

⁸² P. Dobrovolný et al.: Monthly, Seasonal and Annual Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records Since AD 1500. *Climatic Change* 101. (2010) 69–107. A havi, évszakos és éves adatokra lásd <https://bit.ly/3Bj4Q0U>, letöltés 2021. aug. 5.

érdemel, hogy a telek és tavaszok hőmérsékletében az 1643–1644-es időszak jelentős lehűléssel járt. Bár az 1644–1645. évi pestis időjárás viszonyaiban nem tudunk olyan többéves háttérrel kimutatni, mint például az 1508–1510-es pestis esetében sikerült, erősen változékony időjárású időszakról van szó, amely az úgynevezett Maunder Minimum első szakaszát jelezheti.⁸³

Az 1655–1656. évi járvány esetében, legalábbis a Nyugat-Dunántúl területén valamivel markánsabb időjárás-változást látunk, mint az egy évtizeddel korábban lejátszódott pestis idején. A már hivatkozott kőszegi késő tavaszi–kora nyári középhőmérséklet-rekonstrukció erős lehűlést mutatott ki az 1653–1656 közti időszakban.⁸⁴ A 3°C-os hőmérséklet-csökkenés mindenképpen jelentékeny, és nemcsak itt, hanem főképp a májusok esetében a német és svájci területeken is hangsúlyos lehűlést mutattak ki a kutatások.⁸⁵ Ezen két eset alapján nem lehet messzemenő következtetést levonni a pestis Kárpát-medencei vagy akár csak nyugat-dunántúli terjedésének időjárás háttérét illetően, az ugyanakkor megállapítható, ahogyan a korábban hivatkozott járványok többsége esetében is, hogy az erőteljes változások alighanem segítették a betegség terjedését.

Konklúziók

A kora újkori európai hétköznapok egyik megszokott járványos betegsége volt a pestis. Ha a betegség kora újkori megjelenését vizsgáló európai kutatásokból indulnánk ki, azt hihetnénk, hogy a Kárpát-medencét és részben Közép-Európa más területeit jóformán elkerülte, miképpen a középkori nagy pestisjárvány (1347–1352) esetében is feltételezik.⁸⁶ Ez a kép két szempontból is árnyalásra szorul. Egyfelől a fent hivatkozott forrásgyűjtések (Magyary-Kossa, Réthly) már majd egy évszázada rámutattak arra, hogy a Magyar Királyság, Erdély és az Oszmán Birodalom Kárpát-medencei területei esetében is hasonló gyakorisággal látjuk megjelenni a pestist, mint Európa más részein. Az igaz, hogy kevesebb kísérlet történt eddig az egyes esetek feldolgozására – különösen igaz ez a 16–17. századra vonatkozóan –, nagyobb pestis-adatbázisok kiépítésére, illetve a hazai eredmények kommunikációjára a nemzetközi járványtörténeti kutatásokra figyelve. Ennek főképp az lehetett az oka, hogy az anyakönyvi adatokat megelőző

⁸³ *Drew T. Shindell et al.*: Solar Forcing of Regional Climate Change During the Maunder Minimum. *Science* 294. (2001) 5549. sz. 2149–2152.

⁸⁴ *Kiss, A. – Wilson, R. – Bariska, I.*: An Experimental i. m., illetve OWDA.

⁸⁵ *Dobrovolný P. et al.*: Monthly, Seasonal and Annual Temperature i. m.

⁸⁶ *Ulf Büntgen et al.*: Digitizing Historical Plague. *Clinical Infectious Diseases* 55. (2012) 1586–1588.; *V. Atanasiu et al.*: Yersinia. Georeferences for Places of Plague Occurrence in Europe 1347–1600. H. n. 2008. (<https://bit.ly/3vNhhRF>, letöltés 2021. aug. 10.). A nagy pestisjárvány esetében ezt részben árnyalja: *Kiss, A. et al.*: Food Crisis i. m. 119–122.

korszak esetében általában nem feltételezte a kutatás, hogy az egyes pestis-említések összegyűjtésénél több információt szolgáltathatnak a források. Ebből az időszakból is nyerhetünk ugyanakkor képet egy-egy pestisjárvány súlyosságáról, lefolyásáról, amennyiben sikerül bevonni újabb és újabb forráscsoportokat a vizsgálódásba. Ilyenek lehetnek akár a városi tanácsülési jegyzőkönyvek,⁸⁷ akár az e munkában is részletezett magánlevelek.

Csak a Batthyány család levelezésanyagában fennmaradt misszilisekből a 17. század első hatvan esztendejének időszakából csaknem harminc évben rendelkezünk az ország egy kis területén meglévő pestisemlítéssel. Ha ezek egy része nem is pestis – hiszen nem egyszer elszigetelt esetekről volt szó, illetve bizonyos esetekben a kortársak is bizonytalanok voltak a betegséget illetően –, e forrásanyag akkor is lehetővé teszi, hogy a kora újkori közép-európai pestisjárványok jelentőségét jobban megértsük. A nagyszámú adat azt mutatja, hogy a pestis nem egy ritka betegség a kora újkori Kárpát-medencei ember életében, hanem ismerős jelenség, amellyel szemben ekkorra számos formában már védekeztek. (Itt nem térünk ki a gyógyszeres kezelés kérdésére, amely rendre megjelenik a korabeli orvosi irodalomban, és gyakran hivatkoznak rá a Batthyáynak küldött levelek is.⁸⁸) Ugyanakkor a betegséggel szembeni védekezés számos további, a korban elterjedt formája megjelenik a levelekben. A karantént széles körben alkalmazták, hogy a kívülről érkezőket kizárják vagy bizonyos ideig veszteglésre kényszerítsék, illetve hogy a pestistől szenvedőket vagy azokat, akiknek hasonló szimptomáik voltak, elkülönítsék. Igyekeztek korlátozni a vásárokat, illetve próbálták a fertőzöttnek vélt területek piacait elkerülni. Ezek az intézkedések teljes mértékben összhangban voltak a korabeli magyarországi pestistraktátusok által javasolt védekezési módokkal, amelyeknél valójában nem ismert hatékonyabb módot Európa a 19. század végéig.

A nyugat-dunántúli Batthyány uradalomrendszer élénk gazdasági kapcsolatai mellett az 1640-es években a harmincéves háború alatt zajló hadjáratok is fontos tényezői lehetnek annak, hogy a pestis nagyobb területeken fertőzzön, továbbá a gyorsan átalakuló időjárási viszonyok is hathattak a pestis terjedésére. Annak ellenére azonban, hogy a Batthyány-levéltárban fennmaradt forrásanyag az adatok szempontjából gazdag, terjedési útvonalakat, ezáltal a pestis terjedése és az uradalomrendszer integrált gazdálkodása közti közvetlen kapcsolatot nehéz

⁸⁷ Lásd például Sopron esetét: *D. Szakács A.*: Az 1650-es évek pestisjárványai i. m., illetve *Granasztói Gy.*: Becslés Sopron i. m.

⁸⁸ *Rákóczi Katalin*: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve. Orvostörténeti közlemények 49. (2004) 1–2. sz. 63–76.; *Kis Domokos*: Az erdélyi bujdosók és a pestis Orvostörténeti közlemények 141–144. (1993) 85., 88.; *Csáki Á.*: Szárazság és pestis i. m. 278–279.; *Iványi B.*: Adatok a körmendi levéltárból i. m. 91–92.; *Bobory D.*: Batthyány Boldizsár i. m. 132., 206.

felfedezni, illetve elhamarkodott lenne feltételezni. Annál is inkább, mivel igen esetleges, hogy mikor értesülünk a pestises esetekről, illetve adott településeken rendre vissza-visszatérő jelenséggént találkozunk-e a járvánnyal. Ugyanakkor a források révén a kritikus években a pestis elterjedtségére következtethetünk olyan rurális területeken, amelyek korábban fehér foltot jelentettek a pestis megjelenését illetően. Épp e fehér folt miatt tekintett általában a történészszakma a betegségre városi jelenséggént.

Lehetséges, hogy sosem fogjuk részleteiben megismerni a késő középkori és kora újkori Kárpát-medencei pestisjárványok demográfiai, gazdasági, társadalmi jelentőségét, és egészen biztosan nem tudjuk még azt sem megmondani, hogy a 17. században a Magyar Királyság vagy Erdély lakosságának mekkora része vált a pestis áldozatává. Ugyanakkor annyi információt össze tudunk gyűjteni a fennmaradt írott forrásanyagból, amennyi segít európai összefüggésbe helyezni a járványt, valamint eldöntheti a kérdést, hogy valóban az egész Kárpát-medencét érintő problémát jelentett-e a pestis a kora újkorban, vagy sem.

THE BATTHYÁNY ESTATE COMPLEX AND THE PLAGUES IN THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

By András Vadas

SUMMARY

The paper surveys the more noteworthy research done on the plague in recent years that can help us contextualize the early modern plague epidemics in the Carpathian Basin. In relation to the references to the plague in the letter collection of the seventeenth-century Batthyány archives, it addresses two basic issues. First, it explores the early forms of defence against contagious diseases. Second, it reflects, on the basis of an exceptionally rich source material, on a problem that has attracted increasing attention recently. That is, in the context of late medieval and early modern plagues were there waves of epidemics, or was the disease a continuous presence in the region?

Sabine Jesner

CORDON MILITAIRE – CORDON SANITAIRE

Járványmegelőzés az erdélyi katonai határörvidéken
(1760 körül–1830)*

1794. november 25-én Erdély katonai főparancsnoka, gróf Joseph Anton Franz von Mittrowsky altábornagy Nagyszebenből arról értesítette a bécsi Udvari Haditanácsot, hogy a szomszédos Havasalföldön kitört a pestis. A hír nyomán, mely szerint az oszmán fennhatóság alatt álló dunai fejedelemségben már 18-an meghaltak a betegség következtében, azonnal egy sor olyan intézkedést fogantatosítottak a határok egészségügyi biztosítására, amelyeket a 18. század eleje óta lépésről lépésre dolgoztak ki és fogadtak el a Habsburg Monarchia védelmében, ezért azok ekkor már kipróbáltak számítottak.¹

A tanulmány azokat az okokat vizsgálja, amelyek a Monarchia külső határait védő egészségügyi biztonsági koncepció kialakításában meghatározóak voltak, valamint elemzi az ennek kapcsán meghozott intézkedéseket is. Rávilágít arra a tényre, hogy a biztonság érdekében bevezetett megelőző határzárak és -ellenőrzések nem a modernitás vagy akár a legújabb idők termékei. Ennek szemléltetésére a Monarchia katonai határörvidékeinek erdélyi szakaszát választottuk a 18. század közepétől az 1830-as évekig. A dél-keleti határörvidék a 16. században alakult katonai övezetté (*Cordon Militaire*). A 18. század óta a határzóna egyben karanténövezetnek (*Cordon Sanitaire*) is számított, mivel a területen átfogó megelőző intézkedések történtek a fertőző betegségek feltartóztatására. A 18. században területileg zárt igazgatási egységet az oszmán támadásokkal szembeni katonai védelem céljára alakították ki, miután a helybeli parasztok – földért cserébe – kezdték kivenni részüket a katonai határvédelemből.²

A tudomány már régen igazolta, hogy nem mindegyik fertőzéses megbetegedés – amelyet a kortársak pestisnek hittek – volt valóban azonos a bubópestissel. Mindazonáltal a kultúrtörténetben aligha foglalkoztak annyit egy betegséggel, mint a középkori „fekete halállal“. A fertőzés terjedésével kapcsolatos ismeretek

* A tanulmány német nyelven készült, a fordítás Eiler Ferenc munkája.

¹ Mittrowsky altábornagy jelentése az Udvari Haditanácsnak, 1794. nov. 25. Österreichisches Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA] Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammer, Kameraler [a továbbiakban: FHKA NHK Kaale] 7bn A400, fol. 24r.

² A katonai határörvidékhez lásd *Carl Göllner*: Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851. München 1974.; *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarwirtschaftlichen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze 1535–1881. Wien-Köln-Weimar 1997.; *Kinga X. Havadi-Nagy*: Die Slavonische und Banater Militärgrenze. Kriegserfahrungen und räumliche Mobilität. Cluj-Napoca 2010.; *Sabine Jesner*: Habsburgische Grenzraumpolitik in der Siebenbürgischen Militärgrenze (1760–1830). Verteidigungs- und Präventionsstrategien. Doktor (PhD) értekezés. Karl-Franzens-Universität Graz. 2013.

hiánya, valamint a magas halálozási arány csaknem leküzdhetetlen félelmet váltott ki a kortársakban, és a 19. századig folyamatosan jelen lévő fenyegetésként aláásta az emberek biztonságérzetét. Csak 1894-ben fedezte fel Alexandre Émile Jean Yersin a pestis bacilust (*Yersinia pestis*), s ezután a sikerrel kecsegtető kutatás a bubópestissel kapcsolatos ismereteket bővítve jelentősen növelte az emberek biztonságérzetét is. 2020 eleje óta nyilvánvaló, hogy ez a biztonságérzet nagyon gyorsan semmivé válhat, ha új, eddig ismeretlen fertőző betegségek ütnek fel a fejüket és túlságosan gyorsan pandémiává válnak. Habár a COVID-19 forrásának helye még nem teljesen tisztázott, ismét hangsúlyosan előkerült egy alapvető kérdés a járványok terjedésével kapcsolatban: a higiéniai állapotok javítása csökkenti a fertőzés kockázatát, és továbbra is ez a hatékony megelőzés egyik kulcsa. A fertőző betegségek terjedésének megakadályozására már az ókortól kezdve bevett gyakorlat az izoláció, a gyanús esetek és személyek elkülönítése. A karantén ezeknek a megelőző intézkedéseknek a legismertebb formája.

A tudomány a közelmúlt eseményeinek, a COVID-19 globális elterjedésének hatására ismét a fertőzések megelőzésének problematikája felé fordult. Történelmi perspektívából több olyan irányadó tanulmányra is hivatkozhatunk, amelyek egy-egy Cordon Sanitaire megelőző jelentőségével foglalkoznak. A járványok kockázatának csökkentése céljából, vészhelyzet miatt kialakított és katonailag biztosított egészségügyi kordonok a 18. században már nem számítottak újdonságnak.³ A Habsburg Cordon Sanitaire ehhez képest csupán annyiban jelentett mást, hogy felállítása után állandó intézménnyé vált.⁴ A következőkben figyelmünket mindenekelőtt a kérdés orvostörténeti vonatkozásaira irányítjuk. A „medikalizált határ”⁵ és a karantén együttes hatásmechanizmusait vizsgáljuk mint az izoláció időben korlátozott módszerét, figyelembe véve a kora újkori államhatalmi rendszereket és az ezek rendelkezésére álló, gyakran a hadsereg hatáskörébe utalt kontrolmechanizmusokat is.

³ *Pere Salas-Vives – Joana-Maria Pujadas-Mora: Cordons Sanitaires and the Rationalisation Process in Southern Europe (Nineteenth-Century Majorca). Medical History* 62. (2018) 314-332.; *Martin Dinges: Süd-Nord-Gefälle in der Pestbekämpfung: Italien, Deutschland und England im Vergleich. In: Das europäische Gesundheitssystem. Gemeinsamkeiten und Unterschiede in historischer Perspektive.* Hrsg. Wolfgang U. Eckart – Robert Jütte. Stuttgart 1994. 19–51.

⁴ *Erna Lesky: Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze. Saeculum* 8. (1957) 82–106.; *Gunther E. Rothenberg: The Austrian sanitary cordon and the control of bubonic plague 1710–1871. Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28. (1973) 15–23.; *Boro Bronza: Austrian measures for prevention and control of the plague epidemic along the border with the Ottoman Empire during the 18th century. Scripta Medica* 50. (2019) 4. sz. 177–184.; *Ivana Horbec – Robert Skenderović: The Quarantines of the Croatian and Slavonian Military Frontier and their Role in the 18th Century Epidemic Control. In: Plague between Prague and Vienna. Medicine and Infectious Diseases in Early Modern Central Europe.* Eds. Karel Černý – Sonia Horn. Prague 2018. 190–230.

⁵ Ehhez legújabbán lásd *Medicalising borders: Selection, containment and quarantine since 1800.* Eds. Sevasti Trubeta – Christian Promitzer – Paul Weindling. Manchester 2021.

Cordon Militaire-ből Cordon Sanitaire

A 18. század közepén gondolták újra a katonai határőrvidék funkcióját, s ezzel egyidőben a terület kibővült az erdélyi szakasszal is. A két kiterjesztés, a funkcionális és a földrajzi, szorosan összefüggött egymással. Az ezt ösztönző készletések már a 18. század második évtizedének végén jelentkeztek, amikor a pozsareváci békében újraszabályozták az isztambuli Magas porta és a bécsi udvar kapcsolatát. A velencei–osztrák–török háborút (1714/1716–1718) lezáró békeszerződés mellett a két birodalom kereskedelmi és hajózási szerződést is kötött egymással, amelyek megeléknítették a kapcsolatokat a nagyhatalmak között. Ettől fogva új rendelkezések védtek a kereskedőket a diplomáciai kapcsolatok megerősítése révén; konzulátusokat nyitottak, csökkentették a vámokat, Rijekát és Triestet pedig szabad kikötővé nyilvánították. Az ennek következtében felvirágzó gazdasági kapcsolatok természetesen együtt jártak azzal, hogy az országok között gyakoribbakká váltak az utazások. Ugyanakkor a vágyott gazdasági fellendüléssel párhuzamosan – negatív kísérőjelenségként – megnőtt a pestis behordozásának veszélye is a Habsburg Birodalom területére.⁶ A muszlim ideológiák és a higiéniai hiányosságok együttesen megkönnyítették az Oszmán Birodalomban a járványok terjedését.⁷ VI. Károly császár uralkodása alatt kezdett el a bécsi udvar először komolyan foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy miként lehetne megóvni a lakosságot a pestistől. (Az ebben a kérdésben megfontoltan eljáró uralkodó egyben a bécsi Károly templom alapítója is volt: az impozáns épület első kapavágása a császár rendeletére történt az 1713–1714-es bécsi pestisjárvány sikeres megfékezését követően.) A folyamatosan jelenlévő veszély mondatta ki végül 1728-ban az uralkodóval, hogy a pestis csak folyamatosan érvényben lévő intézkedésekkel tartóztatható fel, és hogy a betegségnek egyáltalán el sem szabad jutnia a Monarchia területére.⁸ A központilag irányított, egészségügyi okokból végzett határellenőrzés előfeltétele a szilárd külső határokkal rendelkező territoriális állam megeremtése volt. Kulcsintézményei az úgynevezett contumácok (vesztégyár állomások, karantén állomások) voltak, amelyeket az 1740-es évek végén állítottak fel állandó jelleggel a Monarchia külső határain, ahol a beutazási feltételek része lett a karanténörizet. A 19. század jó részében csak ezeken keresztül lehetett

⁶ *Sabine Jesner*: Habsburg border quarantines until 1837: an epidemiological ‘iron curtain’? In: *Medicalising borders: Selection, containment and quarantine since 1800*. Eds. Sevasti Trubeta – Christian Promitzer – Paul Weindling. Manchester 2021. 31–55.

⁷ *Daniel Panzac*: *Quarantines et Lazarets. L’Europe de la peste d’Orient (XVIIe–XX siècles)*. Aix-en-Provence 1986.; *Uő*: ‘plague (veba; waba)’. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Eds. Gábor Ágoston – Bruce Masters. New York 2009. 462–463., valamint *Birsan Bulmuş*: *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburgh 2012.

⁸ Császári dekrétum, 1728. október 22. Ehhez lásd *Lesky, E.*: *Pestfront* i. m. 84.

belépni az Oszmán Birodalomból a Habsburg Monarchia területére. Az intézkedések hátterének megértéséhez vetnünk kell egy pillantást néhány olyan folyamatra, amely a monarchia egészét érintette. VI. Károly császár utódának, Mária Teréziának az uralkodása idején történtek meg az első lépések a „közegészségügy“ megteremtésére.⁹ A „Medicinal Polizey“ (*Orvosi Rendészet*) hatásköre alatt alakul ki az a meggyőződés, hogy gondoskodni kell a nép egészségéről.¹⁰ A medikalizálás többek közt a bábák és orvosok professzionális képzésében nyilvánult meg, valamint fürdőket nyitottak a lakosság széles rétegei számára. A tartományokban is megtörtént az intézményi háttér kialakítása a helyi orvosi bizottságok felállításával. Ezekben vitatta meg a tartomány „protomedicus“-a (az egészségügyi igazgatás tartományi szakmai vezetője) a politikai és katonai elit vezetőivel az egészségügyi és orvosi ügyeket, mielőtt elkészültek a jelentések a bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság számára.¹¹ A lakosság egészségének megőrzésében való fokozott érdeklőséget az államelméletként favorizált merkantilizmus is erősítette, hisz az a gazdaság fejlesztése és ebből adódóan az export növelése érdekében az egészséges, produktív és dolgozó lakosságra épített. Az egészség fontosságának eszméje a hadseregben is teret hódított, s különösen érvényesült az állandó hadsereg intézményében, amely azután igényt tartott a katonák testének egészségügyi gondozására mind béke-, mind háborús időkben, hogy ezzel garantálja a hadsereg működésének hatékonyságát. Ezzel összefüggésben különösen a férfi lakosság egészsége állt az állam érdeklődésének középpontjában. A katonai határőrvidék rendszere ráadásul csökkentette a gazdasági ellátás kényszerét is, bizonyos csapatrészekre korlátozva azt, ugyanis a határőrvidék katonáinak magukat kellett ellátniuk, amiért ellentételezéseként telkeket kaptak. Eközben a bevethető csapatkontingensek jelentős tartalékaul szolgáltak. Amikor a bécsi udvar az 1760-as évek elején elkezdte kialakítani a katonai határőrvidék erdélyi szakaszát, a fennálló (horvát–szlávón és bánági) határszakaszokat védő csapatok már sorállományú ezredekbe álltak. Egyidejűleg az Udvari Haditanács mint a katonai határőrvidék kérdésében illetékes központi hatóság egyre inkább beavatkozott a határőrvidék társadalmának életébe, például a családi jog, a fiú utódok nevelése vagy az agrár-gazdasági perek terén. A komplex tulajdonviszonyok, valamint a rendi társadalom adottságai (székelyek, magyarok, erdélyi szászok) és az ezekkel járó jogok és

⁹ Peter Baldwin: *Contagion and the state in Europe, 1830–1930*. Cambridge 1999. 2–15.

¹⁰ George Rosen: *From Medical Police to Social Medicine*. New York 1974.; *Uő*: Cameralism and the concept of medical police. *Bulletin of the history of medicine* 27. (1953) 21–42., valamint *Ute Frevert: Krankheit als politisches Problem 1770–1880. Soziale Unterschichten in Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*. Göttingen 1984. 23–27.

¹¹ Részletesen elemzi *Erna Lesky: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. *Archiv für österreichische Geschichte* 122. (1959) 1. sz. 1–228.

kötelezettségek késleltették a határőrpontok meghatározását és kialakítását a fejedelemségben. Két székely határőr gyalog- és egy huszárezred, valamint egy román gyalog- és egy – rövid idő alatt feloszlatott – dragonyos ezred látta el 1764–1766-tól a határvédelmet 1851-ig, a határőrvidék felszámolásáig. A Habsburg katonai határőrvidék ettől kezdve az Adriától Horvátországon, Szlavónián, a Bánságon és Erdélyen keresztül húzódott, egészen Bukovináig. A zárt terület megbízható kiindulópontot jelentett ahhoz is, hogy Bécsben elgondolkodjanak a funkciók hatékony bővítésének lehetőségéről is. Az erdélyi határmenti falvak férfi lakosságának nagy része rendszeresen meghatározott őrhelyekre masírozott a határhoz, hogy ott éjjel-nappal őrjáratozzon. Ez teremtette meg annak az előfeltételét, hogy az oszmán határon az egészségügyi ellenőrzés működjön.¹²

Kormányzati járványmegelőzés: a Habsburg karanténok

A karantén és a határzár mint egészségügyi megelőző eszközök szoros kapcsolatban álltak a kora újkori állam hatalmi technikáival. A határok lezárásának gyakorlata ugyanis a 18. század elején már nem számított újdonságnak. Az 1710. október 14-ei pestis-pátens például már tartalmazta a határ lezárásának lehetőségét Magyarország felé, hogy ezáltal megvédjék a belső-ausztriai lakosságot.¹³ De csak VI. Károly 1737-es szabályozásával kapott a hadsereg meghatározó szerepet a pestis elleni harcban, s ezzel az állam által irányított s egyben szabályozott járványmegelőzés szintet lépett. A hadsereg az infrastruktúra biztosításával központi szerepet kapott a védekezésben.¹⁴ A folyamat megértéséhez látni kell, hogy a hatalomkoncentráció révén az állam ekkorra már jelentősen kiterjesztette befolyását alattvalói életére. A lakosság medikalizálása csak egy eleme volt ennek a rendszernek. A központi államnak az a funkciója, hogy a külső határokon karanténokat állított fel, szorosan összefüggött azzal az általánossá váló

¹² Göllner, C.: Die Siebenbürgische Militärgrenze i. m. 9–125.; Jesner, S.: Habsburgische Grenzraumpolitik i. m. 32–91.

¹³ „Secundo, minden érintkezés teljesen beszüntettetik örökös Magyar Királyságunk (ezalatt értendő Horvátország és Szlavónia és az Erdélyi Fejedelemség is, valamint minden más magyar koronánkhoz tartozó királyság és fejedelemség) és belső ausztriai tartományaink, nevezetesen Stájerország, Karintia és Krajna, valamint Görz, Trieszt és Fiume grófság között, és a fent említett Magyar Királyság és a hozzá tartozó fejedelemség, valamint tartományok, másfelől fent nevezett belső ausztriai tartományaink, további legkegyelmesebb rendelkezésünkig teljesen lezáratnak, és elrendeljük, hogy a belső ausztriai határokon felállított fertőzés-felügyelők, őrjáratozók és őrszemek a jövőben senkit sem engedhetnek be Magyarországról és annak fent említett királyságából/fejedelemségéből/tartományaiból, legyen az bárki és jöjjön bárhonnan, a hátrébb felsorolt contumácnak kinevezett helyeken felállított karanténban való előzetes tartózkodás nélkül.“ ÖStA FHKA Sammlungen und Selekte (a továbbiakban: SUS) Patente 43.15.

¹⁴ Lesky, E.: Pestfront i. m. 86.

s komoly következményekkel járó jelenséggel, hogy a lakosság széles csoportjait kezdte el megfigyelni és ellenőrizni. Ezt az összefonódást a francia filozófus, Michel Foucault 1975-ben megjelent, *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című könyvében egészségügyi kontextusban elemezte, amikor összekapcsolt egy 17. századi kisvárosi milliőben kitört járványt a különböző megszorító stratégiákkal. Foucault igazolta, hogy a lakosság a félelem hatására sokkal inkább hajlandó volt alárendelni magát a fegyelmező eljárásoknak és a korlátozó ellenőrzéseknek. A karanténnal kapcsolatos eljárások hatékonysága feltételezte a felügyeletet és az ellenőrzést, amelyet azonban csak az érintett személyek önkéntes beleegyezésével lehetett megvalósítani.¹⁵ Az ellenőrzéshez a katonai határőrvidék infrastruktúrája biztosította a szükséges kapacitásokat. A katonai zóna a hadsereg jelenléte miatt amúgy is jól ellenőrizhető volt, a határőrség emberállománya feletti rendelkezés pedig biztosította azt az emberi erőforrás többletet, amelyre szükség volt az Oszmán Birodalommal érintkező határszakasz intenzívebb kontroll alatt tartásához. A hadsereg állománya és infrastruktúrája a kora újkori állam számára különösen fontossá vált, amikor sor került a biztonságpolitika és az egészségpolitika összekapcsolására.¹⁶

A Habsburg contumácok ezeknek a keretfeltételeknek a közvetlen produktumai. A bécsi udvar már az erdélyi katonai határőröveget felállításakor megtette az első lépéseket egészségügyi politikája megvalósítása felé. A határt úgynevezett egészségügyi őrkök (*Sanitätswächter*) figyelték, hogy megakadályozzák a tiltott és illegális határátlépéseket.¹⁷ (Az őrkök egy részét később integrálták a katonai határőrségbe.) De csak a katonai határőrség struktúráinak megteremtése után lehetett a karanténok hálózatát eredményesen kiépíteni. A funkcióbővítés eredményeként épült ki a karanténhálózat az erdélyi katonai határőrvidéken. (A Bodza-, Vöröstorony-, Vulkán-, Gyimesi- és Ojtozi-szorosban, a Töröcsvári-, Tömösi-, Borgói-hágóban [ezt később felváltotta a Radnai-szoros], valamint a Piricskei-hágóban [később a Tölgyesi-szorosban]). Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve ezek a Kárpátokon átvezető legfontosabb útvonalak mentén feküdtek. A fennmaradó határszakaszok vesztegárállomásaival együtt így egy lineárisan

¹⁵ Michel Foucault: Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses. Frankfurt am Main 1977. 251–256. Foucault-tól lásd még *Uő*: Die Politik der Gesundheit im 18. Jahrhundert. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 7. (1996) 3. sz. 311–326.; *Uő*: Die Geburt der Sozialmedizin. In: Michel Foucault: Schriften in vier Bänden. Dits et Ecrits III. 1976–1979. Eds. Daniel Defert – François Ewald. Frankfurt am Main 2003. 272–298.; *Uő*: The politics of health in the eighteenth century. In: Power: Essential Works of Foucault 1954–1984. New York 2000. 90–105.

¹⁶ A pestis elleni védekezés militarizálásáról lásd *Olaf Bries*: Angst in Zeiten der Cholera. Über kulturelle Ursprünge des Bakteriums. Berlin 2003. 242–243.

¹⁷ Az erdélyi kincstár a cs. k. Udvari Kamarának, 1762. dec. 20. ÖStA FHKa NHK Kaale Sieb. Akten 250 (1763–1772), Sanitäts- und Kontumazwesen (6), Signatur:1763/53/Jänner/fol. 5.

kialakított karanténhálózatot hoztak létre,¹⁸ amelyet még meg is erősítettek a különösen frekventált útvonalak mentén az úgynevezett elő-contumácokkal, melyek a határhoz még közelebb, a fő állomások előtt feküdtek.¹⁹ A bécsi udvar által bevezetett karanténintézkedések a *Litorale Austriaco* tengeri szabályaihoz igazodtak, melyeket a velencei modell inspirált. (A karantén szó is az olasz negyven szóból származik.)²⁰

Az izoláció és a szeparáció elve jól tükröződik a Monarchia külső határain felállított karanténok architektúráján is. A vesztegzárállomás területének (*Contumazareal*) bejárati részén felállított „vizitációs szobában“ kérdezte ki és vizsgálta meg a beutazni kívánókat az orvos és a karanténállomás igazgatója. Ezzel kezdődött a karanténba való felvétel procedúrája. A szobát, amelybe két külön ajtón át lehetett belépni, két részre osztották az érintkezés minimalizálása érdekében. Kellő távolságból vizsgálták meg az érintett személyt, látható egészségügyi rendellenességeket keresve, hogy megállapítsák, beengedhető-e a karantén területére. Az egészségügyi szempontok mellett a származási hely és az illető által használt útvonal – mint formális kritérium – is szerepet játszott a kérdés eldöntésében. A származást az oszmán hivatalok vagy az osztrák konzulátusok által kiállított hivatalos dokumentumokkal kellett igazolni. Amennyiben ez az akadály elhárult, a személy egy contumác-lakást kapott, amelyben a külvilágtól elzárva töltötte a karantén idejét.²¹ A szigorú szeparációt az előírt vesztegzár-időszak alatt alaposan ellenőrizték (vesztegzár-szolgák, takarítók, tisztító szolgák).²² A személyzetnek ezen kívül az utazó költségén meg kellett tisztítani annak javait

¹⁸ A horvát-szlavón szakaszon Rudanovac, Slunj, Kostajnica, Gradiška, Brod, Mitrovica és Zemun, a bánáti szakaszon Pančevo, Mehadia és Jupalnic.

¹⁹ Vöröstorony- és Tömösi-szoros. Ehhez lásd az Udvari Egészségügyi Bizottság jegyzőkönyve, 1762. jún. 6. ÖStA Kriegsarchiv Zentralstellen, (Militär-) Hofkommissionen (a továbbiakban: KA ZSt MilKom), Sanitätshofkommission Akten 1 (1738–1762), 1762-Juni-4.

²⁰ Lesky, E: Österreichisches Gesundheitswesen i. m. 34.

²¹ Lásd „Szabályos minta terv“ a „contumác“-épületek építéséhez vagy javításához, 1770. jún. 6. ÖStA KA ZSt MilKom Sanitätshofkommission Akten 3 (1763–1775) – Contumazpläne aus der Militärgrenze, 1770/12.

²² Lásd Robert Walsh tiszteletesnek az 1820-as években, Konstantinápolyból Nagy-Britanniába tartó útján, a vöröstoronyi contumácban szerzett tapasztalatait: „[...] egyáltalán nem engedték meg nekünk, hogy meglátogassuk egymást, és fogságunk első idejében minden érintkezés teljességgel tilos volt. Mikor megengedték, hogy lássuk egymást, kunyhóink hátsó ajtaján keresztül a régi folyó egyik homokpadjára vezettek minket. Itt egy férfi felügyelt ránk, nagy kalappal, kabátban, aki biztonságos távolságban állt tőlünk, és egy hosszú bottal 3–4 rőf távolságra tartott minket egymástól. Ha véletlenül közelebb mentünk egymáshoz, akkor kinyitotta gülüzsemét, közénk suhintott a botjával, és ránk rivallt sok német szóval. Egyszer egy heves szélhökés következtében kabátja összeért az enyémmel. Réműlet tükröződött az arcán, és a beszennyeződött csücsköt botja hegyén tartva lesietett a folyóhoz és kimosta azt.“ *Robert Walsh: Reise von Konstantinopel durch Rumelien, das Balkangebirge, Bulgarien, die Walachei, Siebenbürgen und Ungarn. Ein Beitrag zur neuesten Kunde des türkischen Reiches. Zweiter Theil. Dresden–Leipzig 1828. 98–99.*

és áruit is: a szellőztetés, füstölés és mosás tartozott azok közé a tisztítási technikák közé, amelyek a kortárs ismeretek szerint a pestis ellen hatékonynak számítottak. Ezután az árukat többnyire fából készült raktárakban helyezték el a vesztegzáríidőszak végéig. Ez az egészségügyi megfontolás kétféle teóriából táplálkozott: a miazma- és a contagionista elméletből. Amíg utóbbi szerint a fertőzés érintkezés útján terjed, addig a miazma-elmélet Hippokratész antik modelljén alapul, mely szerint a pestis főleg mocsarak és vizek állott kipárolgásaiból keletkezik és a levegőben is terjed.²³ Ez a szemlélet volt a felelős azért, hogy egyes állatfajok bozontos szőrük miatt különösen veszélyesnek számítottak: a juhok könnyű és gyakran hosszú gyapjában ugyanis ez az ominózus, veszélyes levegő a feltevés szerint különösen jól el tudott rejtőzni. Erna Lesky orvostörténész a „Habsburg pestisfrontról“ írt úttörő tanulmányában (1957) hangsúlyozza, hogy a tisztítással foglalkozó személyzetnek a raktárakban együtt kellett aludnia a szövet és gyapjú bálákkal, s csupasz kézzel át kellett forgatnia ezeket; ha a személyzet egészséges maradt, akkor a bálák nem voltak pestissel fertőzöttek.²⁴ Erdélyben, ahol a vándorlegeltetés modellje volt elterjedt, ami együtt járt azzal, hogy tavasszal és ősszel a nagy nyájak/csordák át-átlépték a határt, az állatok tisztítása nagyon fontos szerepet kapott. Mikor az állatok ősszel visszatértek Erdélybe, a szabad ég alatti karanténok mellett úsztatás is várt rájuk.²⁵ Árral szemben behajtották őket a folyóba és a sodrás megtisztította őket. A Habsburg tartományokba való belépéskor a karanténkötelezettség mindenre és mindenkire vonatkozott, legyen szó emberről, állatról vagy kereskedelmi áruról. A szabályokat ennek ellenére gyakran megpróbálták kijátszani; a halálbüntetéssel való fenyegetés ellenére is bőven volt példa normaszegésre a csempészet és az illegális személyforgalom terén.²⁶

Az 1770-es Egészségügyi Főszabályzat szabályozta először komplex módon, és a területiális állam szintjén egyúttal egységesítette is a közegészségügyet. Ebben többek közt előírták a határok katonai határőrök által való őrizetét az illegális határátlépések megelőzésére, a tisztítási technikákat, valamint megszabták a karanténállomások személyzetének feladatkörét.²⁷ 1776-ban feloszlatták az Udvari Egészségügyi Deputációt (*Sanitätshofdeputation*), ettől kezdve a járvány megelőzés

²³ Részletesen lásd *Teodora Daniela Sechel*: Contagion theories in the Habsburg Monarchy (1770–1830). In: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires, 18th–19th Centuries*. Ed. Uó. Bochum 2011. 55–78.

²⁴ *Lesky, E.*: Pestfront i. m. 100–101.

²⁵ Az Oszmán Birodalom területéről való „jóság behajtásról“ az 1770. január 2-ai Egészségügyi Főszabályzat rendelkezik A contumác igazgatók tudnivalói és fő kötelességei 49. §-ában. Lásd *Hempel-Kürsinger, J. N.*: Handbuch der Gesetzkunde i. m. 473–474.

²⁶ A kordonok megsértéséről lásd például az 1766. augusztus 25-ei A contumác-rendtartás megújításáról című rendeletet. ÖStA FHKA SUS Patente 159.31.

²⁷ Az 1770. december 2-ai Egészségügyi Főszabályzatot nyomtatásban közli: *Johannes Nepomuk Hempel-Kürsinger*: Handbuch der Gesetzkunde in Sanitäts- und Medicinal-Gebiethe. Bd. 2. Wien 1830.

teljes egészében a hadsereg hatáskörébe került, az Udvari Haditanács volt illetékes az egészségügyi kérdésekben és a járvány leküzdésében a Monarchia külső határánál.²⁸ A karanténállomásra való be- és kilépést nyomtatványokkal dokumentálták, a karantén végét pedig egy külön egészségügyi igazolással (*Sanitätsfede*) hitelesítették.²⁹

Szükség volt-e a Habsburg Cordon Sanitaire-re?

Habár már a 18. században is sokan kritizálták a kötelező karantén intézményét, a bírálatok a 19. században erősödtek csak fel igazán. A kiesett idő pótlása és a gazdasági érdek elsőbbséget követelt az Oszmán Birodalomból érkező járványos betegségekkel kapcsolatos félelmekkel szemben. A szállítás késedelme, valamint a karanténokban való hosszú raktározásból adódó károk jó okot szolgáltattak az elégedetlenségre.³⁰

A vesztegár időtartama volt az egyik legkomolyabb támadási felület a Cordon Sanitaire rendszerén. A kordonnál állomásozó katonai határőrök száma korrelált az évszakokkal (nyár és tél), valamint a járványveszéllyel is. Utóbbi határozta meg a vesztegár időtartamát. Minél közelebb került a betegség a Habsburg határhoz, annál hosszabb időben állapították meg a contumác-periódust, és annál több határőr őrizte a kordont. A katonai közigazgatás egészen odáig ment, hogy őrhelyekre lebontott, táblázatos kordon-felügyeleti terveket állított össze a gyors reagálás lehetősége érdekében.³¹

Az Egészségügyi Főszabályzat három fázisú időmodelljéből kiindulva a karantén lehetett 40, 28 és 21 napos. Emellett akut járványveszély esetén bevezethették a teljes határárat is. A bécsi udvar által alkalmazott egészségügyi ügynökök és diplomaták révén egyfajta kommunikációs figyelmeztető rendszer épült ki. A minimum háromhetes időszak azonban az utazóknak és a kereskedőknek jelentős idővesztéssel és komoly kiadásokkal is járt, mivel mind a már említett tisztítási, mind pedig az ellátási költségeket saját zsebükből kellett

410–490. A Cordon Sanitaire-rel foglalkozó szakasz: 'Von den Vorsichten, welche die Besorgung der Gesundheit von fremden Gränzen her betreffen'. 433–490.

²⁸ Az Udvari Haditanács tájékoztatója az Erdélyi hadtestparancsnokságot a kompetenciaváltozásokról, 1776. jan. 6. Román Nemzeti Levéltár, Arhivele Nationale Sibiu (a továbbiakban: RNL ANS), Sibiu, Comandamentul general al armatei austriece CC din Transilvania, 9/1776, fol. 109.

²⁹ Jesner, S.: Habsburgische Grenzraumpolitik i. m. 199–200.

³⁰ *Pascal Joseph von Ferro*: Nähere Untersuchung der Pestansteckung, nebst zwey Aufsätzen von der Glaubwürdigkeit der meisten Pestberichte aus der Moldau, und der Wallachei, und der Schädlichkeit der bisherigen Contumazen von D. Lange und Fronius. Wien 1787.

³¹ Lásd például egy 1803-ból származó határmenti őrhely-utasítást. RNL ANS Sibiu, Comandamentul general al armatei austriece CC din Transilvania, 4/1803, fol. 1–26.

fizetniük.³² Egy Luxemburgból származó orvoshoz, Adam Chenot-hoz (1722–1789) köthető a fennálló rendszer 1780-as évek közepi megújítása. Ez a reform ugyan nem vált hivatalossá, de ettől kezdve, ha a szomszédos tartományokban nem regisztráltak akut pestises eseteket, a karantén alkalmazása nélkül is be lehetett utazni az országba. Chenot célirányosan amellet érvelt, hogy a karanténra előírt időszak túl hosszú, hiszen a pestis lappangási ideje ennél jóval rövidebb. Mivel hatalmas szakadék tátongott a gyakorlati tapasztalat és az orvostudomány tudása között, Chenot hivatkozhatott az orvosi praxis megalapozott felismeréseire. Ráadásul maga is megfertőződött az 1755-ös brassói pestisben orvosi feladatainak ellátása közben. Ismeretei gazdagították az egészségügygel kapcsolatos diskurzust a Monarchiában, és egyrészt számos publikációban, másrészt a bécsi udvarnak küldött adminisztratív beszámolókból tükröződnek vissza.³³ Főleg ezeket a kommunikációs csatornákat használva Chenot a következő évtizedekben folyamatosan két szempont mellett érvelt: a karantén lerövidítése, illetve megszüntetése, valamint a víz tisztító eszközként való fokozott használata.³⁴ Első törekvése már 1785-ben meghallgatást talált, amikor II. József parancsára elrendelték, hogy csak akkor kötelező a karanténba vonulás, ha a pestis kitörését a közvetlen közelben dokumentálták.³⁵ A másodikat majd csak az 1837-es pestistörvény írta elő.³⁶

A bevezetésben említett, az Erdéllyel szomszédos Havasalföldön 1794 végén kitört pestis kapcsán fogalmat alkothatunk a katonai határőrvidéken bevezetett Habsburg megelőző intézkedések mértékéről, időbeli dimenziójáról és időtartamáról is. A forrásokból megtudhatjuk, hogy az Udvari Haditanács a pestis miatt 21 napos karantént rendelt el.³⁷ Fél évvel később, 1795 júliusában ez a vesztégzár-periódus még mindig érvényben volt, s a pestis is pusztított még Havasalföld központjában, Bukarestben. A bécsi udvar bukaresti diplomáciai képviselői kórházakban fekvő pestises betegekről számolt be az Udvari Haditanácsnak

³² Jesner, S.: Habsburgische Grenzraumpolitik i. m. 177.

³³ Uo. 209–211.

³⁴ 1766-ban publikálta Adam Chenot legfontosabb megfigyeléseit, egészségügyi felismeréseit és információit saját pestisfertőzéséről Tractatus de Peste címmel. Németül: *Adam Chenot: Abhandlung von der Pest*. Dresden 1776.

³⁵ Erna Lesky: Die josephinische Reform der Seuchengesetzgebung. Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften 40. (1956) 1. sz. 78–88., itt: 80–81., valamint az informális szabályozás publikált alapja: *Adam Chenot: Die Einleitung zu den Vorbauungs Anstalten wider die Pest*. In: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Bd. 1. Hrsg. Franz Xaver Linzbauer. Budae 1853. 151–179.

³⁶ Az 1837-es pestistörvényről lásd *Franz Xaver Pichl: Sammlung der Gesetze im politischen, Cameral- und Justizfache*. Bd. 3. Wien 1839. 192–326.

³⁷ A Kaiserlich Königliche Directorium in Cameralibus et Publicopoliticis levele az Erdélyi kincstárnak és a trieszti kormányzásának, 1794. dec. 24. ÖStA FHKA NHK Kaale 7bgn A400, fol. 21r.

az erdélyi hadtestparancsnokságon keresztül.³⁸ Erdély katonai főparancsnoka, Mittrowsky 1795. június 19-én Nagyszebenben kelt jelentésében részletekbe menően is beszámolt a helyzetről: eszerint május 31-én még 48 pestisben megbetegedett személy volt a bukaresti kórházakban, június 1. és 12. között ez a szám állítólag 114-re emelkedett, közülük 82-en meghaltak, 32-en pedig felgyógyultak; aktuálisan pedig 38 betegről számolhatott be.³⁹ A veszélyhelyzet ábrázolása alapján a bécsi központi hatóságok számára a 21 napos karantén több mint jogos óvintézkedésnek tűnt.⁴⁰

A történeti kutatás az elmúlt évtizedekben intenzíven foglalkozott a karanténok elutasításának és támogatásának okaival. Utalunk itt mindenekelőtt az orvos és orvostörténész Erwin Heinz Ackerknecht tanulmányaira, aki úttörő szerepet játszott abban a tudományos vitában, amely a járványmegelőzési stratégiákról szólt a 19. századi egészségügyi szakszemélyzet körében. A vita az antikontagionisták mint a miazma-elmélet hívei, egyúttal a karanténok elutasítói, valamint az emberről emberre való terjedésben hívő kontagionisták között dúlt, utóbbiak támogatták a karanténintézkedéseket. Habár a második csoport képviselői sokkal közelebb jártak a tudomány mai álláspontjához és ezzel a bakteriológia korának eredményeihez, az orvosok és a higiénikusok között az antikontagionizmus álláspontja terjedt el a korai 19. századtól, a feltörekvő liberalizmussal mint domináns véleménnyel összekapcsolódva. A karantén praxisát a konzervatív orientációjú, idejétmúlt, korlátozó struktúrák közé sorolták, és maradinak bélyegezték.⁴¹ Ennek a szemléletnek a megerősödése arra vezethető vissza, hogy a járványmegelőzés intézkedései nem hoztak megkérdőjelezhetetlen eredményeket. Ackerknecht téziseit sokan kritizálják, ám sokan osztják azokat, sőt tovább is gondolják, s érdemben a mai napig nem cáfolta meg őket senki.⁴²

³⁸ „Az Udvari Haditanács közli, hogy az Erdélyi Hadtestparancsnokság a cs. k. bukaresti képviseletre hivatkozva jelenti, hogy az ottani kórházakban többen is meghaltak pestisben, s hogy a betegség Bukarest felől Ploiestiben és Remetestben is kitört, és az erdélyi határok felé közeledik. Felszólítja a képviseletet, hogy a leggondosabban kövesse figyelemmel a betegséget, arról beszámoljon; és ugyanúgy az erdélyi contumácoknál, továbbra is a 21 napos tisztulási periódus van érvényben; a kordonnál is a szükséges biztonsági intézkedéseket megtették.“ Az Udvari Kamara ülésének jegyzőkönyve, 1795. júl. 17. ÖStA FHKA NHK Kaale 7bgn A400, fol. 33r.

³⁹ Mittrowsky gróf jelentése Nagyszebenből az Udvari Haditanácsnak, 1795. jún. 19. ÖStA FHKA NHK Kaale 7bgn A400, fol. 34r.

⁴⁰ Vö. a 38. jegyzettel.

⁴¹ *Erwin H. Ackerknecht: Antikontagionismus zwischen 1821 und 1867.* In: *Bakteriologie und Moderne. Studien zur Biopolitik des Unsichtbaren 1870–1920.* Hrsg. Philipp Sarasin – Silvia Berger – Marianne Hänseler – Myriam Spörrli. Frankfurt am Main 2007. 71–110.

⁴² Legutóbb *Beate Althammer: Corona Lecture.* (<https://bit.ly/3a489Oj>, letöltés 2021. júl. 2.) Gheorghe Brătescu egyik tanulmányában kritikusan nyilatkozik a Habsburg Cordon Sanitaire-ről, lásd *Seuchenschutz und Staatsinteresse im Donauraum (1750–1850).* *Sudhoffs Archiv* 63. (1979) 1. sz. 25–44.

Ha megvizsgáljuk a Cordon Sanitaire további sorsát a Habsburg katonai határőrvidék területén a 19. század elején, akkor azt láthatjuk, hogy a korszellemnek megfelelően itt is folyamatosan gyengült a karantén intézménye, valamint a hozzá kapcsolódó intézkedések sora. A karanténok átalakultak úgynevezett rastell-állomásokká (a pénzügyőrség speciális szakaszaivá). Rastellnek hívták azokat a fából készült mesterséges akadályokat, amelyek lényegében egy sorompóból álltak, és ezen keresztül érintkezés és határátlépés nélkül lehetett kereskedni. A rastelleket osztályok szerint, hierarchikusan sorolták be, s mindenekelőtt arra szolgáltak, hogy megkönnyítsék a határon (szó szerint) átnyúló kereskedelmet.⁴³ A külső határ egészségügyi biztosítását szolgáló karanténhálózat koncepcióját az orosz katonai hivatalok az 1830-as évek elején átvették az Erdéllyel határos dunai fejedelemségekben.⁴⁴

A Habsburg Monarchia délkeleti részén a Duna egyre jelentősebb szállítási útvonallá vált. A karanténkötelezettséggel kapcsolatos paradigmaváltásra a Törökország, Bajorország, Württemberg és a Habsburg Monarchia által jegyzett dunai hajózási egyezmény aláírása (1857) után került sor, amely szerint a kötelező karantén megszüntetendő a Dunán, amennyiben 12 hónapon belül nincs nyoma pestisnek a Duna partján és Törökország európai részén.⁴⁵ Maguk a karanténállomások fennmaradtak egészen a katonai határőrvidékek felszámolásáig a 19. század utolsó harmadában.

Összegzés

A Habsburg karanténok feltétlenül sikeresnek tekinthetők a megelőzésben, mert bár több járvány is megjelent a birodalom határainak közvetlen közelében, a Monarchiába (és Közép-Európába) nem jutott be kívülről a pestis. A tanulmányban felvázolt intézkedések, mint például a mobilitás korlátozása, a kontaktusok redukálása, mind hozzájárultak a biztonsági rendszer megszilárdulásához. A lakosság nagy része alávetette magát ezeknek az intézményi normáknak. Voltak persze kiskapuk a helyi lakosság napi egyszerű határforgalmában és mindenekelőtt

⁴³ *Josef Heinrich Benigni von Mildenberg*: Handbuch der Statistik und Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. Bd. 2. Hermannstadt 1837. 161., valamint a contumácok és rastellek hierarchiájáról lásd a *Militär Schematismus des österreichischen Kaiserthums 1815–1871* között évenként Bécsben publikált számaint.

⁴⁴ *Viktor Taki*: Between Polizeistaat and Cordon Sanitaire: Epidemics and Police Reform during the Russian Occupation of Moldavia and Wallachia 1828–1834. *Ab Imperio* 9. (2008) 4. sz. 75–112.; *Christian Promitzer*: Stimulating the Hidden Dispositions of South-Eastern Europe: The plague in the Russo–Turkish War of 1828–29 and the Introduction of Quarantine on the Lower Danube. In: *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires* i. m. 79–110.

⁴⁵ Dunai hajózási hajózási egyezmény, 1857. nov. 7. *Reichs-GesetzBlatt*, Stück IV, 1858.

a gazdaság terén.⁴⁶ A Cordon Sanitaire a medikális intézményi terek, a contumácok megteremtésével jelentősen hozzájárult a bécsi udvar birodalmi biztonsági koncepciójának sikeréhez. Az utazók izolációjára és a határok lezárására irányuló intézkedések az egyéni jogoknak a társadalom egészsége érdekében alkalmazott korlátozásán nyugodtak.⁴⁷ A katonai határőrvidéken alkalmazott Habsburg prevenciós eljárások tökéletesítették a tengeri karanténok kipróbált technikáit (Velence, Trieszt), miközben megteremtették az állandó szárazföldi karantén intézményét.⁴⁸ A hadsereg mint emberi erőforrás, valamint a katonai határőrvidék mint lehatárolt igazgatási tér biztosította az infrastruktúrát a folyamatosan fennálló Cordon Sanitaire megvalósíthatóságához.

Az egészség megőrzésére szolgáló karantént mind a mai napig alkalmazzák a járványok megelőzésére szolgáló technikaként, és a személyforgalom nemzetállami határokon való alapos ellenőrzésének egészségügyi megfontolásokon alapuló gyakorlatát a járványos betegségek hatékony megfékezésének egyik elengedhetetlen elemének tartják ma is. Az olyan fenyegető helyzetek, mint amelyet például a COVID-19 is kiváltott, még ma is imaginárius félelmekkel kapcsolódnak össze, melyek a fertőzési út ismeretlen voltából táplálkoznak, s amelyek legyőzéséhez a tudományos alapon kidolgozott intézkedéseknek kell eredményre vezetniük.

MILITARY CORDON – SANITARY CORDON
Plague Prevention at the Transylvanian Military Border (1760–1830)

By Sabine Jensen

SUMMARY

The Habsburg Military Border was erected during the sixteenth century at the southeastern edge of the Habsburg Monarchy, with peasants rewarded for military services at the border with land. The guarded “Military Cordon” reached its greatest extent in the second half of the eighteenth century, when it stretched from the Adriatic Sea to the Carpathian Mountains in Transylvania. New commerce agreements between the High Porte and the Viennese court in 1718 resulted in more intense contact between the two empires.

⁴⁶ Lásd *Michael Fronius*: Schreiben des Herrn Professor Michael Fronius an Herrn Doctor Lange, den Werth der Contumaz, oder Quarantäne betreffend, aus Cameralistischen Gründen. In: Nähere Untersuchung der Pestansteckung, nebst zwey Aufsätzen von der Glaubwürdigkeit der meisten Pestberichte aus der Moldau, und der Wallachei, und der Schädlichkeit der bisherigen Contumazen von D. Lange und Fronius. Hrsg. Pascal Joseph von Ferro. Wien 1787. 181–182.

⁴⁷ *Baldwin, P.*: Contagion i. m. 10.

⁴⁸ *Peter Balazs – Kristie Long Foley*: The Austrian Success of Controlling Plague in the 18th Century: Maritime Quarantine Methods Applied to Continental Circumstances. *Journal of History of Culture, Science and Medicine* 1. (2010) 1. sz. 73–89.

But the commercial upswing was accompanied by another huge threat: the bubonic plague. This threat functioned as a catalyst in reshaping the “Military Cordon” into a “Sanitary Cordon”. The paper offers insights into the ways in which the Viennese Court protected the Monarchy from the infectious disease already at the external border of the Habsburg Empire by erecting a “medicalised border”. In addition, it shows how a chain of permanently installed quarantine stations (*Contumazen*) at the most important border crossing transport routes became the key element of an early modern state policy of plague prevention.

Krász Lilla

AZ „OLTALMAZÓ HIMLŐRŐL”

A himlőoltás magyarországi népszerűsítése és bürokratizálása*

A himlő elleni védőoltás, avagy a „nem-tudás” gyakorlata

A 18. századra Európa-szerte számtalan *exercitaciones-, observationes-, commentationes-, consultationes-*típusú esetgyűjtemény, kompendium, járványtani orvosi szakmunka, gyermekgyógyászati kérdéseket is tárgyaló szülészeti tankönyv vagy hírújságokban, folyóiratokban közzétett tudósítás és egyéb nyomtatott kiadvány jelent meg az emberi testet gyötrő nyavalyák legrémesebbikéént, az ember „ékes-ségének” és egészségének legnagyobb ellenségeként aposztrófált pusztító betegségről, a fekete (más néven hólyagos) himlőről. Az európai kontinensen nagyjából a Kr. u. 5. századtól folyamatosan jelen lévő, hosszabb-rövidebb megszakításokkal, de időről-időre járványszerűen pusztító, az esetek többségében magas lázzal kezdődő, majd hólyagos kiütésekkel járó fekete himlőt csak a pestishez mérhető gyilkos kórsággént írják le, amit sem megelőzni, sem megfékezni nem tudtak. A 18. századi orvos-szakírók Európa egészére vetítve a himlő következtében elhunytak évenkénti átlagos számát mintegy 450 000-re becsülték.¹ A betegséggel szembeni hatékony védekezés lehetősége Európában csak az 1720-as években vált ismertté, s kezdett elterjedni.

„Még mielőtt Worthley-Montaguné, akinek a férje Konstantinápolyban volt követségben, visszatért volna vele Londonba és a himlő-átültetésnek a bizánci [konstantinápolyi] görögöktől elsajátított (de a kínaiaknál régóta ismeretes) módjára, egy saját fián végrehajtott kísérlettel, szigetlakó honfitársait kitanította volna, a mi Raymann honfitársunk régóta jól ismerte a himlőoltást, mert értesült róla a görögöktől, örményektől [...] az oltáspróbát már 1721 előtt megcsinálta. Így aztán alaptalannak tűnik a britek ama dicsekvése, hogy Európa többi népét ők tanították meg erre a mesterfogásra.”²

* A kutatás a TKP2020-IKA-05 Felsőoktatási Tématerületi Kiválósági Program és a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal 119577. számú projektjének támogatásával valósult meg.

¹ Más magyar orvos-szakírók mellett Nyulas Ferenc (1758–1808) kolozsvári orvos (1806-tól Erdély főorvosa), a vakcináció erdélyi bevezetője – követve a kortárs külföldi szerzőknek a himlőjárványok számszerű pusztítására vonatkozó adatait – 1802-ben a tehénhimlőről kiadott munkájában a következőképpen fogalmaz: „A hólyagos himlő [...] Európában minden esztendőben 450 000 embert ragad el. Ezer esztendő alatt tehát 450 millió Ádám fia lett itten ennek az egyetlen egy nyavalyának áldozatja.” *Nyulas Ferenc*: Kolozsvári tehén himlő. Kolozsvár 1802. 6.

² *Weszprémi István*: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Ford. Kővári Aladár. Bp. 1960. 311. Idézi *Kiss László*: Égnek legszebb ajándéka. Barangolás a himlő elleni védőoltás magyarországi kultúrtörténetében. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 119.) Bp. 2017. 11.

Ekképpen igyekezett Weszprémi István (1723–1799), Debrecen város főorvosa az 1774 és 1787 között négy kötetben kiadott, Magyarország és Erdély orvosainak enciklopédikus igényrel a kezdetektől saját koráig terjedően latin nyelven összeállított bio-bibliográfiájában a himlőoltás népszerűsítését illetően a magyarok úttörő szerepvállalását hangsúlyozni. Raymann János Ádám (1692–1770), Sáros vármegye és Eperjes város főorvosa – más kortársi megnyilatkozások tanúsága szerint is – az európai kontinensen valóban egyedülálló módon, feltételezhetően valamikor 1720 ősze és az 1721. év eleje között az akkor két és fél éves kislányát oltotta be: karján két bevágást tett, és a sebbe beledörzsölte a már himlős fia egyik himlőhólyagjából nyert, még testmeleg nyirkot. A mesterséges fertőzés, a varioláció (latin *variola* fekete vagy hólyagos himlő; a varioláció más néven *inoculatio variolarum*, amely elnevezés a beoltás eljárására utal) – a természetes úton elkapott himlőnél kevésbé veszélyes – módszerét Raymann az Oszmán Birodalom felé kereskedő görögöktől és örményektől tanulta el. Tapasztalatait 1711 és 1727 között külhoni szaklapokban is közzétette.³ Az írásokból két fontos felismerése bontakozik ki: egyfelől, aki átesett a betegségen, az további élete során már nem fertőződik meg, másfelől a védettség megszerzéséhez elegendő csak kisebb mértékben megbetegedni.

Az európai orvostörténet-írás hagyománya viszont egyértelműen a Konstantinápolyban szolgáló angol követ feleségének személyéhez, Lady Mary Wortley-Montaguhoz (1689–1762) köti a himlőoltás nyugati orvoslásba történő bevezetését. Lady Montagu török földön tett utazásai során 1718-ban találkozott először a varioláció technikájának alkalmazásával, s még ugyanebben az évben beolttatta ötéves fiát, majd később, miután visszatért Angliába, az 1721. évi himlőjárvány idején hároméves lányát is alávette az operációnak.⁴

³ Raymann összesen három értekezést közölt – korának legtekintélyesebb német tudós társasága, az Academia Naturae Curiosorum, röviden Leopoldina által előbb Boroszlóban, majd 1727-től Erfurtban kiadott egyik folyóiratában – az Eperjesen 1717-ben, 1721-ben és 1727-ben tomboló himlőjárványok természetéről és a lehetséges gyógymódokról. Mindhárom esetben kitért az inokuláció jelentőségére: míg az 1717-es írásában az oltás lehetőségét, eredetét csak említi, a két későbbiben már pozitív esettörténetekkel illusztrálta annak hatékonyságát. A korszak betegségszemléletére jellemző módon mindhárom munkát az időjárással összefüggésbe hozható betegségeket taglaló rovatban („Von Witterungs-Krankheiten”) közölték. *Joh[ann] Adam Raimann: Von Blatter-Seuche zu Eperies in Ober-Hungarn insonderheit. Sammlung von Natur- und Medicin, Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur Geschichten, so sich An. 1717. in den 3. Sommer-Monaten in Schlesien und andern Ländern begeben 1. (1717–1718) Sommer Quartal, 31–38.; Uő: Von Seuchen in andern Ländern. Aus Eperies. Uo. 19 (1721) 31–32.; Uő: Historia Variolarum, Mensibus hyemalibus Anni 1727. grasantium. Miscellanae Physico-medico-mathematicorum, oder wie auch hierzu gehörgien Nachrichten von Physical- und Medicinischen Kunst- und Literatur-Geschichten 1. (1727) Majus, 281–287.*

⁴ Vö. *Harold J. Cook: Medicine in Western Europe. In: The Oxford Handbook of the History of Medicine. Ed. Mark Jackson. Oxford 2011. 199.; F. Dawtry Drewitt: The Life of Edward Jenner. Naturalist, and Discoverer of Vaccination. New York 2013. 57–79.*

Raymann és Lady Montagu, egy orvosdoktor és egy arisztokrata hölgy példamutató bátorsága és pozitív tapasztalatai a következő évtizedekben arra voltak elegendők, hogy a varioláció/inokuláció módszere Magyarországon és Európaszerte fokozatosan ismertté váljon, és kísérletező kedvű orvosok és seborvosok egyéni meggyőződésből, egyéni akciók keretében saját családtagjaikat és az arra hajlandóságot mutató pácienseiket beoltsák. Bár az eljárás egyáltalán nem volt veszélytelen, a természetes himlőnél egy enyhébb lefolyású betegséget sikerült előidézni, amelybe már lényegesen kevesebben haltak bele. Becslések szerint a varioláltak körében hozzávetőlegesen 10–12%-os halálozási ráta volt kimutatható, szemben a természetes himlővel fertőzöttek akár 50%-os mortalitási arányával.⁵ Az oltás kötelezővé tételére és intézményesítésére a központi kormányzatok részéről azonban még hosszú évtizedekig nem volt sem kimunkált medikalizációs program, sem elkötelezettség. Mindazonáltal a 18. század közepétől Európaszerte sorra jelentek meg – latin és nemzeti nyelveken egyaránt – a varioláció életmentő hatását konkrét esettörténetekkel illusztráló, legkülönbözőbb műfajú kiadványok, amelyek jól dokumentálják az oltás egyre szélesebb körű elfogadását, az oltottak és nem-oltottak körében a befogadás és kizárás dinamikáját, s ugyanígy dokumentálják a metódust igennlők és az azt elutasító szkeptikusok pro és kontra érveit is.⁶

A jóval biztonságosabb másik oltási módszer, a vakcináció csak a 18. század végén jelent meg a kontinensen. Edward Jenner (1749–1823) a Gloucestershire-beli Berkeley-ben praktizáló angol orvosdoktor 1796-ban fedezte fel a himlő

⁵ A varioláció gyakorlatáról, hatékonyságának 18. századi mutatóiról összeurópai viszonylatban és speciálisan Angliára nézve lásd *Peter Razell: The Conquest of Smallpox. The Impact of Inoculation on Smallpox Mortality in Eighteenth Century Britain.* Firlé 2003.

⁶ A variolációt népszerűsítő magyar nyelvű kötetek az 1770-es évektől kezdődően jelentek meg. Nagyobb részük latin, illetve német nyelven írott külföldi munka magyar viszonyokra adaptált fordítása. A korszakban bevett írásmódnak megfelelően, helyenként az orvos szerző-fordító az adott tárggyal kapcsolatos saját megfigyeléseit lábjegyzetekben helyezte el. A Bécsben működő gyakorló orvos, Szeleli Károly a bécsi orvosi fakultás 'praxis clinica' tanárának, Anton de Haennek (1704–1776) a himlő gyógyításáról írt munkáját fordította le: Haen Antalnak oktatása, miképpen lehessen a hólyagos fejér himlőket legkönnyebben és szerentsébben meggyógyítani. Ford. Szeleli Károly. Bécs 1775.; Mílesz József (1730–1792) orvos, a debreceni Református Kollégiumban Hatvani István utóda Anton Störck (1731–1803) protomedicus tábori és falusi borbélyok számára írt, a himlőoltásról külön fejezetet szentelő könyvét ültette át magyarra: *Anton von Störck: Orvos Könyv.* Ford. Mílesz József. Bécs 1778.; Marikowzki Márton (1728–1772), Szatmár vármegye főorvosa fordításában jelent meg Simon-André Tissot paradigmatikussá egészségnevelő alapműve, szintén a himlő beoltásának metódusáról szóló toldalékkal: *Simon-André Tissot: A' néphez való tudósítás miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni.* Ford. Marikowzki Márton. Nagy-Károly 1772.; Az első önálló, saját tapasztalataira épülő munkát Benkő Sámuel (1743–1825), Borsod vármegyei főorvos adta ki: *Benkő Sámuel: A hólyagos himlőről való tanácsadás.* Kassa 1781. A téma további összefüggéseiről lásd *Kiss László: Raymanntól Hell Jánosig: a varioláció nyolcvan éve Magyarországon (1721–1801) a nyomtatott források alapján.* Orvosi Hetilap 153. (2012) 308–310.

átvészelése nélküli specifikus védettség mesterséges kialakításának módszerét. Megfigyelte, hogy a tehén tőgyén lévő tehénhimlőtől megfertőződött fejőlányok egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben betegednek meg. Tudományos elméletét, miszerint a tehénhimlővel fertőzött személy testén lévő valamely hólyagból származó anyaggal fertőződtek védettséget szereznek az emberi himlővel szemben, élő eseteken, köztük saját fián végrehajtott sikeres kísérleteivel bizonyította. A vakcináció eljárását (latin *vacca*, tehén) az oltóanyag receptjét és számos szerencsés kimenetelű, embereken, elsősorban gyermekeken végrehajtott kísérletét tartalmazó kéziratát a londoni Királyi Társaság azzal utasította vissza, hogy Jennernek mint a Társaság jeles tagjának „nem volna szabad kockára tennie megbecsültségét azáltal, hogy olyasmit nyújt be a tanult testület elé, ami ennyire eltér az elfogadott ismeretekről, ráadásul ennyire hihetetlen”.⁷ Végül 1798-ban saját költségén publikálta kísérleti eredményeit,⁸ s ezt követően a vakcináció gyorsan terjedt a kontinensen is, leváltva a varioláció inkább csak szórványos, a kísérletezés szintjén maradt nem veszélytelen, több esetben akár járványt is indukáló gyakorlatát.

A kontrollált önfertőzés, mint az immunizáció egyik formája hosszú időn keresztül olyan beavatkozásnak számított, amelynek sem működését, sem hatásmechanizmusát nem ismerték. A Louis Pasteur (1822–1895) francia vegyész és Robert Koch (1843–1910) német orvos nevével fémjelzett mikroszkopikus vizsgálatok nyomán kibontakozó, forradalmi tudományos újítást hozó két tudásterület, a bakteriológia és az epidemiológia csak a 19. század második felében írta le, mutatta ki és tette láthatóvá a járványos betegségek kórokozóit, köztük a himlővírust, visszaigazolva az oltások mindaddig tapasztalati megfigyelésekre épülő több évtizedes gyakorlatát. Eme sajátos konstellációval maguk a kortársak is tökéletesen tisztában voltak. A 18. század utolsó harmadában a magyarországi nemesi-arisztokrata, esetenként értelmiségi könyvtáraknak is egyik fontos darabját képező Krünitz-féle enciklopédia ’kórház’ (Krankenhaus) szócikke kitér a fertőző betegségek definíciójára, amelynek konstitutív részét képezi a „nem-tudás” tényének rögzítése: „fertőző betegségeknek nevezzük mindazt, amelyben *valami számunkra teljességgel ismeretlen* [matéria] a beteg testből kiszabadulván átterjed az egészségesbe, s ugyanazon megbetegedést idézi elő”.⁹ A himlő

⁷ Michael Bennett: War against Smallpox. Edward Jenner and the Global Spread of Vaccination. Cambridge 2020. 70–75., az idézett szöveg itt: 72.

⁸ Jenner 75 oldalas kötetben foglalta össze megfigyeléseit és mindazt, amit az oltás gyakorlati kivitelezéséről, hatásáról megtapasztalt lásd *Edward Jenner: An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae*. London 1798.

⁹ „eine ansteckende Krankheit nennen wir diejenigen, in welcher etwas, »uns ganz Unbekanntes«, aus einem kranken Körper ausgeht, und in einem andern gesunden, in welchen es gekommen ist, dieselbe Krankheit hervorbringt.” *Johann Georg Krünitz: Ökonomische Encyclopädie oder Allgemeines System*

elleni védőoltás tehát hosszú évtizedeken keresztül tudományosan megalapozott elmélet és magyarázat nélküli gyakorlatként működött. Éppen ezért, amikor a járványos betegségek történetében először a 18. század folyamán feltűnően nagy hatékonysággal alkalmazott védőoltással kapcsolatos tudásra akarunk rákérdezni, kérdésfeltevésünket a szokványostól némiképpen eltérő módon kell megfogalmaznunk: milyen stratégiák mentén sikerült egy olyan gyakorlatot bevezetni és a társadalom legkülönbözőbb rétegeivel elfogadtatni, amelynek hatásmechanizmusáról valójában semmit sem tudtak.

A vakcináció 18–19. század fordulóján több fronton zajló népszerűsítése komoly kihívás elé állította az abban részt vevő orvosokat és nem-orvosokat egyaránt. A különböző műfajú és különböző nyilvánosságú, változatos formátumban, változatos stiláris eszköztár alkalmazásával megfogalmazott nyomtatott kiadványok, kéziratos orvosi jelentések, táblázatos kimutatások alapvetően két, szigorú következetességgel alkalmazott meggyőzőési stratégia mentén igyekeztek a fentebb vázolt „nem-tudást” kompenzálni és a himlőoltás „egész emberi nemzetre” nézve pozitív hatása mellett érveket felsorakoztatni. Az Európa-szerte alkalmazott érvrendszerek egyik csoportja – még a statisztika tudományos diszciplínává alakulása előtti korban – a számszerűség felmutatásával operált,¹⁰ vagyis az egyes települések, de akár nagyobb régiók viszonylatában, változatos megfigyelési szempontok rögzítésére szolgáló, rubrikákkal ellátott táblázatokba rendezett számszerű adatok szolgálták a döntéshozók, a (szak)hivatalok és általában az oltással szemben szkeptikusok számára meggyőző bizonyítékul.¹¹ A „nem-tudásból” fakadó logikus ösztársadalmi bizonytalanság eloszlására alkalmazott másik kompenzációs stratégia az ismeretlen kórokozó metaforikus láthatóvá tételével, valamint a fertőzés terjedésének és magának az oltási folyamatnak képekben történő megfogalmazásával és modellezésével igyekezett a mesterséges immunizálást elfogadhatóvá tenni.

Az alábbiakban kéziratos orvosi jelentések, hivatalos fórumok által kiadott ajánlások és rendeletek, valamint a felvilágosító-oktató céllal megjelent magyar nyelvű himlőirodalom legnépszerűbbnek számító darabjai nyomán igyekszem

der Staats- Stadt- Haus- und Landwirtschaft, in alphabetischer Ordnung Bd. 1–242. Brünn 1789. Bd. 47. 267. Krankenhaus címszó. (Az idézett szövegben a kiemelés jelen munka szerzőjétől származik.)

¹⁰ A kvantifikáció használatáról a statisztika önálló diszciplínává válása előtti időben lásd *Andrea A. Rusnock: The Quantification of Things Human: Medicine and Political Arithmetic in Enlightenment England and France.* Princeton 1990.; *Lorraine Daston: Classical Probability in the Enlightenment.* Princeton 1975. A 18. századi magyarországi jelenségekre nézve lásd *Bodnár-Király Tibor: Államleírás és a „statisztika elmélete” a 18–19. század fordulóján. Századok 151. (2017) 971–986.*

¹¹ *Andrea A. Rusnock: The Weight of Evidence and the Burden of Authority: Case Histories, Medical Statistics and Smallpox Inoculation.* In: *Medicine in the Enlightenment.* Ed. Roy Porter. Amsterdam–Atlanta 1994. 289–300.

rekonstruálni a járványok természetére és az immunizáció gyakorlatára vonatkozó korabeli elképzeléseket. Rekonstruáljuk továbbá azokat a szisztematikusan használt metaforikus képeket és betegségmagyarázó modelleket, amelyek közelebb vihetnek bennünket annak megértéséhez, hogy miképpen lehetett meggyőzni a társadalom különböző rendű-rangú tagjait egyre nagyobb számban az oltakozás életmentő jelentőségéről. Megvizsgáljuk a táblázatos kimutatásokba rendezett kvantitatív adathasználat és a hagyományos esettörténet-írás egymással konkuráló belső kapcsolatát, ami rávilágíthat a meggyőzés formai és módszertani sajátosságaira, annak erősségeire vagy gyenge pontjaira.

A járványok írásantropológiájáról: a betegségleírásoktól a himlőirodalomig

Jenner kötetét, alig egy évvel megjelenése után már számos magyar orvos is haszonnal forgathatta.¹² Maga a módszer a genfi származású, Bécsben praktizáló orvos, 1799-től a bécsi medicina fakultáson a vakcinációval kísérletező Jean de Carro (1770–1857) közvetítésével került hazánkba, az ott tanult vagy tanuló hungarus diákok révén.¹³ 1801 tavaszától számos főorvos, gyakorló orvos és sebész kapcsolódott be a vakcináció módszerét elfogadó, azt minden lehetséges úton propagáló orvoslók virtuális nemzetközi hálózatába.¹⁴ Mindez jól mutatja, milyen intenzíven működött mind a külhoni, mind a hazai orvos-szerzők oltási tapasztalatainak megosztása, megvitatása különböző műfajú írásművekben. A pesti egyetem orvoskarának kór- és gyógytan professzora, egyszersmind a kor szak egyik legtekintélyesebb és legkeresettebb orvosának számító Bene Ferenc (1775–1858) 1802-ben kiadott, a vakcinációt népszerűsítő munkája számszerűsíthető adatokkal szolgál a tudás és technológia áramlásának dinamikájára vonatkozóan. A könyv bevezetőjéből kiderül, hogy összesen 16 angol, francia és német

¹² Egyetlen magyar orvosról tudunk, aki Jennert személyesen is ismerte. Gerics Pál (1792–1868) georgikoni professzor 1820 és 1825 között tett nyugat-európai tanulmányútja során 1822-ben találkozott úti jelentéseiben „az emberiség nagy jótevőjé”-nek nevezett angol orvossal Berkeley-ben. Vö. *Kurucz György*: „Kedves Hazámfiak! mozdulni kell...” Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. Bp. 2020. 148.; *Uő*: Tanulmányúton Nyugat-Európában. Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei Gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle* 39. (1997) 655–724., különösen: 712–713.

¹³ De Carro a bécsi orvoskar hallgatói számára tankönyvként, kézikönyvként, de egyszersmind a vakcinációt népszerűsítő, a magyar orvosi szakírók által is sokat hivatkozott munkaként szolgáló írását lásd *Jean de Carro*: Beobachtungen und Erfahrungen über die Impfung der Kuhpocke. Wien 1801.

¹⁴ A magyar tudománytörténetírás hagyománya kortárs orvos-szakírók megnyilatkozásai alapján Bene Ferenc személyéhez köti a vakcináció hazai elindítását, ehhez lásd a 32. jegyzetet Kiss László orvostörténész azonban a Decsy Sámuel szerkesztette Magyar Kurír 1801. évi 8. számában megjelent beszámolóra hivatkozva az első magyarországi vakcinációt Hell Nepomuk Jánoshoz, Sopron vármegye főorvosához köti, aki 1801. április idusán oltott tehénhimlővel. *Kiss László*: Ki volt a magyar Jenner? *Orvosi Hetilap* 138. (1997) 224–225.

oltásról értekező orvos-szakíró munkásságát ismeri és használja, név szerint felsorol továbbá 39, Pest-Budán és Pozsonyon kívül túlnyomórészt felvidéki, dunántúli vármegyékben – 1801-ben, a kötet összeállításakor – a vakcinálással már élő eseteken kísérletező magyarországi orvost és sebészt.¹⁵

A vakcináló orvosok közül többen hivatásukkal együttjáró feladatuknak tekintették, hogy az oltással kapcsolatban felmerült kételyek és félelmek eloszlatása céljából, az európai vonatkozó (szak)irodalom értő olvasásából, de mindenekelőtt saját praxisukból nyert pozitív tapasztalataikat a társadalom lehető legszélesebb rétegeivel nyomtatott formában is megosszák. A magyar nyelvű nyomtatott himlőirodalom megjelenésének legintenzívebb időszaka az 1795–1796., majd az 1800. évi nagy európai himlőjárványt követő évtizedre; nagyjából 1799 és az 1810-es évek elejéig terjedő időszakra tehető. Mindenekelőtt a közember felvilágosítását, de a gyógyítás különböző szintjein helyet foglaló szakemberek (orvosok, sebészek, bábák) és nem-szakemberek, vagyis az egyházi és civil szféra vezető tagjainak (papok, lelkészek, tanítók, vármegyei és városi hivatalviselők) gyakorlati oktatását egyaránt szolgáló munkákat a magyaron kívül sok esetben az itt élő nemzetiségek nyelvén is kiadták. Voltak köztük néhány oldalas kis füzetek, 40-50 oldalas vékonyka kötetek formájában megfogalmazott katekizmusok, világos szerkezetű, fő- és alpontokba rendezett, tankönyv gyanánt is használható oktatókönyvek, ugyanígy voltak önálló munkák és külföldi szerzők írásainak magyar viszonyokra adaptált fordításai is.¹⁶ Hogy a vakcináció körül kibontakozó felvilágosító-oktató program valóban sikeres lehessen, olyan írásmódra volt szükség, amely egyszerre volt szakszerű és közérthető, egyszerre volt meggyőző, könnyen átlátható gyakorlatias információkkal teli és – a korszak olvasásmódjának,

¹⁵ *Bene Ferentz*: Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról. Pest 1802. 21–24.

¹⁶ A századforduló körüli évtizedben magyar nyelven kiadott himlőirodalom legnépszerűbb, többször, több nyelven is megjelent kiadványai szinte kivétel nélkül törvényhatósági főorvosok által írt önálló munkák, vagy ritkábban a magyar viszonyokra adaptált fordítások: *Kis József*: Emlékeztetés a himlő-beoltásnak hasznára, az önnön magzatjokat igazán szerető szülőknek vigasztalására. Sopron 1799. (A kötet ugyanebben az évben németül is megjelent.); *Bene Ferenc*: A himlő veszedelmei ellen való oktatás. Pesten 1800.; *Nagy Sámuel*: Az oltalmazó himlőről [...] a komáromi nép megvilágosítására. Komárom 1801.; *Bene F.*: Rövid oktatás i. m. (A kötet második, bővített, magyar nyelvű kiadása 1817-ben jelent meg, de kiadták latin, német, szlovák és horvát nyelveken is.); *Várdi Sámuel*: A tehén himlő avagy a Vaktzina természetének és terjesztése módjának rövid elő adása. Bétsben 1802.; *Nyulas F.*: Kolozsvári tehén-himlő i. m. (Még ugyanebben évben megjelent a bővített kiadása.); *Kováts Mihály*: A tehén-kilisekről való tanítás. Pesten 1802.; *Marikovszky György*: A t. n. Gömör- és Kis-Hont törvényesen egyesült vármegyék rendéinek mély tisztelettel ajánlott a tehén- vagy mentőhimlőnek kiterjesztését tárgyazó a szülőknek, nevelőknek, egyházi és világi elöljáróknak szívekre kötött buzgó kérése. Lőcsén 1804.; *Bérczy János*: Tanítása az oltalmazó himlő hasznáról. Pesten 1805.; *Bossányi András*: Közönséges népoktatás a természetes emberhimlőnek tulajdonságairól és a mentő- vagy tehén-himlőnek jeles hasznáról. Pest 1808. (A kötet második magyar nyelvű kiadása 1813-ban, német fordítása 1808-ban, szlovákul 1809-ben jelent meg.)

valamint az oktatóirodalommal szemben támasztott elvárásoknak megfelelően – képszerűen megjelenítő erejű.

A 18-19. századforduló időszakára, az orvosi megfigyelések rögzítésének már több évtizedes hagyománya, többé-kevésbé kialakult szerkezete és szemantikai eszköztára volt. Az egyedi eset- és járványleírások módszertanát Mária Terézia és II. József átfogó, az egész Habsburg Birodalomra kiterjedő medikalizációs programjának részeként dolgozták ki. A Magyar Királyság területén az alattvalók egészségi állapotára vonatkozó tudatos, előre kidolgozott, meghatározott szempontok szerint történő adatgyűjtések, illetve az ezek központi adminisztrációját is szolgáló egészségügyi intézményrendszer irányába tett első lépést 1752-től a törvényhatósági (fő)orvosok hálózatának fokozatos kiépítése jelentette. A következő mérföldkő az 1770-ben kiadott Egészségügyi Főszabályzat (a Magyar Királyság területén: *Generale Normativum in Re Sanitatis*, az örökös tartományokban: *Hauptsanitätsnormativ*) volt, amely a Habsburg Monarchia valamennyi tartományára és országára nézve egységes járványügyi és foglalkoztatási szabályozást tartalmazott. A foglalkoztatási szabályok az egészségügy különböző szintjein működő orvosok, sebészek, bábák számára rögzítették a hivatalos alkalmazásokra vonatkozó képzési előfeltételeket, viselkedési normákat és kötelezettségeket. A Főszabályzat a főorvosok kötelességévé tette, hogy a rájuk bízott területen minden egészséggel, betegséggel összefüggésbe hozható jelenségről rendszeres évi-félévi jelentést írjanak, és ezen felül a járványos időszakokban a megbetegedések alakulását hetente vagy kéthetente összeállított jelentésekben kövessék. Mindez óriási adminisztratív terhet rótt rájuk. A munka elvégzésében, a vonatkozó adatok összegyűjtésében a főorvosokat beosztott sebészek, bábák, de az adott törvényhatóságban működő papok, lelkészek, tanítók, helyi bírák, jegyzők is segítettek.¹⁷ Mind az éves általános egészségügyi, mind a járványügyi jelentések elkészítéséhez az alapot a rendszerint latin, ritkábban német nyelven vezetett orvosi napló (*Krankenjournal*) bejegyzései adták. Ezek a diáriumok valójában az orvos napi munkavégzését dokumentáló adatbázisként működtek, s alapul szolgáltak ahhoz, hogy havi, évi, de járványok idején heti-kétheti rendszerességgel összefoglalják megfigyeléseiket, általános következtetéseket vonjanak le, felismerjék az egyes esetek közötti hasonlóságokat, illetve eltéréseket.¹⁸

¹⁷ Az egészségügyi szervezetrendszer kiépüléséről, a főorvosi hálózat szerepéről és regisztrációs kötelezettségeikről részletesebben lásd *Krász Lilla*: Orvosok a hivatal szolgálatában a 18. századi Magyarországon. Századok 150. (2016) 821–870.

¹⁸ Az orvosi napló írástantropológiai jelentőségéről a 16–17. századi előzmények vonatkozásában lásd *Michael Stolberg*: Medizinische Loci communes. Formen und Funktionen einer ärztlichen Aufzeichnungspraxis im 16. und 17. Jahrhundert. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin* 21. (2013) 37–60. A 18. századi magyarországi viszonyokra nézve lásd *Krász Lilla*:

A 18. század tudományosságában – beleértve a medicina, az önálló diszciplínaként éppen formálódó antropológia, esztétika, történelem, geográfia, leíró statisztika tudásterületeit – a megfigyelés-alapú tapasztalat és tény a tudástermelés eszközeként és végcéljaként jelenik meg, miközben az átfogó rendszer- és elméletalkotás még sok tekintetben a rendelkezésre álló tudásállományhoz képest erőn felüli kihívásnak bizonyult.¹⁹ A korszak esettanra épülő orvosi irodalmában alapvetően az *esetet* tekintették a betegség domináns rendező- és magyarázóelvének. Az orvosi esettörténet-írásnak nagyjából a 18. század közepére alakult ki egy tudományosan, irodalmilag és esztétikailag is kódolható, négy strukturális elembe megragadható sémája.²⁰ Az ok-okozati konstrukcióként értelmezhető orvosi esettörténetek innen nézve egyre szemléletesebben, egyre kifinomultabb szemantikai eszköztár mozgósításával igyekeztek ábrázolni 1. a betegségtünetek kifejlődésének okait, amelyet rendszerint biográfiai narrációban helyeztek el, 2. a diagnózis és prognózis megalkotásához a betegség specifikus fordulópontjait (*crisis*), 3. a tünetek normálistól való eltéréseit, 4. az eset kapcsán a potenciális általánosíthatóság érdekében a példaszzerű elemeket. A járványos megbetegedések leírása alapvetően a fentebb vázolt egyedi esettörténetek struktúráját követte. Tartalmi-ismeretelméleti szempontból azonban lényegi különbségek mutatkoznak. A narráció felől nézve szembevetendő eltérés, hogy az epidémiák leírásának tárgya nem maga a beteg. Sokkal inkább a kollektív jelenségként értelmezett járvány válik az elbeszélés „hőszévé”. A betegség megnevezése, szimptomáinak, lefolyásának, lehetséges terápiájának ismertetése abba a hippokratészi epidemiológiai modellbe illeszkedik, amely a járványok felbukkanását, a tömeges megbetegedések kórokozó ágensét a klimatikus viszonyok és miazmák – a talajból származtatott kórokozó a levegő és a víz közvetítésével jut az emberi szervezetbe – okozta környezeti hatásokkal, valamint az antik humorápatológia szemléleti keretét követve a testnedvek összetételében és eloszlásában bekövetkezett zavarokkal hozza összefüggésbe. Ezen gondolkozási sémának megfelelően 1. a járványos betegség *megnevezése* a légköri viszonyok (hőmérséklet, csapadék, széljárás), valamint az egyedi esetek alapján absztrahált tipikus *szimptóma-konstellációk* egymásra

„Megfigyelve leírni, leírva megfigyelni.” Az orvosi írásmódok episztémikus fordulata a 18. században. Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat 9. (2018) 249–260.

¹⁹ A megfigyelés-alapú tapasztalat és tény episztémikus jelentőségéről lásd *Lorraine Daston: Perché i fatti sono brevi? Quaderni storici* 108. (2001) 745–770.; *Histories of Scientific Observation*. Eds. Lorraine Daston – Elizabeth Lunbeck. Chicago–London 2011.

²⁰ Az eset és esettörténet 18. századi komplex használatának vizsgálata az utóbbi másfél évtizedben került a tudományos érdeklődés középpontjába. Az ismeretelmélet és az orvosi esettörténet-írás szempontjából a leginkább meghatározó: *Nicolas Pethes: Ästhetik des Falls. Zur Konvergenz anthropologischer und literarischer Theorien der Gattung*. In: „Fakta, und kein moralisches Geschwätz.” Zu den Fallgeschichten im „Magazin zur Erfahrungsseelenkunde” (1783–1793). Hrsg. Sheila Dickson – Stefan Goldmann – Christof Wingertsahn. Göttingen 2011. 13–32.

vonatkoztatásával történik, 2. ezt követi a betegség általános *lefolyásának* dokumentálása, amelynek során az orvos a hasonló tüneteket mutató betegek hasonló betegséglefolyásait generalizálja, 3. az ettől való eltérések, rendszerint az életkor és nem szerinti variációk vagy integrálódtak a főszövegbe, vagy külön melléklet formájában, egyedi esettörténet(ek) sorozataként kerülnek bemutatásra, 4. végül a leírást a terápia és az alkalmazott gyógyszerek receptúráinak ismertetése zárja.²¹

A klíma- és miazmateóriát, valamint a nedvelméletet integráló hippokratészi epidemiológiai paradigma még a 19. század folyamán is meghatározó magyarázó elvként működött a járványos betegségek leírásában. A 18. század első évtizedeiben, a varioláció megjelenésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a himlő egyáltalán nem illeszthető be ebbe a modellbe, s újra kell gondolni a fertőzések etiológiájáról addig uralkodó elképzeléseket. Tapasztalati megfigyelések azt mutatták, hogy a himlő felbukkanása és terjedése összefügg a betegekkel kialakított kapcsolattal. A forrásokban a „nem-tudás”-ból fakadó bizonytalanság miatt a legkülönbözőbb metaforikus kifejezésekkel illetett, „megbetegítő matériának”, „himlő-méregnek”, „speciális matériának”, ritkábban „élő ragályanyagnak” (*contagium vivum*) nevezett kórokozó és a fertőzések megléte között sejtett ok-okozati összefüggés természetét azonban sem közelebről meghatározni, sem vizualizálni, sem tudományosan leírni nem tudták.²²

A variolációt maga is gyakorló Komárom vármegyei főorvos, Neuhold Jakab János (1700–1738) volt Magyarországon az első, aki 1736-ban a természetes himlőről praxisa 14 esztendeje alatt végigkísért 1600 eset során szerzett tapasztalatait összegző, magyar nyelvű felvilágosító könyvet adott ki. Munkáját „az közönséges embereknek” és „orvos nélkül lévő patzienseknek” szánta, hogy „mindenek, akik ezen közönséges betegség alá vettettek [...] szükségnek idején vele élhessenek”.²³

²¹ A jelentési rendszer valójában II. József időszakában kezdett igazán szakszerűen működni, mind a tartalmi elemek rendszerezése, mind az egyes hivatalok (törvényhatóság – Helytartótanács illetékes ügyosztálya – pesti egyetem orvosi fakultása – bécsi Udvari Kancellária – bécsi egyetem orvosi fakultása) közötti intenzív információcsere tekintetében. Az 1786 és 1790 közötti időszakból rendelkezésünkre álló mintegy 170 egészségügyi jelentés a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Departamentum Sanitatis (a továbbiakban: C 66) 98–100. cs. 56. kf. (1–392. pag.)/1785–86.; 107–111. cs. 1. kf. (1–759. pag.)/1787.; 123–126. cs. 1–10. kf./1788.; 128–129. cs. 1. kf. (1–144. pag.)/1789.; 134. cs. 2. kf. (1–83. pag.)/1790.

²² A klíma- és miazmateóriát felváltó contagium-elméletéről lásd *Bernard Paillard*: Petit historique de la contagion. Communications 66. (1998) 9–20. A himlőt mint a fertőző betegségek modelljét mutatja be: *Charles Rosenberg*: Explaining Epidemics and other Studies in the History of Medicine. Cambridge 1992. 293–304.

²³ *Neuhold Jakab János*: Fundamentumos oktatás miképpen köllések az gyermekekkel, és más föl nevelkedett személyekkel is az két közönséges Betegség, ugymint himlő és kanyaró előt, benne, és utána az természet szerint-való gyöngé mód szerint leg bátorságossabban bányai. Sopron 1736. „Jó-akaró Olvasom” (számozás nélkül).

Megfigyeléseit naponként, latin nyelven vezetett diáriumában rögzítette, majd feljegyzéseit a kötet összeállításakor retrospektíve, ugyancsak latinul összegezte, azután magyarra fordította.²⁴ Himlő-elbeszélését az antik klíma/miazmateórián már túllépő, de terápiás törekvéseiben a humorálpatólógiára támaszkodó, mindenképpen átmenetinek tekinthető szemléleti keretben helyezte el. Mind a betegség értelmezése, mind a szerkezeti felépítés, mind a metaforikus nyelv- és fogalomhasználat tekintetében Neuhold leírása a következő, csaknem száz esztendőre nézve paradigmaticusnak tekinthető.

A *szimptomák – lefolyás – normálistól való eltérések – terápia* alkotta négy strukturális elem köré rendezett Neuhold-féle betegségleírás egy korai példa arra, hogy az orvos nem tudja s valójában meg sem próbálja a himlőt a hagyományos fertőzésmodellben elhelyezni: nincs utalás sem időjárási és légköri viszonyokra, sem szelekre és hőmérsékletváltozásokra. A betegség tüneteinek – láz, báyadtság, szomjúság, fejfájás, kéz- és lábreszketés, ritkábban hányás és félrebeszélés – felsorolását követően Neuhold röviden kitér a himlő terjedésének lehetséges módzataira. Felismerte, hogy az általa „mérge és ártalmas matériának” nevezett megbetegítő anyag „vagy a lélekzés által, vagy a verőtélikakon [verejtékmirigy]” keresztül jut a testbe.²⁵ Hogy a fertőző anyagot valójában élőnek képzelte el, avagy nem, az nem derül ki. A betegség lefolyásának négy szakaszát különítette el, mindenütt utalva a normálistól eltérő képletekre. Az első, négy-öt napig tartó szakaszt a „himlő jövetelét” jelző – fentebb elősorolt – szimptomák jelentkezésével azonosította. A második szakasz, a betegség első hét napja, a „himlő kijövésének” ideje, amikor három nap alatt „az himlőnek matériája a febrilis [láz] rázás által el készítetik, hogy annál könnyebben a vértől el választassék”. Ezen a ponton az értő orvosi tekintet már fel tudta állítani a prognózist, hogy „jó” avagy „rossz himlőzésről” van-e szó: a beteg felépül vagy meghal. Míg az idejekorán, már az első vagy második napon előjövő „piros domború szeplőtskék” a veszedelmes himlőt jelezték, addig a harmadik vagy akár negyedik napon „kiverődők” esetében szerencsés betegséglefolyással lehetett számolni. Rendszerint a nyolcadiktól a tizenegyedik napig tartó harmadik szakaszban a „kiverődött himlő megszokott érne, avagy fejér vagy sárga matériával meg telni”, hogy azután a negyedik szakaszt jelentő 11. és 14. napok között „megfakadjék, majd elszáradjék”.²⁶ Terápiás törekvések tekintetében a korszak valamennyi orvos-szakírója – miként azt Neuhold is teszi – alapvetően a „természet folyásának szabadon bocsáttatására” bíztat, ugyanakkor a szimptomák megjelenésétől kezdődően, végig mind a

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 4–5.

²⁶ Uo. 13–17.

négy betegségszakaszban a test „megbetegítő anyagtól” történő megtisztítására (*purgatio/laxatio*) fókuszáló humorálpatológia szemléleti keretében, a beteg vérmérsékletéhez szabottan határozták meg a lehetséges gyógymódok körét. Ezek sorában kiemelt szerepet kapott a beteg temperált hőmérsékletű, se hideg, se meleg szobában tartása, a „hevítő italok” (például bor, sör, pálinka) és nehéz húsok fogyasztásának tilalma, valamint a hagyományos tisztító eljárások, úgy mint lázat, hasmenést, hányást enyhítő gyenge porok, tinktúrák és az érvágás alkalmazása.²⁷ Ezen a ponton válik nyilvánvalóvá, hogy – még Neuhold kora után száz évvel is – a nedvek egyensúlyát felborító ’rossz matéria’ ki- és elvezetésére épülő humorálpatológiai paradigmához ragaszkodó medicina szemléleti keretében a megbetegítő ’anyagot’ az egészséges testbe juttató oltás mint terápiás-immunizációs koncepció, mennyire értelmezhetetlen.

A vakcináció (korabeli magyar szóhasználatban: *mentőhimlő / tehénhimlő / oltalmazó himlő / tehén-kilis*) magyarországi megjelenésével és terjedésével párhuzamosan a himlőleírások minőségileg és mennyiségileg is egy második fázisba léptek. A 18. és 19. század fordulója körüli mintegy másfél évtizedben nyomtatásban kiadott himlőirodalom orvosszerzői a fentebb taglalt, episztémikus szinten beazonosítható és Neuhold kora után csaknem 70–80 évvel később is fennálló anomáliák ellenére a himlő eredetére, a fertőzés mibenlétére vonatkozóan jóval explicitebben fogalmaznak.

„[...] a himlő soha se támad *himlőméreg* nélkül, amely az himlős betegeknek testében készül, és *ragadozás* által, az az: az betegnek testéhez, vagy annak ruházatjaihoz való nyúlás által: vagy az körülötte lévő levegőnek bé szívása által *közöltetik* az még nem himlőzött emberrel. [...] még *szükséges* légyen *a testnek hajlandósága* a himlőméregnek fel vételére. *A testnek hajlandósága* az első himlőzés által úgy *eltöröltetik*, hogy az ember életében többször egyszerűen nem himlőzik, ha a ragadozásra alkalmatosság adatik is.”²⁸

Jól illusztrálja ezt Bene Ferencnek a mentőhimlő gyakorlati kérdéseit tárgyaló, 1802-ben kiadott rövid oktatásából kiragadott fenti idézet. A több helyen képszerű, metaforikus nyelven megfogalmazott írásában a himlőt egyfelől „ragadozás” és „közöltetés” útján, egyértelműen emberről emberre terjedő betegségként azonosítja be, másfelől úgy próbál korának humorálpatológiai szemléletétől távolabb kerülni, hogy a himlőméreg mint kiváltó anyag „felvételt” összeköti a „testnek hajlandóságával”. Interpretációjában a kiváltó anyag egy olyan élő erővé módosul, amely testi adottságaiknál és éppen aktuális – a légköri viszonyokkal

²⁷ Uo. 17–49.

²⁸ Bene F.: Rövid oktatás i. m. 10–11. (Az idézett szövegben a kiemelések jelen tanulmány szerzőjétől származnak.)

is összefüggésbe hozható, időben változó – diszpozíciójuknál fogva csak az arra érzékenyeket, hajlamosakat támadja meg. Innen nézve az oltás elfogadásához egy sokkal meggyőzőbb modellt kínál: a megbetegítő anyag egészséges testbe vitelelének mozzanatát, egyszersmind a humorálpatólógia *purgatióra* (a megbetegítő anyag elvezetésére) épülő terápiás koncepcióját ugyanis azzal kerüli meg, hogy magát az oltást mint prevenciók eljárást egyfajta deszenzibilizációként írja le.²⁹

A himlőirodalom (röpiratok, katekizmusok, oktatókönyvek) kiadványainak orvos szerzői a vakcináció melletti érveiket eltérő részletességgel, de nagyjából azonos struktúrába, két nagyobb tematikus egységbe rendezve sorakoztatták fel. Minden esetben a természetes himlő pusztításait egy tágas, többnyire az antikvitásig visszanyúló történeti dimenzióban helyezték el. A drámai képek után Jenner valódi megváltásként ábrázolt találmányának bemutatása következett, számos külföldi és hazai pozitív eset elővezetésével. Ebben a sorban a leghatásosabb – minden bizonnyal – a saját példa felmutatása volt: szinte valamennyi orvos-szerző igyekezett jó példát mutatva a tehénhimlőt először magán és/vagy saját gyermekein kipróbálni. A pozitív példák mellett itt kaptak helyet az oltásra rosszul reagáló vagy rosszul beoltott páciensek, de mindenkor olyan narratív környezetben, amelyből az olvasó számára egyértelművé vált, hogy ezek csak kivételes és egészen ritkán előforduló esetek, s a háttérben legtöbbször valamely lappangó, más természetű betegség állt. Ezen leíró-jellegű, alapvetően a természetes és mesterséges himlő közötti különbségek megragadására összpontosító első rész célja egyszerűen annak bizonyítása, hogy az önmagában ártalmatlan, betegséget nem okozó

²⁹ A korabeli európai orvoslásban divatos ingerelhetőségtan betegségkoncepcióját követő elképzelés szerint a deszenzibilizáció itt azt a mechanikus folyamatot jelöli, amelynek során a sejtek belső szerkezetét áthangoló, azt megváltoztató oltóanyag bevétele révén az emberi test érzéketlenné, az immunissá válik a valódi vagy természetes „himlőméreggel” szemben, s ezáltal elkerüli maga a betegség is. Az ingerelhetőségtan elméletét – 17. századi előzményekre támaszkodva – a göttingeni egyetemen az anatómia, botanika és a sebészet professzora, a svájci származású Albrecht von Haller (1708–1777) dolgozta ki. Az élő anyag két alapvető tulajdonságának tartott izom-ingerelhetőségre (*irritabilitas*) és ideg-érzékenységre (*sensibilitas*) épülő elmélete szerint a külső ingerek a sejtekben, illetve az izmokban tónusváltozást, feszülést vagy lankadást idéznek elő, amely két állapot okozza a betegségeket és a tüneteiket is. Ezeknek a mozgásoknak a végső oka azonban nem valamiféle élet- vagy szellemerőben, hanem az anyag belső szerkezetében és mechanikájában keresendő. Haller több mint négyszáz állatkísérlet során nyert eredményeit 1752-ben *De partibus corporis humani sensibilibus et irritabilibus* címmel tette közzé kísérleti fiziológiai alpművében, amely teória a 18. század utolsó harmadában részévé vált az európai, így a bécsi, majd pesti orvoskarok fiziológia tananyagának. Haller betegségkoncepciójához lásd *Karl E. Rohschub: Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart 1978. 343–345. Bene Ferenc (és más kortárs magyarországi oltóorvosok) bécsi orvosi tanulmányainak időszakában érvényben lévő orvostudományi curriculumot (a tantárgyak szemeszterenkénti beosztásával és tankönyvi-programmal) lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Kabinettsarchiv: Studienrevisions-Hofkommission, Unerledigte Vorträge 1801, Karton 26. „Gutachten des Hofraths und Professors Johann Peter Frank in Rücksicht auf das medizinische und chirurgische Studium” 1–516., itt: Beilage ad pag. 9. („Tabellarische Uebersicht des medizinischen Faches Medizin und höhere Chirurgie betreffend.”)

tehénhimlő beoltása az egyetlen eszköz a fertőzés megfékezésére: mindazok, akik hajlandóak alávetni magukat eme fájdalommentes, „bolhacsípéshez hasonlatos kis operációnak”, életre szóló védettséget szereznek. Másrészt az orvosok a természetes és mesterséges himlő közötti szélsőségek jól megkomponált, szinte színpadiasan képszerű megjelenítésével elsősorban a kisgyermekeket nevelő szülők egyéni felelősségérzetét igyekeztek felébreszteni, tudatosítva bennük, hogy az oltás felvétele vagy elutasítása kapcsán hozott döntésüknek az egész „emberi nemzet jövőjére” nézvést meghatározó súlya van.³⁰

A félelmek eloszlatása, a bizalmatlanság enyhítése céljából a kiadványok az oltással járó beavatkozást, lehetőleg annak minden mozzanatát és körülményeit bemutató második, inkább gyakorlatias, technikai tudnivalókat felvonultató része a ’kik? kiknek? mikor? hol? hogyan? és mivel?’ kérdések megválaszolására irányult. Már 1801-től, a vakcináció magyarországi megjelenésétől fogva egyetértés uralkodott abban a tekintetben, hogy az oltást csakis tanult és tapasztalt „értelmes férfiakra”, mindenekelőtt orvosokra és hivatásos sebészekre lehet bízni, akik megbízható tudással rendelkeznek a megfelelő minőségű és mennyiségű oltóanyag kiválasztását, tárolását illetően; akik képesek megkülönböztetni a valószínűs („megfogant”) mentőhimlőt a „fattyú” (rossz) himlőtől; akik kezelni tudják az előre nem látható okokból esetlegesen fellépő betegségeket, átmeneti rosszulleteket.³¹ Ugyancsak konszenzus uralkodott abban a tekintetben is, hogy az oltás a néhány napos csecsemőnek éppúgy adható, mint az aggastyán korúaknak az év bármely szakában. Két vagy legfeljebb négy helyen bármely testrészbe oltottak, de legalkalmasabbnak tartották a karnak középső, külső részét megszúrni. Kezdetből fogva kétségkívül a legnagyobb problémát az oltóanyag folyamatos biztosítása, megfelelő elosztása és tárolása jelentette. Az eredeti angol tehénhimlő „matériát” Jean de Carro szerezte be, s a bécsi központból – minden valószínűség szerint – Bene Ferenc hozta be Magyarországra.³² Minekutána számos kipróbált és bevált külföldi példa bizonyította, hogy az eredeti tehénhimlőméreg a beoltott embernél nem veszti el természetes erejét, minden további oltóanyagot a már vakcináltaktól vettek le. Erre leginkább a 9. vagy 10. napos himlőhólyagból vett,

³⁰ Lásd a 16. jegyzetben felsorolt írásműveket.

³¹ A pesti egyetem orvoskarán már 1801 őszétől szerveztek oltási kurzusokat, amelyekre a törvényhatóságok saját belátásuk és anyagi erőforrásaik függvényében küldhettek orvosokat és seborvosokat. 1802. május 24-én a Bács vármegyei Zomborban tartott vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvéhez mellékletként csatolt, a vármegyei aljegyző által jegyzett határozat tanúsága szerint Peák János Zomborban működő sebészorvos a „tehén-himlő bé oltás hasznának, a manipulationnak megtanulása végett” 60 forintot kapott a vármegyei kasszából, hogy a pesti egyetemen elvégezze a kurzust. Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeum (a továbbiakban: MNM SOM), Adattár, Daday-gyűjtemény 1800–1830 évkörbe tartozó, jelzet nélküli himlőoltásügyi kéziratai.

³² Vö. *Bene F.*: Rövid oktatás i. m. 43.; *Bérczy J.*: Az oltalmazó himlő i. m. 7.

bőven folyó nedvesség volt a legalkalmasabb, amit azután vagy frissen karról-karra továbboltottak, vagy maximálisan három hétig levegőtől védetten, papírosban vagy üvegtégelyekben elhelyezve, biztonságosan tárolható, akár postai úton is továbbküldhető úgynevezett száraz oltóanyagot készítettek belőle. A beoltást leggyakrabban acélből, ezüstből vagy aranyból készült hegyes eszközzel, a „lántsátskával” végezték, de használtak oltóanyagba áztatott rövid cérnadarabkát is a művelet elvégzéséhez.

A praktikus tudnivalók sorát a beoltást követő két-három hétben tapasztalható változások, fordulópontok taglalása követi: a 3. napon az oltás helye körül piros foltocskák jelentkeznek, az 5. naptól kezdenek a hólyagocskák előtűnni, majd a 9-10. napokra feltelítődnek nedvességgel, a 12-13. napon a hólyagocskák közepén elindul a varasodás folyamata, a 16. nap körül az egész fehér hólyag barna varrá válik, s körülötte a korábbi vörös bőr lehámlik, végül a 21. és 30. nap között a barna var magától leválik. Mindemellett a himlőirodalom olvasói pontos instrukciókat kaptak az oltás napját követő három hétben követendő életvezetési szabályokról is: az orvosok rendszerint kíméletes életmódot, nehéz ételektől-italoktól való tartózkodást ajánlottak, a kisgyermekes esetekben külön is felhívták a figyelmet, milyen veszedelmekkel jár, ha elvakarják a himlőhólyagocskákat, aminek elkerülése érdekében a szülők fokozott odafigyelését hangsúlyozták. Maguk az orvos-szerzők is elismerték, hogy a mentőhimlő természetéről tudásuk még sok tekintetben homályos, de ezzel együtt meggyőződéssel hirdették: el kell érni azt, hogy mindenki, kiváltképpen a kisdetek megkaphassák az oltást. Éppen ezért az egyéni felelősségvállaláson túl, különböző kontextusokban többszörösen is kiemelték a törvényes hatósági szabályozásnak, állami felügyeletnek vagy – a korszak megfogalmazásában – a „közérő” alkalmazásának szükségességét.³³

A számok 'súlyáról': listák és táblázatos kimutatások

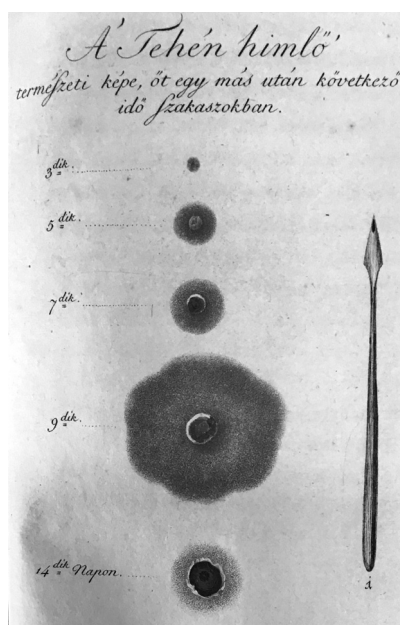
A 18. század utolsó évtizedeiben megjelenő orvosi statisztika az orvosi magánpraxis és állami adminisztráció, a tudományos megismerés és politikai-orvosrendészeti befolyásgyakorlás metszéspontján helyezhető el. A numerikus módszer II. József francia minták nyomán kialakított egészségügyi adminisztrációs rendszerének részeként az 1780-as évek közepére birodalomszerte többé-kevésbé működőképesnek bizonyult.³⁴ A kvantifikáció, úgy tűnik, a betegségek, külö-

³³ Konkrét cselekvési tervek is születtek a lakosság teljes átoltására vonatkozóan, így például Váradí Sámuel azt javasolta, hogy minden törvényhatóság főorvosi pozícióban alkalmazzon külön oltófőorvost, akinek a feladata a tömeges vakcinálás kívül az oltottak rendszeres időközönkénti regisztrálása lenne. *Váradí S.: A Tehén Himlő* i. m. 232.

³⁴ A járványügyi táblázatok struktúrájához lásd a 21. jegyzetben felsorolt levéltári fondokat.

nösképpen a járványos megbetegedések értelmezésének új lehetőségeit nyitotta meg, s fontos szerepet játszott abban, hogy az orvosi tudás összehasonlíthatóvá, a társadalom széles rétegei számára kommunikálhatóvá váljék.³⁵ A kvantifikáció, a ’dolgozók’ számszerűsítése egyfelől mérhetővé tette az oltást végző orvosok, seb-orvosok teljesítményét, másfelől olyan módszertani perspektívát kínált számukra, amelynek segítségével a mindennapi praxisuk során szerzett tapasztalataikat mind a politikai döntéshozók, mind a szélesebb társadalmi nyilvánosság számára meggyőző érvekké voltak képesek alakítani.

1. ábra A beoltás helyének állapotváltozásai a vakcinációt követő kritikus napokon, és az oltóeszközként használt láncczéta (érvágáshoz is használt éles eszköz, érvágógés) ábrázolása (színezett rézmetszet)

Forrás: Váradi Sámuel: A tehén himlő i. m.

Váradi Sámuel (1773–1857) nagyenyedi orvosdoktor 1802-ben, még bécsi medicus hallgató korában adta ki Jean de Carro hatását tükröző, tehénhimlőről szóló, a magyarországi oltási gyakorlatban igen népszerű, a korabeli szakirodalomban

³⁵ A jelenség összeurópai kontextusára nézve lásd *Ann F. La Berge: Medical statistics at the Paris School: What Was at Stake? In: Body Counts. Medical Quantification in Historical and Sociological Perspective/La quantification médicale, perspectives historiques et sociologiques.* Eds. Gérard Jorland – Annick Opinel – George Weisz. Montreal-Kingston 2005. 89–108.

pedig sokat hivatkozott oktatókönyvét, amelyben egészen professzionális módon kapcsolta össze a szöveges narrációt a táblázatos és képi vizualizációval. A beoltást követő kritikus napok elbeszélését konkrét esetleírásokkal illusztrálta, majd egyszerű sorszámozott listába rendezve, név és életkor feltüntetésével adta meg a beoltottak adatait.³⁶ A beoltás helyének a kritikus napokon bekövetkezett állapotváltozásait diáriumában rajzolatok formájában dokumentálta. A rajzokról egy O'Neill nevű bécsi mesterrel színezett rézmetszetet készíttetett, amelyet azután a kötet végén elhelyezett mellékletként publikált. (1. ábra)

Váradai munkamódszere visszaköszön számos aktívan vakcináló törvényhatósági főorvosnak az éves egészségügyi jelentéseikhez – a vármegyei, szabad királyi városi középszintű adminisztráció és a legfelsőbb szintű szakigazgatás szerveinek (Helytartótanács illetékes ügyosztálya, protomedicusi hivatal, pesti orvosi fakultás) informálása céljából – mellékletként csatolt dokumentációkban. Már 1801-ben, a vakcináció magyarországi megjelenésének évében látható volt, hogy a hatóságok határozott fellépése három területen elengedhetetlen: 1. a közrendűek számára ingyenessé tenni az oltás felvételét, 2. gondoskodni a friss oltóanyaghoz való folyamatos hozzáférésről, 3. megfelelően kidolgozott regisztrációs eljárással átláthatóvá tenni a vakcináción átesettek körét, és az így nyert adatok birtokában minden lehetséges hatósági eszközzel informálni, megszólítani a szkeptikusok tömegeit. E tekintetben az első érdemi lépést a Schraud Ferenc (1761–1806) országos főorvos (*protomedicus regni*) kezdeményezésére 1804-ben kiadott helytartótanácsi rendelet jelentette, amely az ingyenesen vételezhető oltást elvben az egész Magyar Királyság területére bevezette.³⁷ A rendelet nyomán az oltóanyag gyűjtése céljából hat oltóállomást állítottak föl: Budán, Pesten, Pozsonyban, Kassán, Gyulán és Zágrábban. A rendelet megszabta továbbá, hogy az oltásokat nyilvánosan, a településenként, régiónként megszervezendő, orvosokból, sebészekből, helyi civil vezetőkből álló oltási bizottságok tagjainak jelenlétében kell végezni. A főorvosoknak ezentúl immáron kötelező jelleggel éves egészségügyi jelentéseikhez oltási táblázatokat kellett csatolniuk, amelyeket előre meghatározott regisztrációs és megfigyelési szempontok szerint kellett kitölteni. A rubrikák szerint megadták az oltott nevét, életkorát, testi állapotát (jelezve az esetleges krónikus betegségeket), az oltó orvos/seborvos nevét, az oltás módját (milyen eszközzel végezték, friss oltóanyaggal vagy szárazszal), az oltás napját, a kritikusnak tekintett 3., 7., 10. és 14. napokon az oltás helyének állapotát, a vakcináció következtében

³⁶ A publikált esetleírások: *Váradai S.*: A Tehén Himlő i. m. 218–232., a példaként idézett rész itt: 222., táblázatos kimutatás: 231–232.

³⁷ Praecepta insitionis vaccinae pro Medico-Chirurgis et populo /1804. március 13. *Franciscus Xaverio Linzbauer*: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. III/2. Budae 1855. 75–81. Vö. *Kiss L.*: Égnek legszebb ajándéka i. m. 40.

fellépő szimptomákat, a 14. nap eltelte utáni állapot leírását, az utolsó „reflectio-nes” rovatban pedig minden különleges, a normálistól eltérő megfigyelést rögzítettek. Schraud kétségkívül invenciózus, a vakcinációt és a kapcsolódó információáramlást több szinten előmozdítani hivatott elképzelése és rendeletként történő kiadása azonban nem hozta meg a várt eredményt. A Helytartótanácsához továbbra is csak a vakcináció iránt elkötelezett orvosok küldtek be inkább egyszerűbb, listaszerű, csak az oltottak nevét vagy csak települések szerinti számát, esetlegesen életkorát megadó kimutatásokat.³⁸

Az 1813-ban kibocsátott uralkodói dekrétum alapján a Helytartótanács ismételen elrendelte a himlőoltás egységes kiterjesztését az egész országra, immáron a korábbi időszakhoz képest jóval szigorúbban ragaszkodva a tabellák évenkénti gondos kitöltéséhez.³⁹ Az összkép azonban még évekkal később is egyenetlen, mind a területi lefedettséget, mind a kitöltés minőségét illetően. Az előre nyomtatott táblázatíveket szakszerűen kitöltő, egy-egy járásnyi terület (kb. 30-40 településsel számolva) viszonylatában félévente átlagosan akár 4-6000 oltást végző törvényhatóságok mellett voltak olyanok, amelyek évekig egyetlen kimutatást sem küldtek. Mások a kiadott táblázatminták figyelmen kívül hagyásával egészen egyedi módon oldották meg a regisztrációs feladatot: az oltott páciens folyamatos, mintegy két héten át tartó megfigyelésének eredményeit rögzítő rubrikákat negligálva, saját kezűleg rajzolt tabelláikban csak az oltottak számszerű adatait regisztrálták. Retteg Ferenc Pest vármegyei főorvos 1813 decemberében a vármegye öt járásában az előző félévben beoltott, mindösszesen 2616 gyermekről készített kimutatásának négy rubrikájában csupán az oltottak lakhelyét, valamint a vakcinált fiúk és lányok számát tüntette fel, a 'megjegyzés' rovatot viszont mindenütt üresen hagyta. Lesújtó képet mutat az az ugyancsak Pest vármegye Pesti járásában az 1717-1718. év második félévére vonatkozó egyszerű, saját kézzel rajzolt, csupán az oltás helyét, az oltottak számát és az oltást végző nevét (ha nem tudtak az adott helyen oltani, annak okát) feltüntető három rubrikás tabella, amelyből kiderül, hogy a feltüntetett 31 községből mindössze kilencben sikerült összesen 367 embert tehénhimlővel beoltani. Az, hogy a számszerű kimutatást nem az orvos, hanem Hangyás Dávid járási főszolgabíró jegyzi, azt mutatja, hogy szakember hiányában vagy azok túlterheltsége esetén a gyakorlatban a vakcinációhoz kapcsolható regisztrációs munkák elvégzésébe a törvényhatóság minden mozgósítható írástudóját (bírókat, jegyzőket, szolgabírókat, papokat, lelkészeket, tanítókat) bevonták. Sőt, ezen túlmenően a táblázat alapján az is látható, hogy magát

³⁸ MNM SOM Adattár, Daday-gyűjtemény 1800-1830 évkörbe tartozó, jelzet nélküli himlőoltásügyi kéziratokai.

³⁹ Normativum in negotio Vaccinationis /1813. november 30. *Linzbauer, F. X.*: Codex Sanitario i. m. 399-419.

a vakcinációt sem végezte minden esetben orvos vagy sebész: néhány helység-nél a „helybeli prédikátor”, vagy „helybeli tiszteletes asszony” bejegyzés szerepel. Az összesen 22 oltás nélkül maradt község neve melletti rubrikában indokként ilyen bejegyzések szerepelnek: „nem oltattak már esztendő óta”, „nem oltattak, mivel 3. esztendő óta chirurgus urak meg nem jelentek”, „nincsen oltásra való gyermek”, „nem oltattak, mivel a Lakosok az Himlő Oltástól igen idegenek”.⁴⁰

Összegzés

A vakcináció terjesztésében a törvényhatósági főorvosok meghatározó, többfunkciós szerepvállalása – megfigyelő, a normálistól eltérő, patogén reakciókra azonnal reagálni képes tudósként; kimutatásokat, jelentéseket készítő, adminisztrációs feladatokat ellátó hivatalnokként; gyakorlati szakemberként; érvelni képes szakíró-propagátorként – a 19. század első évtizedeiben ugyan számottevő regionális eltérésekkel, de figyelemreméltó eredményeket hozott egy olyan gyakorlat társadalmi elfogadtatásában, amelynek tényleges hatásmechanizmusát nem ismerték. A megismerési gyakorlatként értelmezhető narratív jelentésírás, a kvantifikációs módszer változatos formában történő használata (egyszerű listák; saját kézzel rajzolt vagy előre nyomtatott, összetett jelenségek számszerű rögzítésére alkalmas, több rubrikával ellátott táblázatok; kommentált táblázatok), valamint az oltás során szerzett tapasztalatok nyomdakész, közérthető nyelven megfogalmazott népfelvilágosító, illetve oktatóanyagga formálása az orvosoktól elvben egyfajta konszenzust követelt meg, mind a járványok természetéről és megelőzésükről alkotott elképzelések, mind a konkrét cselekvési programok megtervezése, kivitelezése tekintetében. A valóságban azonban az együttműködés, egy irányba tekintés még a 19. század első évtizedeiben is hiányzott. A lakosság áoltásában elért sikerek, de inkább csak félsikerek, illetve sikertelenségek, regionális és lokális különbségek, hol a folyamatosan szaporodó, a különböző táblázatok kitöltésével együttjáró adminisztrációs terhek vállalásával szembeni tiltakozásból, hol a megfelelően képzett szakemberek hiányából, hol az orvosok egymástól eltérő iskolázottságából, a betegségek megfigyelése során szerzett tapasztalatok lejegyzésekor alkalmazott más és más dokumentációs, illetve rendszerezési technikákból fakadtak. Mindezekon túl a törvényhatósági főorvosok körében általánosan jellemző volt az alapvető idegenkedés a statisztikai gondolkodástól, hiszen a módszer alkalmazása során mind a beoltott páciens reakcióinak pontos, előre megadott szempontok szerint történő megfigyelése, mind a látottak lejegyzése, megnevezése,

⁴⁰ MNM SOM Adattár, Daday-gyűjtemény 1800–1830 évkörbe tartozó, jelzet nélküli himlőoltásügyi kéziratai.

táblázatokba rendezése, a tapasztalatok generalizációja tekintetében megkövetelt egyöntetűség alapvetően távol állt az egyedi szimptomákra, az egyes esetek közötti finom különbségekre fókuszáló, az egyetemek orvoskarain elsajátított, majd praxisuk során alkalmazott általános gyakorlattól. Mindazonáltal a kezdeti nehézségek ellenére, az oltási esetek rendszeres szövegszerű rögzítésére és az orvosi statisztika alkalmazására irányuló erőfeszítések, az oltás népszerűsítésébe bevont nem-orvos társadalmi szereplők (például papok, lelkészek, tanítók), az ismételten kibocsátott normatívák utat nyitottak a vakcinációt a társadalom minden tagja számára – akár kényszerítő erő alkalmazásával – kötelezően előíró 1876. évi egészségügyi törvény megszületéséhez, s ugyanígy a himlő kóroktanával és a védőoltás hatásmechanizmusával kapcsolatos „nem-tudás” határainak a 19. század utolsó évtizedeiben bekövetkezett tudományos áttöréséhez.

THE „PROTECTIVE SMALLPOX”

The Popularisation and Bureaucratisation of the Smallpox Vaccine in Hungary

By Lilla Krász

SUMMARY

The paper examines the Hungarian phenomena connected to the regularly recurrent contagious disease caused by smallpox and the popularisation of the smallpox vaccine from the first half of the eighteenth century to the second decade of the nineteenth century. On the basis of medical treatises manuscripts, tabulations, recommendations and edicts issued by the authorities, and the most popular pieces of the Hungarian explanatory-educational smallpox literature, it reconstructs the contemporaneous ideas about the nature of epidemics and immunisation, as well as those metaphorical pictures and explanatory models that take us closer to understanding the ways in which the various groups and layers of society could be convinced of the life-saving importance of vaccination, and thus of the necessity to accept a practice about whose mechanism they knew nothing about.

Fazekas Csaba

A SZABADSÁGHARC ÉS AZ 1848–1849. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY ÖSSZEFÜGGÉSEI

A külföldi járványtörténeti szakirodalomban egyforma érdeklődéssel foglalkoznak a 19. század világméretű kolerajárványaival: az 1830–1832. évi első pusztító pandémia után az 1848–1849. évekkel, majd az 1854–1855., 1865–1866., 1872–1873. évekkel úgyszintén. A magyar járványtörténet-írással foglalkozó kutatók, történeti demográfusok is komoly figyelmet szentelnek ezeknek, kivéve éppen az 1848–1849. évi járványt. A történeti érdeklődésnek ez a sajátos hiánya érthető: a forradalom és szabadságharc eseményei mellett valóban kevésbé tűnik érdekesnek, hogy párhuzamosan egy világméretű kolerajárvány is zajlott.¹ Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a téma iránt volt érdeklődés a magyar történetírásban már azelőtt is, hogy a 2020. évi koronavírus-pandémia ráirányította volna a figyelmet a történelem nagy járványainak kutatására. Az 1848-as új magyar állam, valamint a szabadságharc seregének egészségügyi intézményrendszerével több orvostörténeti munka is foglalkozott,² Máday Lajos többször újraközölt demográfiai számításai a kolerajárvány veszteségeiről máig meghatározóak,³ továbbá különösen fontosak az 1848–1849. évi kolera helytörténeti vonatkozásaira irányuló, anyakönyveket is feldolgozó esettanulmányok.⁴ Az 1848–1849. évi kolerajárvány

¹ A külföldi történetírásban korábban épp ellentétes tendenciát figyelhetünk meg a járvány és az európai forradalmak kapcsolatáról, lásd például *Richard J. Evans*: *Epidemics and Revolutions. Cholera in Nineteenth-Century Europe. Past and Present* 120. (1988) 1. sz. 123–146., itt: 131.

² Például *Varga Endre*: Az 1848–49. évi hadsereg egészségügyi szervezete. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7. Bp. 1933. 564–590.; *Losonczy György*: Az 1848-as honvédsereg eu. szolgálatának küzdelme a kolerajárvány ellen. *Katonaorvosi Szemle* 5. (1953) 9. sz. 822–830.; *Szállási Árpád*: Az 1848/49-es szabadságharc egészségügyi ellátása. *Limes* 6. (1993) 1. sz. 99–105.; *Kapronczay Károly*: A magyar szabadságharc egészségügyi szervezete, intézményi rendszerei. In: *A természettudósok, a mérnökök, orvosok az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban*. Szerk. Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly. Bp. 1999. 71–74. A vonatkozó tanulmányok kivonatolt, gyűjteménybe rendezett összeállítása: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédervosai*. Összeáll. Ács Tibor – Kapronczay Károly – Szállási Árpád. S. a. r. Gazda István. 2004. (<https://bit.ly/3GVC1vJ>, letöltés 2021. jún. 12.)

³ *Máday Lajos*: Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században. *Demográfia* 26. (1983) 2–3. sz. 330–351.; *Uő*: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* 33. (1990) 1–2. sz. 58–95.; *Uő*: Az 1848–49-es szabadságharc és a kolera. *Egészségtudomány* 36. (1992) 97–109.

⁴ *Jovin Slavko*: Epidemija kolere u Vojvodini 1848–1849 godine. Novi Sad 1987.; *Bodosi Mihály*: Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Szili Ferenc. (A Somogy Megyei Levéltár évkönyve 27.) Kaposvár 1996. 113–143.; *Gál Edina Tünde*: Kolera a forradalom idején. Az 1848–1849-es kolerajárvány Kolozsváron és környékén. In: *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. (Határhelyzetek 7.) Bp. 2014. 133–158.

történetét egy korábbi tanulmányomban már összefoglaltam.⁵ Jelen dolgozatomban arra törekszem, hogy az elmúlt évtizedekben megjelent hazai és külföldi járványtörténeti munkák alapján e pandémia magyarországi történetét a világjárvány folyamatába illesszem, illetve a terjedésével, lefolyásával, az áldozatok számával összehasonlítást végezzek. Arra is részletesen kitérek, hogy beszélhetünk-e a kolerának – az előző, 1831. évi járvány alkalmával megfigyelhető – társadalmi mozgósító vagy a politikai döntéshozatal mechanizmusára gyakorolt hatásairól. A 19. századi kolerajárványok és forradalmak (továbbá háborús és polgárháborús események) időben gyakran egybeestek. Vajon lehet ez az egybeesés egyszerű véletlen az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc esetében is? Erre keresem a választ a külföldi szakirodalom esettanulmányai alapján.

Előre kell bocsátanom, hogy a világjárvány magyarországi kutatásának – összehasonlítva más nyugat-európai országokkal – korlátot szabnak a forrásadottságok. Csak jellemző példaként említem, hogy míg esetünkben nem ismerünk országos felméréseket, Angliában egykorúan készültek ilyenek,⁶ a helyi hatóságok által dokumentált járványadatokból pedig részletes képet rajzolhattak az elemzők a kolera megjelenéséről, lefolyásáról, társadalmi hatásairól, elemezheték az épületek nagysága és vízellátottsága közötti kapcsolatokat, az élelmiszer-beszerzési lehetőségeket, az állattartás hatásait, valamint számos egyéb vizsgálati szempont is szerepelt bennük.⁷

A kolera Magyarországon, 1848–1849

1848 elején a magyarországi lapok gyakran adtak hírt arról, hogy az 1831. évihez hasonló járványhullám közeledik Európa felé Oroszország irányából. Március elejéig mintha pusztán csak távoli országok eseményeiről szóltak volna a súlyos áldozatokról szóló beszámolók, ám ezek a hírek az egyre nyilvánvalóbb fenyegetettség miatt számot tarthattak a közvélemény fokozott érdeklődésére. 1848. március 1-én Schnée László, Heves vármegye követe az országgyűlés alsó táblájának kerületi ülésén tette szóvá, hogy a közeledő járvány miatt az állami hatóságok részéről

⁵ *Fazekas Csaba*: Egy „elfelejtett” pandémiáról. Az 1848–49. évi kolerajárvány és a szabadságharc. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. (Studia Miskolcinsula 2.) Miskolc 1996. 300–320.

⁶ *John D. Sunderland*: Report of the General Board of Health on the Epidemic Cholera of 1848 and 1849. London 1850.; Report on the Mortality of Cholera in England, 1848–1849. London 1852.

⁷ *Amanda J. Thomas*: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. The Setting, Causes, Course and Aftermath of an Epidemic in London. Jefferson–London 2009. Egy amerikai példa: *Charles E. Rosenberg*: The Cholera Years. The United States in 1832, 1849, and 1866. 2. kiadás. Chicago–London 1987. Legújabbán lásd *Gary Elliott*: 1849. The Cholera Outbreak in Jefferson City. Charleston 2021.

megelőző intézkedésekre volna szükség.⁸ Mindez éppen akkor történt, amikor a párizsi forradalom híre megérkezett Pozsonyba, s két nappal később már Kossuth Lajos felirati javaslata „tematizálta” a közéletet. Vagyis bármennyire valós veszélynek tűnt a kolera magyarországi megjelenése, a politikai közélet, majd a márciusi forradalmak nyomán megindult átalakulás hamar háttérbe is szorította. Ráadásul Batthyány Lajos március 17-ei miniszterelnöki kinevezése, valamint az áprilisi törvények nyomán éppen az az állami intézményrendszer alakult át, amelytől az említett hevesi követ a preventív intézkedések meghozatalát várta.

A Batthyány-kormánynak néhány (viszonylagosan) nyugodt hónap állt rendelkezésére, hogy berendezkedjen és szembenézzen a felmerülő nehézségekkel. Összességében azt mondhatjuk, hogy a kormány ilyen körülmények között is a kolera érkezésére a kor színvonalán elvárható módon, határozottan reagált és megfelelő intézkedéseket hozott. Önálló egészségügyi tárca létesítésére nem került sor, az egészségügyi igazgatás megszervezése, az országos főorvos hatáskörének kialakítása számos – minisztériumok közötti hatásköri – vitával járt, végül a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban alakították ki a polgári egészségügyi osztályt.⁹ Klauzál Gábor miniszter ennek megfelelően folyamatosan figyelemmel kísérte a kolera terjedéséről az al-dunai román fejedelemségekből érkező híreket. Május 24-én a miniszter közleményben számolt be arról, hogy háromtagú orvoscsoportot küldött a helyzet felderítésére.¹⁰ A tájékoztatás mellett ebből a szövegből egyértelműen kiderül a kormányzat kolerával kapcsolatos magatartása: egyrészt a veszélyt valósnak és jelentősnek ítélték, ugyanakkor a megnyugtatót, a közvélemény felkészítését tartották a legfontosabbnak, és elsősorban annak hangsúlyozását, hogy nem kerül sor a lakosság mozgását korlátozó karantén-intézkedésekre. E ponton fontos kiemelni az 1848–1849-es kolerajárvány egyik legfontosabb magyarországi vonatkozását: a kortársak többségének személyes tapasztalatai voltak az 1831. évi járványról, az annak nyomán fellépő zavargásokról, amelyek megelőzését a felfokozott forradalmi légkörben a legfontosabb feladatnak tartották. Az *Orvosi Tár* folyamatosan jelentetett meg szakmai beszámolókat a kolera természetéről, de ezeket az információkat a megszaporo-
dott számú napilapok is rendszeresen közölték.¹¹

⁸ Pesti Hírlap, 1848. március 5. 185.

⁹ *Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848–1849-ben. Századok* 110. (1976) 294–325. Az egészségügyi igazgatás kiépítésének részletes bemutatása mellett a koleráról lásd uo. 311–312.

¹⁰ Pesti Hírlap, 1848. május 26. 477.

¹¹ Lásd például *Szállási Árpád: A kolerajárvány kezdete 1848-ban. Orvosi Hetilap* 141. (2000) 2. sz. 83–85.

A következő fontos dátum július 9., amikor Klauzál a román fejedelemségekől hazatért orvoscsoport jelentése alapján újabb instrukciókat adott ki,¹² melyek középpontjában ismét a korlátozó intézkedések elkerülése állt, minthogy azok nemcsak pánikhelyzetet idéznének elő, de akadályoznák a kereskedelmi forgalmat is – vagyis a miniszter egyértelműen az élet megszokott mederben való fenntartását, a társadalom nyugalmának megőrzését tartotta a legfontosabbnak. A kórházakat és az orvosokat a felkészülés fontosságára figyelmeztette, és intézkedéseit az egyházak a szószékekről is kihírdették. A nyár folyamán ugyanakkor számos adat jelezte, hogy Erdély, illetve a Délvidék irányából már behurcolták a fertőzést Magyarországra, október elején pedig már a fővárosban is felütötte a fejét.¹³ Az ősz folyamán az ország minden pontjáról érkeztek híradások a kolera pusztításáról, a szórványos eseteket mindenhol a járványszerű megbetegedések váltották fel. A polgári lakosság mellett a szembenálló hadseregekben is egyre több volt a kolerás megbetegedés, a szeptemberben Magyarországra vonuló Jellačić katonái között ugyanúgy, mint a honvédseregben és a nemzetőrök között.¹⁴

A végrehajtó hatalomban bekövetkezett változás, vagyis a Batthyány-kabinet helyébe lépő Országos Honvédelmi Bizottmány (a továbbiakban: OHB) is komolyan vette a kolerajárvány kihívásait, és a körülményekhez képest határozott, a kor színvonalának ismét megfelelő intézkedésekkel reagált. Október 27-én alakult meg az Országos Choleraügyi Választmány Pólya József orvos vezetésével, melynek kizárólagos feladata a járványvédelem, illetve a kolera terjedésével kapcsolatos adatok gyűjtése és folyamatos értékelése lett. Pólya *Értesítés a choleráról* címmel terjedelmes írásban mutatta be a kolera tüneteit, a kezelés lehetséges módjait (például hányást, hasmenést mérséklő eljárásokat), a lakások szellőztetését, az egészséges életmód és az alkoholfogyasztástól való tartózkodás fontosságát stb.¹⁵ A kor szinte minden orvosi megnyilatkozásában központi szerepet töltött be, hogy tagadni vagy legalábbis mérsékelni akarták a kolera ragályos jellegének elismerését, s bár voltak olyan

¹² Közlöny, 1848. július 15. 153.

¹³ Pesti Hírlap, 1848. október 26. 1012.

¹⁴ Lásd például *Mádai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 68–69.; *Zachar Péter Krisztián*: Ellenforradalom és szabadságharc. Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai-katonai háttere, szeptember 29. – december 16. Bp. 2008. 139.

¹⁵ Pesti Hírlap, 1848. november 6. 1044. és november 7. 1049–1050. Minderről lásd például *Gortvay György*: Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. Bp. 1953. 225–229. Fontos megemlíteni, hogy a forradalmi változásokban érintett vagy azokkal kapcsolatba kerülő térségek hatóságai pontosan úgy reagáltak 1848-ban, mint a magyar kormányzat. Hamburgban például – ahol szintén 1848 őszén volt a kolera első jelentős, több száz áldozatot követelő hulláma – felmerült a kocsmák és közösségi terek látogatásának korlátozása a járvány megfékezése érdekében, a hangsúlyt mégis inkább a pánik megelőzésére helyezték, falragaszokon, hirdetésekben szólítottak fel a kolera ellen az egészséges életmóddal, alkoholfogyasztás elhagyásával történő elkerülésére. *Richard J. Evans*: Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years. New York 2005. 250–251.

adatok, amelyek a fertőzött vízben jelölték meg a terjedés útját, inkább a „rossz levegőben” való továbbfertőződést hangsúlyozták. A bel- és külföldi sajtóhírek gyakran említették az orvosok vitáit a kolera eredetéről és terjedéséről, többségük azon az állásponton volt, hogy „a cholera mint az idei revolutionalis szellem, nem ragályos, hanem járvány és a levegőben fekszik”.¹⁶ A kolerajárvány adatait egyébként helyben lelkiismeretesen gyűjtő és értékelő Nyitra megyei orvos, Nagy József még az 1870-es években is fenntartotta azt a véleményét, hogy a kolera a számára kedvező körülmények között bárhol kifejlődhet, és terjedése inkább az egyes településekre jellemző talaj összetételével magyarázható.¹⁷ (Ne feledjük, a kolera természete, bakteriális úton való terjedése ekkor még nem volt ismert az orvostudomány előtt.) Az Országos Choleraügyi Választmány minden erőfeszítése ellenére – nyilvánvaló összefüggésben a változó hadi helyzettel – nem volt képes országos hatáskörben koordinálni a védekezést, tevékenysége leginkább Pest-Budára szorítkozott. A kolerához való viszonyt talán legjobban egy kortárs publicista véleménye fejezte ki, aki arról írt, hogy milyen fontosak az orvosok által ajánlott gyógymódok (meghűléstől való óvakodás, gyógyfüvekből főzött teák fogyasztása, meleg borogatás, izzasztás), majd elismerte, hogy „nekünk azonban mindezekkel sem sikerült még a járványt megszüntetni”, és elismerte, hogy bizony jelentős a kolerában elhunytak száma, majd így folytatta: „Egyébiránt ne higgyék ám vidéki olvasóink, hogy minket oly nagyon zavarna itt ez a cholera; föl sem vesszük, s fővárosunk lakói oly hidegen olvassák át ezt, mit önöknek írunk, mintha csak a Jellachich vagy Windischgrätz királyi biztossá neveztetését olvasnák; ránk nézve egyik sem veszedelmesebb a másikonál, rémítő pedig egyáltalában nem. Úgy vagyunk, mint az egyszeri cigány, kit midőn akasztani akartak, s eldörgött felette a »meg kell halnod«, azt felelte egész laconice: Nem érek rá! Háborúra készülünk; kisebb gondunk is nagyobb annál, hogy a halálról elmélkedjünk.”¹⁸ A hasonló megnyilatkozásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kortársak gondolkodásában valóban jelen volt, de csak a háttérben a pusztító kolerajárvány, s nemcsak a hatóságok követtek el mindent a pánik elkerülésére, de nem is alakult ki ilyesmi a fertőzésveszély következményeként.

A fennmaradt szórványos járványadatok november végén csökkenő tendenciát mutattak, decemberre „ellaposodott a járványgörbe”, és a kortársak joggal feltételezték, hogy a Debrecenbe költöző magyar kormánynak számos egyéb problémája mellett a kolerával kevésbé kell majd foglalkoznia. Amint hasonló pandémiák idején megfigyelhető volt, az 1848-ban Magyarországra is betörő járványnak később kialakult egy „második hulláma”, vagyis átmeneti visszaszorulás után május

¹⁶ Kossuth Hirlapja, 1848. október 20. 432.

¹⁷ Nagy József: A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig, Nyitra 1876. 70., 74.

¹⁸ Kossuth Hirlapja, 1848. október 29. 463.

végén–június elején ismét az ország számos pontján erősödött a járvány, nőtt a megbetegedések és a halálozások száma, s a nyár folyamán az első hullámnál sokkal súlyosabb lefolyású kolera tombolt az országban. Épp abban az időszakban, amikor a Pestre visszaköltöző, majd onnan egy hónappal később Szegedre menekülő magyar kormánynak két nagyhatalom hadseregével szemben is sikerre kellett volna vinnie a szabadságharcot. Ennek ellenére a magyar állam továbbra is a kor színvonalán igyekezett megfelelni a kolera kihívásainak. A Szemere-kormányban a Belügyminisztériumban szervezték meg az egészségügyi igazgatást, Bugát Pál orvos vezetésével, aki nagyon komolyan vette a feladatát, s amíg Pesten júniusban pár hétig viszonylag nyugodtan meglehetett, igyekezett nemcsak a kórházakat felügyelni, hanem a kolérával kapcsolatos adatokat is begyűjteni. Jellemző információ lehet, hogy egyetlen részletes adatszolgáltatásban is csak néhány helyszín (Pest, Selmecbánya, Debrecen városok, Fejér és Tolna megyék) adatait közölte, hiszen nyilván csak e törvényhatóságokból jutottak el hozzá megbízható adatok.¹⁹ Szemere belügyminiszterként június 18-án adta ki *Utasítás a cholera-t illetőleg* című rendeletét, lényegében megismételve az egy évvel korábban Klauzál Gábor által elrendelteteket, egyszerre akart tájékoztatni és megnyugtatót a járvánnyal kapcsolatosan.²⁰ Szolgálatba léptek az orvosok is, Pólya József például újabb, *Choléráról a magyar népnek* című részletes tájékoztatót szerkesztett,²¹ és a vidéki orvosok is hasonló, falragaszokon is terjesztett, a betegség megelőzésével, a koleras betegek ápolásával kapcsolatos tájékoztatókat készítettek. Ismerünk ilyeneket például Borsod és Tolna megyékből 1849. június első feléből, amelyek már a „dühöngő” kolérára, vagyis súlyos fertőzésekre adott reakciók jegyében születtek.²² Traiber József Tolna megyei főorvos a részletes tájékoztatás mellett ilyen megnyugtatót is szánt, jellemző passzusokat is írt: „Vidám élet, a cholérától ne félj, mert nem ragályos, csupán meghűlés s életrendi kihágások szomorú következménye”, „álmatlanság és paráznaság által ki ne merítsd magadat” stb. A megnyugtató szavakra szükség is lehetett, mert június első felében már járványos méreteket öltöttek a fertőzések, Esztergomban például már ekkor az 1831. évinél súlyosabbnak ítélték meg a kolera okozta veszteségeket,²³ és a hadseregből is befutott jónéhány, a romló járványhelyzetet dokumentáló jelentés.²⁴ Kossuth Lajos kormányzó-elnök is személyes benyomásokat szerzett a kolera pusztításáról, és szorgalmazta a helyi hatóságok, egészségügyi személyzet

¹⁹ Közlöny, 1849. június 24. 522.; *Gortway Gy.*: Az újabbbkori magyar orvosi művelődés i. m. 230.

²⁰ Közlöny, 1849. június 24. 521.

²¹ Közlöny, 1849. június 14. 494.

²² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Kisnyomtatványtár, 1849. 2°/ 2–3.

²³ Közlöny, 1849. június 13. 490.

²⁴ Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15. – augusztus. S. a. r. Barta István. (Kossuth Lajos összes munkái XV.) Bp. 1955. (továbbiakban: KLÖM XV.) 531.

fokozott erőfeszítéseit a járvány megfékezésére, mondván, „a megyei tisztviselőség ezen rendkívüli esetet csak oly könnyen veszi, mintha helyzetünk tökéletes normális állapotban volna”.²⁵

Ki kell térnünk arra a régebbi szakirodalomban gyakran megfogalmazódott elméletre, miszerint az 1849. évi kolerát az orosz intervenciók hurcolták be az országba.²⁶ A fertőzés Oroszországban nagyon súlyos lefolyású volt, egyes újabb értékelések szerint a 19. századi járványok közül az 1848–1849. évi szedte ott a legtöbb áldozatot.²⁷ A Magyarországra bevonuló orosz intervenciók seregben komoly veszteséget okozott a járvány, és bizonyosan súlyosbította a helyzetet azokon a területeken, ahol érintkeztek a magyar polgári lakossággal. De összességében meg kell állapítanunk, hogy az 1849. nyári kolerahullám már az orosz csapatok előtt is járványszerűen terjedt az országban, olyan területeken is, ahová később sem vonultak be az oroszok, tehát joggal állapíthatjuk meg: nem a cári seregek okozták a járványt, viszont bizonyosan súlyosbították a betegség magyarországi pusztítását.

Az 1849. nyári súlyos járványhullám éppen akkor pusztított az országban, amikor annak egységes irányítása végleg lehetetlenné vált, s a honvédsereg az utolsó nagy csatákat vívta a két nagyhatalom túlerőben lévő hadseregével szemben. Ahogy a korábbi, 1848. őszi időszakban, úgy 1849 nyara kapcsán sem csodálkozhatunk azon, hogy a mégoly pusztító járvány is háttérbe szorult a kortársak figyelmében, illetve az utókor értékeléseiben egyaránt. Szórványos adataink vannak arról, hogy milyen ismertebb személyek estek a kolera áldozatául: Répásy Mihály honvéd tábornok, Hanák János piarista pap-tanár, országgyűlési képviselők (Deáky Samu, Elias Roth, még 1848 decemberében Bay Antal),²⁸ táborigazgatók (Eismann Miklós)²⁹ és mások.

Tanulságok és következtetések

Az egyik legfontosabb kapcsolódási pont a forradalom és szabadságharc, valamint a kolera között az áldozatok száma. 1848–1849. történetének egyik leginkább neuralgikus, nehezen megválaszolható, ugyanakkor egyik legérdekesebb kérdése, hogy mekkora volt az ország embervesztesége 1848 tavaszától 1849 őszéig.³⁰ Ha

²⁵ KLÖM XV. 545.

²⁶ Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 306–312.

²⁷ *John P. Davies*: Russia in the Time of Cholera. Disease under Romanovs and Soviets. London–New York 2018. 45.

²⁸ Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 311.; Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 89., 196., 735.

²⁹ *Támási Zsolt*: Az erdélyi katolikus egyház az 1848-as forradalom idején. In: Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéről. Szerk. Marton József – Bodó Márta. Bp.–Kolozsvar 2009. 114–144., itt: 135.

³⁰ E bekezdés megírásához Hermann Róbert nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

úgy vetődik fel a kérdés, hogy vajon a katonai eseményekkel összefüggő áldozatok száma volt-e nagyobb, vagy a kolerajárványé,³¹ akkor az utóbbi egyértelműen nagyságrendekkel meghaladja az előbbit. Márki Sándor – sajnos forrásait meg nem említve – azt írja összegzően: „a polgárháború Magyarországról 37 000 életet követelt áldozatul” (amelyben 24 ezer a magyarok vesztesége, a többiek románok, szerbek és horvátok voltak), az osztrákok veszteségeit pontosan (bár az adatot „nagyon enyhének” minősítve) 10 173 főben jelölte meg.³² Számos kutatás foglalkozott még a helyi konfliktusok, megtorlások elesettjeinek számával, például az erdélyi nemzetiségi konfliktusok kapcsán (az ottani polgárháború magyar áldozatait 7500–8000 főre becsülve³³), de a pontos összesítés számait illetően kétségtelenül több a bizonytalanság, mint a megbízható forrás. Akár Márki 37 000-es összeszteség számát, akár Má dai Lajos – Bona Gábor hadtörténész becslésére hivatkozó, de forrását pontosan szintén nem közlő – alacsonyabb, 25–30 000-es számát fogadjuk el,³⁴ a háborús veszteség bizonyosan kisebb a koleraénál. Szintén Má dai Lajosnak a trianoni országterületre vonatkozó demográfiai becslései alapján ugyanis legalább 100–120 ezerre tehető a koleraával összefüggésbe hozható halálesetek száma,³⁵ aminek legalább a dupláját valószínűsíthetjük az 1848. évi országterület vonatkozásában.³⁶ Bizonyosan nem túlzás tehát, hogy a járvány 1848 őszén és 1849 nyarán nagyságrendileg legalább akkora (vagy talán valamivel kevesebb) áldozatot követelt, mint az 1831. évi kolera. A katonai veszteségek/kolerahalalozások nagyságrendjeinek összehasonlítására vonatkozóan irányadóak lehetnek a jelenleg egyedül ismert, pontosnak elfogadható orosz veszteségadatok. (Hozzá tve, hogy kizárólag katonai és nem polgári áldozatokról van szó.) Eszerint a cári seregben 543 volt az elesettek, 313 a csatában szerzett sebesülés miatt később elhunytak száma (összesen tehát 856), a koleraiban elhunytaké ezzel szemben 7819 (20 200 megbetegedésből).³⁷ A katonai események, illetve a kolera következtében elhunytak közötti nagyságrendi különbség mindenképp szembetűnő.

³¹ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 133.

³² *Márki Sándor – Beksis Gusztáv*: A modern Magyarország. (1848–1896) (A magyar nemzet története X.) Bp. 1898. 393–394.

³³ *Egyed Ákos*: Erdély, 1848–1849. 2. kiadás. Csíkszereda 2010. 513–517. További adatokkal szolgál *Hermann Róbert*: A rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Bp. 2020. 91–108., itt: 105–106.

³⁴ *Má dai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 69.

³⁵ Uo. 71.; *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 307.

³⁶ Érdekességként megemlítjük, hogy a sokkal jobban dokumentált Angliában több mint 53 000 (ebből Londonban több mint 14 000) kolerahalottat regisztráltak 1848–1849-ben. *Má dai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 72.

³⁷ *H. v. n. [Menykov]*: Bericht über die Kriegooperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. III. Berlin 1851. 135. (Ugyanez a forrás „egyéb betegséget” elkapottnak nevez további 8735 orosz katonát, akik közül 3209 halt meg, ami összességében nem sokkal

Alábbiakban a magyarországi szabadságharc és a kolerajárvány sajátos, más országban nem vagy más formában jelentkező összefüggéseit fogjuk elemezni. Mint említettük, Magyarországon 1848–1849 folyamán nem beszélhetünk az ország egész területét átfogó államigazgatási rendszerről. Amikor 1848-ban nyár végén–őszén a kolera súlyos járvány formájában elérte az országot, a Batthyány-kormány, majd az OHB már nem tarthatta ellenőrzése alatt az ellenséges haderő által elfoglalt országrészeket, és fokozottan ez volt a helyzet 1849 késő tavaszán–nyarán. Sajátosságot jelent, hogy a szemben álló hadseregek által kialakított és folyamatosan változó frontvonalak egyfajta karanténhelyzetet teremtettek, hiszen azokon keresztül a polgári lakosság nem folytathatta megszokott (például kereskedelmi vagy utazási) tevékenységét, ami részben mérsékelhette a betegség terjedését. Ugyanakkor a zárt közösséget alkotó hadseregekben nagyobb volt a továbbfertőzés veszélye, és nagyobb eséllyel adhatták tovább a betegséget a polgári lakosságnak. A helyi járványtörténeti adatok azonban arra utalnak, hogy e pandémia magyarországi terjedése kevésbé „fűzhető fel” a különböző hadseregek vonulási útjaira (még a súlyosan kolerafertőzött oroszokéra sem), mint Gál Edina Tünde meggyőzően írja: „Inkább az ellentéte bizonyosodott be, hogy a járvány a csapatmozgások előtt vonult, tehát a terjedési csatorna a természetes tényezőkben keresendő.”³⁸ Ugyancsak ő mutatott rá arra, hogy a hadi eseményektől nem érintett területeken a kereskedelmi tevékenységnek (például a vásárok sokakat megmozgató, vonzó eseményeinek) „nem tulajdonítható valós szerep a kolera terjesztésében”.³⁹ Ilyen valós szerep sokkal inkább elmondható a szervezetten vonuló katonák, a különböző szabadcsapatok, a kiéleződő nemzetiségi ellentétek elől menekülőkről, vagyis a hadszínterekké vált térségek által kiváltott belső migrációról.⁴⁰

A helytörténeti kutatásokból, anyakönyvi elemzésekből rendelkezésünkre álló adatok alapján azt is feltételezhetjük, hogy – bár nyilván voltak a kolerától jobban és kevésbé sújtott vidékek – az egész országon végigsöprő és mindenütt nagyjából hasonló arányú megbetegedéseket és abból eredő halálozásokat

kevesebb a korábbi becslésünkben szereplő 10–15 000 fős veszteségnél. Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 307.)

³⁸ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 154. A „természetes tényezők” szerepét, például a vízpartokon való gyorsabb terjedés tényét a külföldi elemzések is megerősítik. *Thomas, A. J.*: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. i. m. 40–41.; *Amanda J. Thomas*: Cholera. The Victorian Plague. Burnsley 2015. 110. Egykorúan már egy neves magyar orvos is megjegyezte, hogy a „vizek hosszában” feltűnően gyakoribbak a kolerás esetek, lásd *Eckstein Frigyes*: Néhány szó a keleti cholera Oláh- és Moldvaországban, 1848. Pesti Hírlap, 1848. július 2. 612–613.

³⁹ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 152–154.

⁴⁰ Uo. 150–151. Ezt a tényezőt is megerősítik a nemzetközi párhuzamok, másol is a migráció erősítette fel a kolera terjedését. *Thomas, A. J.*: Cholera. The Victorian Plague i. m. 46.

mutathatunk ki 1848. október–novemberi, illetve 1849. június–júliusi csúcspontokkal.⁴¹ Bár kétségtelenül van igazsága a közvélekedésnek, miszerint a nagyvárosok zsúfolt, egészségtelen, közművesítés előtti külvárosaiban látványosabb volt a kolera pusztítása, ez árnyalásra szorul annyiban, hogy a falusi népességben is jelentős arányban szedte áldozatait, a közösen használt vízlelőhelyek általi megfertőződés ugyanis a kisebb népességszám esetén is jó eséllyel bekövetkezhetett – értelemszerűen szám szerint kevesebb áldozatot szedve.⁴²

Nem demográfiai, hanem politikatörténeti vonatkozású kapcsolódási pont a kolerának a politikai gondolkodásban való felhasználása, megjelenése. A gyors pusztításban rejlő képzettársítási lehetőségek más országokban is megfogalmazódtak (egy francia konzervatívok 1848-ban párhuzamba állították a kolera pusztítását az európai forradalmi hullámmal⁴³), a magyar forradalommal és szabadságharcral egyidejűleg megjelenő járvány erre több lehetőséget is kínált. Amikor még csak az Oroszországban és a Közel-Keleten pusztító kolerajárványról érkeztek hírek, inkább kedélyes képzettársítás formájában jelent meg; a *Pesti Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre például arról elmélkedett, hogy a zsarnokság szinonimájának tekintett Oroszországból kapjuk a kolera fenyegetését, ezért „vizonzásul mi is küldjünk rájuk egy járványt, s ez a szabadság ragadós járványa leend, mely halál helyett életet ad”.⁴⁴ Amikor a fenyegetés egyre közelebb ért, s az ország nemzeti önvédelmi háborúra kényszerült, akkor a kolera a Magyarországot fenyegető ellenségként jelent meg a császári és királyi csapatok és a nemzetiségi felkelők mellett.⁴⁵ A cári intervenciót követően pedig még Kossuth is ki akarta aknázni a kolerában rejlő politikai kommunikációs lehetőséget, amikor 1849. július 14-én *A nemzethez* címzett kiáltványában az igazságot képviselő magyarok mellett álló Isten beavatkozásának

⁴¹ *Slavko, J.*: Epidemija kolere i. m.; *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 312., 318.; *Bodosi M.*: Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz i. m. 122–128.; *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 139–147.; *Tóth Árpád*: Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. In: Történeti demográfiai évkönyv 2005. Szerk. Szigligeti Mária. Bp. 2006. 93–114., itt: 104. Ott is, ahol csak becslésekre hagyatkozt az elemző: *Faragó Tamás*: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: Történeti demográfiai évkönyv 2005. Szerk. Szigligeti Mária. Bp. 2006. 19–78., itt: 54–55.

⁴² Történések álláspontját idézi arról, hogy egy település városi mérete nem feltétlenül jelentett nagyobb kolerahalálózást: *Faragó Tamás*: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 1993. 181–202., itt: 182. Részletesebben lásd *Patrice Bourdelais*: Városi járvány-e a kolera? Tények és példák. Ford. Farkas Edit. Világtörténet 10. (1988) 4. sz. 72–79. Vö. a legutóbbi elemzést: *Romola Jane Davenport – Max Satchell – Leigh Matthew William Shaw-Taylor*: Cholera as a ‘sanitary test’ of British cities, 1831–1866. *The History of the Family* 24. (2019) 404–438.

⁴³ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

⁴⁴ *Pesti Divatlap*, 1848. április 15. 457.

⁴⁵ Vasárnapi Ujság, 1848. szeptember 3. 145–146.

minősítette az orosz seregben pusztító kolerát.⁴⁶ A szöveg tükrözi a kétségbeesett kísérletet a lakosság mozgósítására, amelyben a magyar ügyet természetfölötti jelentőségűnek, a járványt pedig abban alkalmazott eszköznek nevezte.⁴⁷

A magyarországi forradalom és szabadságharc eseményei olyan mértékben háttérbe szorították a pusztító kolerát, hogy még a pandémiák egyik legismertebb következményét, az egészségügyi ellátórendszer modernizációját és a közművesítést is kevésbé kapcsolhatjuk csak hozzá, ellentétben a nyugat-európai példákkal. Anglia és Franciaország nagyvárosaiban a kolera tanulságainak levonása nyomán megindultak ezek a folyamatok,⁴⁸ és azt is tudjuk, hogy például az építésügyi szabályozásokra is hatással voltak (épületek távolsága, mellékhelyiségek kialakítása stb.).⁴⁹

A kolera mint „mozgósító tényező” 1848–1849-ben

Mint említettük, szembetűnő, hogy a 19. század kolerajárványai gyakran egybeestek az európai történelem több nagyszabású eseményével, forradalmakkal, függetlenségi háborúkkal, nagyhatalmi konfliktusokkal. (1830–1831-ben a júliusi forradalom és a lengyel szabadságharc, 1848–1849-ben nagy forradalmi hullám és függetlenségi háborúk, 1854–1855-ben a krími, 1866-ban a porosz–osztrák háború stb.)⁵⁰ Persze hozzátehetjük, hogy sok olyan év volt, amikor ilyen párhuzamról nem beszélhetünk. Mégis érdemes feltenni a kérdést a magyar 1848–1849 kapcsán: vajon volt-e a kolerajárványnak a társadalom gondolkodásában, reakcióiban olyan lenyomata, amely cselekvésre, politikai érdekérvényesítésre ösztönzött.

A kérdés felvetése azért is jogos, mert a kolera első európai pusztítása 1831-ben köztudottan súlyos áldozatokkal járó zavargásokhoz vezetett, különösen Északkelet-Magyarországon. Ma már minden bizonnyal túl vagyunk a korábbi történetírás azon téziséen, miszerint a kolera nyomán antifeudális parasztfelkelésekre került sor,⁵¹ és az újabb kutatások alapján sem tekintjük már automatizmusnak, hogy egy természeti csapás, demográfiai krízis stb. törvényszerűen gyors társadalmi, politikai változásokhoz vezetett. (Akkor sem, ha valóban voltak ilyenek.)

⁴⁶ KLÖM XV. 716.

⁴⁷ A vallási motívumokkal való mozgósítás igénye ellentmondott „a magyar forradalom antiklerikális és felvilágosult szellemének”, hasonlóan Horváth Mihály püspök és kultuszminiszter „keresztes hadjárat” szervezését célzó felhívásához. *Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben.* Bp. 1983. 307.

⁴⁸ Lásd például *Norman Davies: Európa története.* Ford. Bojtár Endre – Bojtár Péter. (Europica varietas) Bp. 2002. 725–726.

⁴⁹ *Thomas, A. J.: Cholera. The Victorian Plague* i. m. 67.

⁵⁰ *Evans, R. J.: Death in Hamburg* i. m. 249.

⁵¹ Erről legutóbb: *Tóth Kálmán: Az 1831-es kolerajárvány politikai eszmetörténeti tanulságai.* In: *Politika- és Államelméleti Kutatóintézet szemináriumi.* 2020 tavasz. (<https://bit.ly/3aD7Bzt>, letöltés 2021. jún. 12.)

Úgy gondolom, hogy 1848–1849. kapcsán érdemes a kérdést alaposabban körüljárni, s felvetni azt, hogy beszélhetünk-e a több ezer áldozatot követelő kolera társadalmi mozgósító hatásáról általában és konkrétan Magyarország esetében? A szegénység, a kiszolgáltatottság, a kilátástalanság kollektív érzése nyilvánvalóan kiválthat – leginkább zavargásokban tetet öltet – reakciókat, az életkörülményeket radikálisan javítani, a jogokat az elkeseredettség hatása alatt egyik pillanatról a másikra jelentősen kiterjeszteni akaró megmozdulásokat, különösen olyan sokkhatásra, mint egy gyógyíthatatlan betegség járványos fellépése.⁵² (Főleg annak nyomán, hogy az ipari forradalom és a modernizáció alapvető társadalmi változásokkal járt, amiben ki előrébb, ki hátrébb tartott.)⁵³ Nyilvánvaló továbbá az is, hogy a tömegek véleménye ugyanúgy megváltozhat társadalmi és politikai kérdésekről (például a hatalom gyakorlásának módjáról és az abban illetékesek köréről), mint ahogy a járványok természetéről is (például, hogy azok valóban bűneinkért való isteni büntetések-e).⁵⁴ A járványok megzavarhatják a társadalom megszokott működését, és alkalmasak lehetnek arra, hogy elfojtott társadalmi ellentéteket hozzanak felszínre, amelyek szerepe – elvben – felértékelődhet egy társadalmi-politikai felfordulás idején.⁵⁵ Nem feltétlenül és nem törvényszerűen.

Sok kortárs és későbbi történész vélekedett úgy, hogy „nem lehet véletlen” a kolerajárványok és a forradalmak időbeli egybeesése az 1830-as évek elején, illetve az 1840-es évek végén, például 1848-ban a Párizsból a kolera elől vidékre költözők hullámain, a városi zavargásokat Alexis de Tocqueville is a forradalom nyomán létrejövő második köztársaság válságjelenségeiként értékelte.⁵⁶ Ennek kapcsán tehát fontos kritikával kezelni az egykorú véleményeket, amelyek hajlamosak voltak összefüggést feltételezni az egyidejű események között.⁵⁷ Az 1848-as forradalmak és a kolera közötti kapcsolatok tényét önmagában vitathatóvá teszi, hogy a nagy forradalmi hullám az év tavaszán söpört végig Európán, míg a kolera súlyos járványhelyzetet csak az ősz folyamán idézett elő,⁵⁸ s ugyanez volt a helyzet Magyarország esetében is. (Jellemző példa lehet erre Hamburgé, ahol augusztusban lezajlottak a nagyobb tüntetések, a kolera csak később, szeptemberben ütötte fel a fejét járványos formában.⁵⁹) Alighanem Richard J. Evans megjegyzése a

⁵² Thomas, A. J.: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. i. m. 224.

⁵³ *Uő*: Cholera. The Victorian Plague i. m. 99–100.

⁵⁴ Beth Torgerson: Reading the Brontë Body. Disease, Desire and the Constraints of Culture. New York 2005. 42.

⁵⁵ Evans, R. J.: Epidemics and Revolutions i. m. 126., 132.

⁵⁶ Gerald Weissmann: Daumier and the Deer Tick. Hospital Practice 24 (1989) 5. sz. 181–200., itt: 186.; Jonathan Sperber: The European Revolutions, 1848–1851. 2. kiadás. Cambridge 2005. 109.

⁵⁷ Vö. Rosenberg, C. E.: The Cholera Years i. m. 8.

⁵⁸ Evans, R. J.: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

⁵⁹ *Uő*: Death in Hamburg i. m. 250–251.

leginkább találó, miszerint „túlzott elvárás egy olyan járványos betegségtől, mint a kolera, hogy közvetlenül forradalom kitörését idézze elő”.⁶⁰

A forradalmakat vagy zavargásokat megelőző társadalmi válsághelyzet kialakulásában valamivel nagyobb szerepe lehetett az 1845–1846-os katasztrofális terméseredményeknek, az annak nyomán több helyen kialakuló éhínségnek, a kereskedelmi forgalom visszaesésének és a pénzügyi válságnak, s kétségtelen, hogy a „történészek utólagos magyarázatával” szemben ekkor sokan érezhettek elkeseredettségükben késztetést arra, hogy drasztikus eszközökkel változtassanak az életkörülményeiken.⁶¹ Az írországi „nagy éhínség” története viszonylag jól ismert, s bár Európa más országaiban nem volt annyira katasztrofális a helyzet, 1846–1847 folyamán német és francia területeken több száz „burgonyalázadásra” került sor, melyeket csak karhatalommal tudtak megfékezni. Ugyanakkor – hívja fel a figyelmet monográfiájában Jonathan Sperber – 1847 már jobb termésű év volt, 1848 előtt mérséklődtek az élelmiszerárak, és az „éhséglázadások” számát nemcsak a karhatalmi fellépések, hanem a hatósági intézkedések (ingyenkonyhák felállítása, élelmiszer-kivitel tilalma stb.) is jelentősen csökkentették.⁶² Mint összefoglalóan írja: „Az 1848-as forradalom nem tekinthető egy glorifikált éhséglázadásnak vagy a magas élelmiszerárakra adott kétségbeesett válasznak, valójában a forradalom akkor kezdődött, amikor az árak már mérsékelt szintről is csökkenni kezdtek”, bár kétségtelen, hogy az 1845–1846-os rossz terméseredmények – akár a kollektív tudatalattiban is – később látens módon szintén hozzájárulhattak a radikális társadalmi változások igényléséhez,⁶³ tegyük hozzá a magyarországi példa kapcsán: a jobbágyfelszabadítás gondolatának térnyeréséhez.⁶⁴

A kérdéssel talán legalaposabban foglalkozó Richard J. Evans vonatkozó kérdéseit érdemes magyar viszonylatban is feltenni.⁶⁵ Ha tehát azt kérdezzük, hogy a 19. század „nagy politikai felfordulásaiban” szerepet játszott-e a kolera, akkor 1848–1849 kapcsán erre sokkal inkább „nem”-mel válaszolhatunk. Láttuk, 1831-ben más volt a helyzet, s a kolera nyomán kialakult zavargásoknak komoly

⁶⁰ *Uő*: Epidemics and Revolutions i. m. 146.

⁶¹ *Sperber, J.*: The European Revolutions i. m. 109.

⁶² *Uő*. 110. A téma részletesebb elemzésére, a kapcsolódó történésviták említésével: *J. C. Zadoks*: The Potato Murrain on the European Continent and the Revolutions of 1848. *Potato Research* 51. (2008) 5–45.

⁶³ *Sperber, J.*: The European Revolutions i. m. 111.

⁶⁴ Megjegyezzük, az 1840-es évekbeli európai agrárválság és az 1845 utáni éhínség története Magyarország vonatkozásában jórészt feldolgozatlan, néhány alapos tanulmány áll csupán rendelkezésünkre, például *Rémiás Tibor*: Az 1847. évi éhínség Torna vármegyében. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából* 1. (1997) 1. sz. 148–177.; *Czoch Gábor*: A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–47). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád. Bp. 2000. 371–389.

⁶⁵ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 127.

szerepük volt. Evans azt is megkérdezte, hogy „az emberek hibáztatták-e az államot a kolera kitöréséért, és ez vezetett-e bármilyen változáshoz az állam politikájában?” Erre Magyarország esetében egyértelműen „nem”-mel felelhetünk. Egy-egy, a helyi hatóságok lassúságát kritizáló kortárs megjegyzésen kívül nincs tudomásunk 1848–1849 folyamán a járvány miatti tömeges elégedetlenség megnyilvánulásáról. A forradalom és szabadságharc történetének háttérében több esetet ismerünk helyi, súlyos áldozatokkal is járó zavargásokról, azonban ezek motivációi nemzetiségi gyűlölködésből vagy antiszemitizmusból táplálkoztak, nincs tudomásunk arról, hogy a kolera miatti pánik akár csak helyi jellegű erőszakos eseményeket indukált volna.⁶⁶

Mint említettük, az 1848-as magyar állam hatóságai az amúgy is feszült légkörben inkább a „be nem avatkozás” stratégiáját választották, vagyis a pánik kiváltására alkalmas intézkedésektől (szabad mozgás és a megszokott életmód korlátozásától) tartózkodtak,⁶⁷ a lakosság felvilágosításáról és az egészségügyi ellátórendszer működésének biztosításáról viszont igyekeztek gondoskodni. A kolerapánik elmaradása részben ezzel függött össze, nagyobb részben viszont – álláspontunk szerint – azzal, hogy a lakosságnak kollektív ismeretanyag állt rendelkezésére 1831-ből, vagyis tudták, hogy súlyos betegségről van szó, de annak is tudatában voltak, hogy a nagy számú halálozás mellett is „túlélhető”, nem az apokalipszis bekövetkeztéről van szó. A kérdést legutóbb alaposan elemző szerző ugyanezenre a következtetésre jutott: a kolera keltette társadalmi feszültség távolról sem érte el azt a szintet Európában, mint 1831-ben, méghozzá a halálozások nagyságrendjétől függetlenül.⁶⁸ Ez utóbbi nagyon fontos, hiszen nincs közvetlen összefüggés a lefolyás súlyossága és a kolerában elhunytak számának növekedése, valamint a fokozottabb társadalmi pánikreakciók között. (Ezt igazolja, hogy az utolsó nagy kolerajárvány [1872–1873] folyamán is hasonló vagy akár azt meghaladó volt az embervesztés, mint a korábbi pandémiák idején.) Evans pedig azt is megállapította, hogy 1848-ban a kolera csak egy volt a potenciális társadalmi feszültségforrások között, ráadásul e tényezők nem is voltak feltétlenül összekapcsolhatók.⁶⁹ Nyitra megye orvosának visszaemlékezése pontosan kifejezte ezt a hangulatot: „Ez évben a cholera-járvány a sok más baj közt mellékesnek tekintetett. A hatóságok folyamatos változása, sőt időközönként teljes hiánya, a megye vágontúli részének a császári, a

⁶⁶ Például *Bíró Csaba*: Vérengzés Szőregen és Szegeden. In: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerk. Döbör András et al. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 12.) Szeged 1999. 51–59.; *Hermann Róbert*: Antiszemita atrocitások az 1848–1849-as forradalom és szabadságharc időszakában. In: *Üő*: A rendszerváltástól a megtorlásig i. m. 109–140. (Hermann Róbertnek ezen a ponton is köszönettel tartozom észrevételeiért.)

⁶⁷ Más európai hatósági gyakorlathoz hasonlóan, vö. *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 140–141.

⁶⁸ *Samuel Kline Cohn*: Cholera revolts. A class struggle we may not like. *Social History* 42. (2017) 2. sz. 162–180., itt: 168.

⁶⁹ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

vágoninneninek a magyar hadsereg általi hosszabb elfoglalása, az orvosoknak a nemzetőrséghez vagy a kórházakba rendelése a choleraival hivatalos foglalkozást lehetetlenné tették. Nyugodtan túrtük azt, mint a bajok legkisebbikét.”⁷⁰

„Mi lett volna, ha...”

Végezetül nem tartom történelmietlennek, ha az 1848–1849. évi kolerajárvány és a szabadságharc kapcsán felvetjük a „mi lett volna, ha...” kérdését,⁷¹ egyrészt azért, mert e spekulációkhoz a fentebb vázlatosan felsorolt adatok megfelelő érveket szolgáltathatnak, másrészt azért, mert a kérdés kétféleképpen is megfogalmazható – természetesen a feltételezések szintjén. Vagyis, 1. „Mi lett volna, ha” a földgolyón végigsöpörő 1848–1849. évi kolerajárvány nem éppen akkor pusztít Magyarországon, amikor a forradalom nyomán megalakult magyar állam az áprilisi törvények védelmében nemzeti önvédelmi és függetlenségi háborút folytatott? 2. „Milyen lett volna” a szabadságharc lefolyása és végkimenetele, ha a háttérországban és a hadseregekben nem szedi áldozatait a korban orvosi eszközökkel még meg nem fékezhető járvány?

Feltételezésünk szerint, ha éppen nem lett volna szabadságharc a kolera idején, minden bizonnyal az 1831. évi tapasztalatokkal felvértezett államigazgatás akkor sem rendelt volna el utazási korlátozásokat, vesztégzárakat (legfeljebb a súlyos fertőzési gócpontokban), viszont pontosan nyomon tudta volna követni és dokumentálni a járvány lefolyását, és a kor színvonalán álló megelőző intézkedésekkel, egészségügyi ellátórendszer fejlesztésével és kommunikációval próbált volna reagálni az eseményekre. Talán az sem teljesen alaptalan feltételezés, hogy a kolerajárvány tapasztalatai nyomán hamarabb megindult volna a közegészségügyre vonatkozó átfogó jogszabályok megalkotása és életbe léptetése, amire Magyarország esetében csak a kiegyezés után került sor.⁷² A második kérdésre vonatkozóan úgy gondoljuk, hogy a kolerajárvány fontos és létező, ám járulékos háttérjelensége volt 1848–1849 magyarországi történetének. A szabadságharc csatáinak kimenetelére, a politikai döntések megszületésére, a polgári lakosság hangulatára jelentős vagy mozgósító erejű befolyást nem gyakorolt. Két vonatkozásban viszont bizonyosan hatással volt az eseményekre. Jelentősen lassította az orosz intervenció haderő magyarországi mozgását, egyfajta magyarázatot adva arra, hogy a június közepén beözönlő 200 ezres orosz sereg beavatkozása

⁷⁰ Nagy J.: A cholera Nyitra megyében i. m. 46.

⁷¹ A vonatkozó irodalomból lásd Varga Péter András: Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. Magyar Filozófiai Szemle 58. (2014) 4. sz. 31–59.

⁷² Vö. Sallai János: Orvos vagy egészségügyi rendszert története az ókortól a XIX. század végéig. Belügyi Szemle 68. (2020) 5. sz. 91–100., itt: 97–98.

ellenére miért tartottak a hadiesemények még további két hónapig. Továbbá – nyilván utólag meg nem határozható mértékben, de – bizonyosan hozzájárult a háború demoralizálódásához, a magyar társadalomnak a szabadságharc sikeres megvívásába vetett hitének, mozgósításra való hajlandóságának csökkenéséhez, az 1849 késő nyarán és őszén amúgy is tapasztalható vereségérzés fokozódásához,⁷³ amint ezt a kortársak lehangoló megjegyzései is alátámasztják.⁷⁴

Összességében azt mondhatjuk, hogy a forradalom és szabadságharc „háttérben” pusztító kolerajárványnak a politikai, társadalmi és katonai eseményekkel való – létező, de nem meghatározó – kapcsolódási pontjainak száma kevesebb, mint azt feltételeztük, így azokat nem érdemes sem alul-, sem túlértékelni. A témát tovább kutatni viszont fontos, például azon halotti anyakönyvek alapján, amelyek legalább viszonylagos következetességgel feltüntették a halálozás okát,⁷⁵ vagy helyi orvosok által készített feljegyzések⁷⁶ és szórványosan felbukkanó jelentéseik nyomán, továbbá a sajtóban megjelent híradásokból. Mindez a szabadságharc történetén túl fontos adalékokkal szolgálhat a 19. század közepi Magyarország demográfiai és társadalmi viszonyaihoz.

CONNECTIONS BETWEEN THE WAR OF INDEPENDENCE AND THE CHOLERA EPIDEMIC OF 1848–1849

By Csaba Fazekas

SUMMARY

The paper explores the Hungarian events and lessons of the cholera epidemic that swept through Europe for the second time – after 1831 – in 1848–1849. In the Hungarian historiography, the events of the Revolution and the consequent War of Independence pushed the devastation of the cholera epidemic into the background, although its mortality rate was probably comparable to that of previous and later epidemics. The two major waves of the disease hit the country in two periods (in October–November 1848, and June–July 1849), when the Hungarian state was waging a war of self-defence, and thus, despite all the efforts made, it proved unable to control the spread of cholera over all its territory. The paper aims to refute such scholarly views that maintain that the marching armies exerted considerable influence on the development of the epidemic, or that it contributed decisively to the emergence of social unrest and local disturbances and conflicts. In fact, in the case of Hungary, the cholera epidemic caused a demographic crisis situation that unfolded in the background of the war, and was mostly unconnected to it.

⁷³ Vö. *Bruckner Éva*: A történelem hajtóóstorai, a járványok. *Polgári Szemle* 16. (2020) 1–3. sz. 36–56.

⁷⁴ *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 312.

⁷⁵ Ezekre lásd a 42. jegyzetet.

⁷⁶ Például *Nagy J.*: A cholera Nyitra megyében i. m. 45–49.

Géra Eleonóra

A SPANYOLNÁTHA EMLÉKEZETE

A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete*

Az emberiség történetének első igazolt világjárványáról, a később az influenza A-vírusaként (H1N1) azonosított, „pandémiák anyjának” is nevezett spanyolnátháról eddig egyetlen olyan kötet készült, amely az eseményeket globális kontextusban mutatja be. Laura Spinney brit tudományos újságíró a spanyolnátha megjelenésének centenáriuma alkalmából kiadott kötetében arra keresi a választ, hogy az első igazolt világjárvány vajon miért nem került be a kollektív emlékezetbe.¹ Még az elhunytak számát övező bizonytalanságok ellenére is ismert tény, hogy az 1918-ban pusztító influenza áldozatainak száma messze meghaladta az első világháborúban elhunytakét (17 millió fő), ennek ellenére a spanyolnáthában meghaltaknak mégsem állítottak emlékműveket, emlékhelyeket. A spanyolnátha az első világháborúról szóló munkákban legfeljebb lábjegyzetként szerepel, esetleg néhány mondatnyi helyet kap. Arra a kérdésre, hogy mi volt a 20. század történetének legnagyobb természeti katasztrófája, sokféle választ adnak a kutatók: vulkánkitörések, áradások, hurrikánok, földrengések jutnak a válaszadók eszébe, a spanyolnáthát szinte nem is említik. Egyedül a járványtannal foglalkozó szakemberek tartják számon a 20. századot az influenzák évszázadaként. A spanyolnátha kutatási témaként az 1990-es évek végéig jószerével csak az epidemiológusokat, virológusokat, orvostörténészeket (időnként a biztosítási matematikusokat) érdekelte, őket is csak mérsékeltten.

A szemléletváltás az 1997-ben Hongkongban feltűnt madárinfluenzához köthető. Ekkor ugyan alig 1000 esetet regisztráltak, de a betegeknek mintegy a felén a modern orvostudomány és a gondos ápolás sem tudott segíteni. Szigorú óvintézkedéssel el tudták fojtani a járványt, így sikerült megakadályozni egy pandémiát, amelynek kitörése a szakemberek szerint csak idő kérdése volt. (Hogy ez mennyire nem csak ijesztgetés volt, a COVID-19-cel megtapasztaltuk.) A WHO a madárinfluenza hatására dolgozta ki 1999-ben az első pandémiatervét, majd ezt alapul véve készültek el az egyes országok tervei világjárvány esetére. Fontossá vált a korábbi nagy influenzajárványok (1918, 1957, 1968) pontosabb megismerése is, ezért a spanyolnátha 80. évfordulójára interdiszciplináris konferenciát

* A tanulmány a K124142 azonosítószámú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ *Laura Spinney*: 1918 – Die Welt im Fieber. Wie die Spanische Grippe die Gesellschaft veränderte. Übersetzt aus dem Englischen von Sabine Hübner. München 2018. 13–14. A COVID-19 hatására mára bestsellerré lett kötet 2018-ban, angol nyelven jelent meg (eredeti címe: *Pale Rider. The Spanish flu of 1918 and how it changed the world*), azóta aktualitása miatt több nyelvre lefordították.

hívtak össze Fokvárosba. A konferencia egyik célkitűzése a spanyolnátha globális történetének pontosítása volt. A legtöbb korabeli tudósítás és későbbi kutatás ugyanis erősen Európa- és Észak-Amerika-centrikus, ahol pedig a halálozási arány meg sem közelítette az Ázsiában, Afrikában vagy Dél-Amerikában feltételezhető számokat.² A fokvárosi rendezvényen is felvetődött a kérdés: hogyan válhatott „elfeledett járvánnyá”³ egy olyan világjárvány, amely a Föld minden harmadik lakosát megfertőzte? A különösen a volt gyarmati világra jellemző adathiány (Underreporting-jelenség) problémáját ugyan teljesen kiküszöbölni nem lehetett, az újabb becslések magasabb számai azonban vélhetően közelebb állnak a valósághoz.⁴ Az óvatosabb becslések máig 20–27 és 50 millió elhunytól beszélnek, míg mások a 100 millió főt sem tartják elképzelhetetlennek – ez a bolygó akkori lakosságának 2,5–6%-át tette ki.

Valóban csak egy lábjegyzetnyi terjedelmet érdemel az első globális járvány, a „spanyol hölgy”⁵ Hiszen az emberiség történetében a középkori pestisek óta a

² *Spinney, L.*: 1918 i. m. 14–15.; *Stefan Müller*: Die Spanische Grippe. Wahrnehmung und Deutung einer Jahrhundertpandemie im Spiegel der sozialdemokratischen Presse. (Beiträge aus dem Archiv der sozialen Demokratie, Heft 12) Bonn 2020. 5–6., 12., 69–73.

³ A „forgotten pandemic” (vergessene Pandemie) kifejezést a spanyolnáthával kapcsolatban Alfred W. Crosby honosította meg, aki 1976-ban kiadott monográfiája 2003-ban megjelent újabb kiadásának, a fokvárosi konferencián kialakult diskurzus nyomán, ezt a címet adta: *America's Forgotten Pandemic. The Influenza of 1918*. Cambridge 2003.; *Müller, S.*: Die Spanische Grippe i. m. 12.; *Sebastian Werder*: Die „Spanische Grippe”. Eine vergessene Katastrophe. In: *Revolution in München. Alltag und Erinnerung*. Hrsg. Archiv der Münchner Arbeiterbewegung. München 2019. 84–87. Mostanában német területen a spanyolnáthát a COVID-19 felbukkanása miatt „szinte elfeledett” járványnak kezdték nevezni. (<https://bit.ly/3aKMsmQ>, letöltés 2021. aug. 30.)

⁴ David Patterson és Gerald F. Pyle 1991-ben újabb források bevonásával arra jutott, hogy az Indiában elhunytak számát erősen alábecsülték, egyedül itt 12,5–20 millió áldozat lehetett, az egész ázsiai térségre kiterjesztve pedig 19–33 millióan válhattak a spanyolnátha áldozatává. Az ausztrál Niall Johnson és német kutatótársa, Jürgen Müller az említett fokvárosi konferencián az Underreporting-jelenségre alapozva a gyarmati világban elhunytak számát 50 és 100 millió közé tették. *David Patterson – Gerald F. Pyle*: The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 65. (1991) 1. sz. 4–21.; *Niall P. A. S. Johnson – Jürgen Müller*: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 „Spanisch” Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 76. (2002) (Spring) 1. sz. 105–115.

⁵ Az első ismert áldozatot egy kansasi katonai támaszponton, az európai hadszíntérre induló amerikai katonák egyik kiindulópontján regisztrálták. Ennek megfelelően a járvány első európai gócpontjai azok a kikötővárosok lettek, ahová az amerikai katonák megérkeztek. A háborús felek cenzúrája miatt a járvány akadálytalanul eljuthatott a szomszédos országokba. 1918 májusának végén a háborúból semlegesként kimaradt Spanyolország egyik napilapja számolt be elsőként az országban tomboló, legalább 200 000 beteges számláló járványról, amely XIII. Alfonz királyt is ágnak döntötte. Ezt a tudósítást vette át a Reuters hírügynökség, amelynek nyomán az influenza ezen változata spanyolbetegség, spanyolnátha néven vált ismertté. Az elnevezés meghonosodását segítette, hogy neves lapok karikatúristái a betegséget ördögi, magas, sötét hajú, kezében legyezőt tartó, csábító spanyol hölgyként ábrázolták. A „spanyol hölgy” kiszorította az addig Európában és Amerikában használt elnevezéseket (például *maladie onze*, *knock-me-down fiber*). Ázsiában, Afrikában és Dél-Amerikában a gyarmatosítókat és az idegeneket, az európai embert okolták a járvány miatt, ezért rendszerint az első áldozat nemzetisége alapján adtak nevet (például Szenegálban brazil influenza, Braziliában német influenza, a perzsáknál

legtöbb áldozatot követelte, ráadásul néhány év leforgása alatt. Az 1918 augusztusa és decembere között zajló második hulláma szűk fél év alatt rohanta körül a Földet, és csak kevés vidéket kímélt meg: az Antarktisz, az Atlanti-óceán déli részén fekvő Szent Ilona-szigete, valamint az Amazonas deltája maradt járványmentes. A spanyolnátha a világtól elzártan élő őslakos közösségekre jelentette a legnagyobb veszélyt, mivel ezek korábban még nem találkoztak az influenza kórokozójával, illetve megfelelő orvosi ellátásban sem részesülhettek. Az ipari forradalmak által kiváltott nyersanyagigény, a globalizáció, a sűrű tengeri hajózási útvonalak és a szárazföldi közlekedés fejlődése miatt viszont a távoli, nehezen elérhető vidékek lakói sem kerülhették el a betegséget. Óceániában vagy a sarkkörön, az eszkimók lakta vidékeken egész falvak néptelenedtek el, törzsek tűntek el a három hullám alatt egyik napról a másikra. Az 1921-ben induló és 1922-ben véget érő utolsó, harmadik hullám már csak lokális járványokat okozott, ezt követően az influenza ezen törzse a fogékony populáció hiányában jelentősen veszített az erejéből.⁶

Mennyire volt hatással a spanyolnátha a történelem alakulására, s egyáltalán, egy járvány befolyásolhatja-e a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatokat. A mainstream-történetírás ennek a kérdésnek korábban nem sok figyelmet szentelt. A német járványtörténész Manfred Vasold azon állítását, miszerint a Weimari Köztársaság megalakulásában döntő szerepet játszott a spanyolnátha, meggyőző érvek hiányában magam is túlzásnak tartom.⁷ Laura Spinney ennél jóval óvatosabb megközelítésű kijelentései is elsősorban hipotézisnek tekinthetők: szerinte a spanyolnátha egy lépéssel közelebb vitte Indiát a függetlenséghez, Dél-Afrikában az apartheid rendszer kiépülését segítette elő a járvány által kiváltott idegenellenesség és elzárkózás iránti igény, Svájcot pedig a járvány elleni szigorú korlátozások majdhogynem polgárháborúba taszították. Ezeknél megalapozottabbnak tekinthetjük Spinney azon megállapításait, melyek szerint a spanyolnátha ugyan más téren, de igen erőteljesen formálta a modern ember gondolkodását. Felértékelődött az egészségügy, az orvosi diagnosztika jelentősége, ettől kezdve igyekeztek az egészségügyi ellátást minél szélesebb körre kiterjeszteni, s az egyének is egészség tudatosabbakká váltak (ennek részét képezte a szervezet ellenálló-képességének megőrzése, például a sportos életmód segítségével), emellett sokan voltak olyanok is, akik az alternatív gyógy módok iránt kezdtek el jobban

angol betegség, Ghánában Mister Kodwo). A „bűnösnek” kikiáltott népcsoportok, közösségek hátrányos megkülönböztetése, üldözése szinte mindenütt előfordult. *Spinney, L.*: 1918 i. m. 78.

⁶ Characterization of the Reconstructed 1918 Spanish Influenza Pandemic Virus. *Science* 310. (7. October 2005) 5745. sz. 77–80.; *Johnson, N. P. A. S. – Müller, J.*: Updating the Accounts i. m. 110–115.; *Jeffery K. Taubenberger – David M. Morens*: 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases* 12. (2006) 1. sz. 15–22.

⁷ *Manfred Vasold*: Die Spanische Grippe. Die Seuche und der Erste Weltkrieg. Darmstadt 2009. 133–134.

érdeklődni.⁸ Talán az is joggal feltételezhető, hogy az első világháború lezárásához vezető utat meggyorsította a mindkét oldalon ellátásra szoruló betegek hatalmas tömege, a hátszágokban terjedő, néhol egész ágazatokat megbénító fertőzőshullám. Ilyen helyzetben ugyanis elkerülhetetlen a társadalmi feszültségek kiéleződése, az általános nyugalanság és az ebből következő politikai zűrzavar. A budapesti spanyolnátha elleni védekezésről írt 2009-es tanulmányomban magam is felvettem, hogy az 1918-as őszi és az 1919-es tavaszi eseményekhez talán az influenza/pandémia is hozzájárulhatott: az emberek ugyan rettegetek az ismeretlen betegségtől, de a korlátozó intézkedések további elégedetlenséget váltottak ki körükben. A közvélemény a járvány miatt is a katonákat okolta, a rendőrség pedig a fertőzöttek nagy száma miatt sem tudott eredményesen fellépni az elégedetlenkedőkkel szemben. A hatóságok tehetetlensége mindenképpen ugyancsak fokozta a bizonytalanságot és bizalmatlanságot a lakosság széles köreiben.⁹

Tanulmányomban a spanyolnátha magyarországi emlékezetének alakulását vizsgálom, a korabeli sajtó tanulmányozásával felidézem azt is, hogy milyen reakciókat váltott ki a járvány az emberekből. Végezetül megkísérlem megválaszolni azt a kérdést, hogy miért nem alakult a spanyolnátha kollektív traumává annak ellenére, hogy ehhez a kulturálistrauma-elméletekben megfogalmazott feltételek lényegében teljesültek. Kosztolányit vagy Kuncz Aladárt olvasva nem kételkedhetünk a spanyolnátha által kiváltott pszichés trauma kialakulásában: a járvány intenzív félelmet, kontrollvesztést, a kiszolgáltatottság és a megsemmisülés fenyegetésének érzését váltotta ki az emberekből. Bár a magyar irodalom neves alakjainak személyében a traumafolyamatnak megvoltak az ágensei is, a spanyolnátha hazánkban sem vált önálló kulturális traumává, csak beépült a világháború szörnyűségei közé.¹⁰

A spanyolnátha, az orvostudomány kudarca

A hivatalos statisztikák adatai szerint Magyarországon 1918-ban 53 200 fő (a lakosság 0,29%-a) hunyt el spanyolnáthában, 1920-ban, a következő nagyobb hullám idején az áldozatok számát ennek kb. harmadára becsülik, pontos adatok azonban nem állnak rendelkezésre. A fővárosban 1918-ban 4105 (az összes halálozás:

⁸ *Spinney, L.*: 1918 i. m. 17.

⁹ *Géza Eleonóra*: A spanyolnátha Budapesten. Budapesti Negyed 64. (2009) 206–232. Az első világháború és a spanyolnátha összefüggéseit több német monográfia vizsgálta, Manfred Vasold műve mellett szót érdemel még Wolfgang U. Eckart munkája is: *Medizin und Krieg. Deutschland 1914–1924*. Paderborn 2014. Magyarországon a témával Kiss Gábor foglalkozott, lásd *Kiss Gábor*: Spanyolnáthajárvány a Monarchiában 1918 őszi, a katonai források tükrében. Orvosi Hetilap 147. (2006) 850–851.

¹⁰ *Vinág Szabolcs*: Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. BUKSZ 23. (2011) Nyár 161–170.; *Gyáni Gábor*: Kulturális trauma: adott vagy teremtett. In: *Esemény – trauma – nyilvánosság*. Szerk. Dánél Mónika – Fodor Péter – L. Varga Péter. Bp. 2012. 38–57.

29 903), 1919-ben 286, 1920-ban pedig 1459 (az összes halálozás: 22 053) főt tartotak nyilván spanyolnáthában elhunytként.¹¹ Budapesten 1918 októberében, az első olyan hónapban, amikortól kezdve a spanyolnáthát hivatalosan be kellett jelenteni, 21 499 fertőzöttről szolgáltatott adatot a kezelőorvosok, novemberben pedig további 9149 főről. A betegek száma novemberre már láthatóan csökkent, az elhunytak aránya ezzel szemben az előző havi 8-ról 9%-ra emelkedett, december elején pedig elérte a 10%-ot.¹² A járvány decemberi újabb fellángolása miatt a közvélemény ismételtén a Monarchia összeomlása után nagy tömegben hazafelé özönlő katonákat hibáztatta, akik a spanyolnátha mellett egyéb fertőző betegségeket is (tbc-t, vérhast, tifuszt) hoztak magukkal. Állítólag egyedül a belgrádi katonai kórházból 950 influenzás tüneteket mutató katonát szállítottak Budapestre. A katonaság ráadásul nem tudott önerőből gondoskodni halottai eltemetéséről, ezért november végén csaknem 300 elhunyt holtteste várt még temetésre a katonai kórházakban, amelyek a fővárosi hatóságokhoz fordultak segítségért.¹³ A spanyolnátha első nagy hazai hulláma (a világjárvány második hulláma) 1919 elején hirtelen véget ért, a következő hullám 1920 januárjában jelent meg a fővárosban, majd némi késéssel vidéken, de gyors tetőzést követően februárban mindenhol megszűnt. A vidéki városok, valamint Bécs analógiája alapján a járvány Budapest lakosságának legalább 10%-át betegíthette meg.¹⁴

A betegek és az elhunytak száma, a statisztikai adatok természetesen nem adják vissza azt, hogy miként élték meg a járványveszélyt és a betegséget a kortársak.¹⁵ Karinthy Frigyes 1918. szeptember 29-én megjelent hírlapi satírájában írta le, mit is gondolt a közvélekedést képviselő „budapesti feleség” a főpolgármester

¹¹ *Melly József*: A járványos betegségek viselkedése a székesfővárosban 1874-től 1927-ig. Városi Szemle, 1929. 15. sz. 1087.

¹² Az adatok kizárólag a civil lakosságra értendők. Fővárosi Közlöny, 1918. december 13. 2288.

¹³ A hazatérő katonáknak orvosi vizsgálatra kellett jelentkezniük a lakóhelyük szerint illetékes hatósági orvosnál, azonban a járvány okozta túlterheltség és a leszereltek érdektelensége miatt a rendelkezés csak részben valósult meg. Fővárosi Közlöny, 1918. november 15. 2171.; 1918. november 22. 2194.; 1918. december 6. 2253.

¹⁴ A Budapestben bejelentett betegek hivatalos, a kortársak szerint erősen alábecsült száma az egyik forrás szerint 1918-ban 26 250 fő, 1919-ben 627 fő, 1920-ban pedig 11 376 fő volt. *Melly J.*: A járványos betegségek i. m. 1079. Melly és Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve adatai azonban jelentősen eltérnek a Fővárosi Közlönyben közölt adatoktól, ahol 1918. október 1. és december 13. között 34 663 bejelentésről (meghalt 2762) adtak hírt. Az eset egyben jó példa az adatok bizonytalanságára. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1913–1920. Bp. 1923. 150.; Fővárosi Közlöny, 1918. december 20. 2322. A magyar adatszolgáltatás bizonytalanságára és a módszertani problémákra konkrét példákat hoz *Vincze János Farkas*: Az 1918–19. évi spanyolnátha-járvány Jász–Nagykun–Szolnok vármegye középiskoláiban. In: Gutta cavat lapidem. Az esőcsepp kivájja a követ. Hallgatói tanulmányok a neveléstörténet tárgyköréből. A Kiss Áron Neveléstörténeti Tehetségműhely publikációi. Szerk. Fizel Natasa. Szeged 2016. 84–108., itt: 89–91.; *Szeghy-Gayer Veronika*: Španielska chrípka neušetrila ani Bratislavu a Košice. In: Epidémie v dejinách. Ed. Branislav Kovár – Oliver Zajac – Lucia Benediková. Bratislava 2020. 232–237.

¹⁵ Lásd a budapesti spanyolnátha eseményeit részletesen *Géra E.*: A spanyolnátha i. m. 209–232.

spanyolnátha-hirdetményeiről és intézkedéseiről: „Tudod-e, milyen andalítóan szép a polgármester hirdetménye a spanyolnátha ügyében? Én nem tehetek róla, de könny szökött a szemembe, részint a meghatottságtól, részint a spanyolnáthától. Van ezen a plakáton minden, ami szép és jó, le van írva a spanyolbetegség és hogy az milyen veszedelmes. A polgármester többek között felszólít bennünket, hogy a vasutat és a villamost csak a legszükségesebb esetekben használjuk. Hát tudod milyen bájos ez, milyen kis biju, egy Wilde-aforizma, egy aperszü, egy aranysulánk. Hogy vasúton és villamoson csak akkor utazzam, amikor szükségem van rá – szóval ne utazzam villamoson és vasúton, ahogyan rendesen szoktam élvezetből, mulatságból, mámorból, dorbézolásból, fényűzésből, dáridóból, kéjhajhászásból, kicsapongásból, hanem csak szükségből utazzam – hogy egy időre mérsékeljem szertelen és vad mulatságomat és szórakozásomat, a villamoson való utazást. [...] Ígérem, hogy az állatkerti hiéna ketrecébe csak akkor dugom be a karom, ha már semmiképpen nem tudok ellenállni a vágynak, hogy megsimogassam – és ígérem, hogy különféle plakátokat és hirdetményeket csak a legnagyobb szükség esetén olvasok el. Szóval mikor már elmúlt a spanyolnátha.”¹⁶ A háború végnapjait élő Budapest nyomorúságát kifigurázó satírasorozat – Urbán Lászlót idézve „a magyar irodalom legszomorúbb befejezésű satírasorozata” – a *Pesti Napló*ban ezzel az írással végződött.¹⁷ A járvány elérte Karinthy Frigyes családját is, Judik Etel, az író első felesége 1918. október 28-án harminckét éves korában elhunyt.

A betegségen családjával és háznépével együtt átesett Kosztolányi Dezső 1930 körül, Esti Kornél történetébe szöve emlékezett vissza az 1918 őszen tömegessé váló spanyolnátha idejére. Az emberek a háború végnapjaiban nemcsak a politikai bizonytalanság miatt böngésztek a napilapokat, hanem a titokzatos járványról, még inkább annak sikeres leküzdéséről vártak híreket. Csalódníuk kellett: a sajtó ellentmondásos intézkedésekről, egymást hibáztató politikusokról és városatyákról, tömeges halálesetekről tudósított. A gyászjelentéseket szemlélve sokan érezhettek úgy, ahogyan azt Kosztolányi *Esti megtudja a halálhírt* című novellájában leírta. „Keze a reggeli újságok után nyúlt. Gyorsan föl-lapozta őket. Winterné nevét kereste a halottak lajstromában, de még nem volt benne. Egyébként csupa gyászjelentés meredt rá, fekete keresztekkel, mint holmi fejfaerdő egy temetőben. 178 új haláleset – hirdették a cikkek, szinte ujjongva –, tetőfokon a spanyoljárvány. – Nem spanyol – gondolta. – Dögvész, döghalál. A végítélet ez, a végítélet.”¹⁸ Kosztolányi és háznépe túlélte a járványt, de

¹⁶ Karinthy Frigyes: A feleségem beszél. Összeáll., előszó. Urbán László. Bp. É. n. 69–70.

¹⁷ Uo. 7.

¹⁸ Kosztolányi Dezső: Esti Kornél megtudja a halálhírt. In: *Kosztolányi Dezső: Esti Kornél kalandjai*. A szöveget gondozta Papp Csaba, utószó Hafner Zoltán. Bp. 2000. 104.

barátja, Karinthy Frigyes első feleségének, valamint Kaffka Margit írónőnek a halála, akinek a temetésén ugyancsak részt vett, megviselte. A nemzetközi sajtóban futótűzként terjedő, mindenütt pánikot keltő téves információt a pestis/tüdőpestis visszatéréséről ugyan rendre hivatalosan cáfolták az orvosi szakma tekintélyei (hazánkban dr. Korányi Sándor), a spanyolnátha pusztítása láttán az emberek mégis a középkori dögvészre asszociáltak, a sajtó és a szépírók pedig gyakran használták a „haláltánc” kifejezést.¹⁹ Az olvasókat bizonyára felkavarták az olyan tárcák, mint az 1918. október 13-án a *Fővárosi Hírlap*ban megjelent cikk: „Fakoporsó, érckoporsó, megint fakoporsó ... Amint az utcán végigmegyek, nem találkozom mással, mint nagy tejablakos, fekete fertőtlenítő kocsival és egymásután végtelenül szomorú sorban halottaskocsikkal. Ajándék és véletlen az élet ma is, amíg az ember bejut a városházára, százszor megborzong a háta, mert minden utcasarkon a halál mosolyog reá.”²⁰ Kosztolányi a gyásztól elnémult Karinthy helyett írt tárcákat a *Pesti Naplónak*. *Járvány* című művében párhuzamot vont a pestis és a „spanyolbetegség” között: „Délután kis talyigán vagy negyven koporsófüdelet húz füttyörészve egy suhanc, estefelé pedig a budai körúton üres halottaskocsi robog, melyen hosszan elnyúlva alszik a gyászhuszár, aztán felébred és unottan beleásít ebbe a halálos világba. [...] A XIV. századbeli pestisjárvány idején, melyben az akkori emberiség egyharmada elpusztult, minden családi kötelék felbomlott, az emberek nyílt utcán szeretkeztek, az orvosok otthagyták a betegeket, a sírásók pedig a kihalt városokban fosztogatták az üres lakásokat.”²¹ A kortárs Krúdy Gyula *Beteg város* című novellájában Kosztolányihoz hasonlóan apokaliptikusnak ábrázolta a fővárosban kialakult viszonyokat: „És már alig van koporsó Pesten, az asztalosműhelyben reggeltől estig és estétől reggelig készülnek a házikók, a sírásók visszatértek a harctérről, és a pesti temetőben találtak váratlan foglalkozást, búsan elhallgat a fénylő elméjű orvostudomány.”²²

A korszerűség és a tudományos eredmények büvöletében élő, az előző század utolsó évtizedeiben különösen látványos fejlődési utat bejáró orvostudomány legyőzhetetlenségében bízó tudósoknak, orvosoknak hamar be kellett ismerniük korlátozott lehetőségeiket, ami mindenütt – különösen a tudományos fejlődés

¹⁹ Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 23., 42–43.

²⁰ Fecsegéssel gyógyítják a spanyol-betegeket. A járvány-bizottság ráér. Fővárosi Hírlap, 1918. október 23. 2. Egészen hasonló, irodalmi igényű írás a németországi lapokban is megjelent, a legtöbbször Das grüne Gespenst címet viselő írások a spanyolnáthát a pestishez hasonlóan az Apokalipszis fakó lovasaként ábrázolják. A nyíltan mutatkozó, a kihalt, nedvességtől csöpögő utcákon bókászó, vágató fakó lovasról készült tárca először 1918. október 19-én tűnt fel a Lübecker Volksbote hasábjain. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 41.

²¹ Idézi Arany Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. Bp. 2017. 183–184.

²² Krúdy Gyula: Beteg város. In: A budapesti ima: magyar írók novellái. Szerk. Körössi P. József. Bp. 2011. 137–140.

motorjának tartott Európában és Észak-Amerikában – komoly presztízsveszteséget jelentett számukra. 1918 nyarán a szakemberek – mármint akik nem tagadták a járvány tényét – a sajtó útján még nyugalomra intették a közvéleményt: állították, hogy csak egy olyan újabb influenzáról lehet szó, amely a tapasztalatok szerint meg sem közelíti az 1889. évi orosz influenza erejét, s hogy az orvosok uralják a helyzetet. Többen azt is hozzátették, hogy már nem a 19. században élnek, az előző évszázad nagy járványai az orvostudomány fejlettsége miatt elképzelhetetlenek. Alig néhány hét múlva, mikor 1918 őszén megérkezett az elsőnél jóval pusztítóbb második hullám – az áldozatok 64%-át ez vitte el²³ –, az olvasók még emlékeztek a korábbi magabiztos szavakra.²⁴ „A gáncsoló szó fullánkját hiába szúrjuk az orvostudomány tehetetlen gyakorlóiba, be kell látni, hogy az emberi tehetség nem nő az égig és az emberi ész is véges”²⁵ – írta Magyarországon is egy névtelen publicista. A sajtó, miközben a közönség, vagyis a lakosság felelőtlenségét, könnyelműségét ostromozta, módszeresen bírálta az orvosokat is, kétségbe vonva szakmai hozzáértésüket. „Tehetlenséggel nem akarjuk vádolni a tudományt, amely hónapok óta tanácstalanul, kétségbeesett kéztördéssel áll és elmélkedik, de nem tudja megállapítani a stratégiát”²⁶ – írta a címlapon a *Fővárosi Hírlap*, s feltette a kérdést, vajon miért gondolták, hogy az olvasók a jövőben majd hallgatni fognak „a járványbizottságnak nevezett fecsegő gyülekezetre”?²⁷

Az *Orvosi Hetilap* számai bizonyítják, hogy a magyarországi orvosok külföldi kollégáikhoz hasonlóan a betegek ellátása mellett igyekeztek minél jobban kiismereni a spanyolnáthát és lehetséges szövődményeit, próbálkoztak az ismeretlen kórokozó azonosításával, s folyamatosan újabb terápiákkal kísérleteztek. Az Augusztus barakk-kórház belgyógyászát vezető dr. Janovitz Bertalan és munkatársai a náluk fekvő főleg orosz és olasz hadifoglyok (64 fő), valamint magánbetegeik (12 fő) gyógyításában is kipróbálták egy maguk fejlesztette vakcinát, lényegében szérumterápiát.²⁸ A betegséget terjesztő katona sztereotípiájához azonban, mint évszázadokkal korábban a pestis és a kolera idején, újabb bűnbakként csatlakozott a 'tehetetlen, lassú és elérhetetlen' jelzőkkel illetett orvos képe. „Az orvosok megrettenve sietnek

²³ Niall Johnson számítása szerint az első hullámban az áldozatok 10%-a vesztette életét, a harmadikban pedig 26%-a. *Niall P. A. S. Johnson: Aspects of the Historical Geography of the 1918–19 Influenza Pandemic in Britain.* Doktori (PhD) értekezés. University of Cambridge. 2001. 123.

²⁴ Marc Hieronimus a német, a brit és a francia sajtóban megjelent, spanyolnáthával kapcsolatos cikkeket vizsgálta: *Krankheit und Tod 1918. Zum Umgang mit der Spanischen Grippe in Frankreich, England und dem Deutschen Reich.* Berlin 2006. 160–168.; *Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 27–30. A magyarországi vidéki lapok is apokaliptikus állapotról és az orvostudomány csődjéről* cikkeztek. Lásd *Vincze J. F.: Az 1918–19. évi i. m. 91–92.*

²⁵ Fullánkok: *A spanyol. Fővárosi Hírlap*, 1918. november 20. 1.

²⁶ Fullánkok: *Fővárosi Hírlap*, 1918. december 11. 1.

²⁷ Uo.

²⁸ *Janovitz Bertalan: A spanyol kór vaccinás gyógykezeléséről. Orvosi Hetilap* 63. (1919) 1. sz. 3–4.

a ragályban, didereg az ápolónő, és a patikus nem győzi a munkát. Csüggedten roskad össze minden babona és tudomány, amit az emberiség az egészsége körül felépített”²⁹ – írta Krúdy az ismeretlen járványról. Melly József orvos így emlékezett vissza azokra az időkre: „az 1918. évi influenzapandémiával szemben milyen szomorúan tanácstalanul állottunk, s alig találtunk eszközöket arra, hogy legalább a nagyközönség érthető idegességét csillapítsuk.”³⁰ Különösen félelmetes volt ez a tapasztalat az olyan nagyvárosok lakói számára, mint Budapest, ahol a település- és az iskolaegészség-ügy, legalábbis a belső kerületekben, néhány évtized alatt rendkívül látványos fejlődésen ment keresztül. Az ismeretlen kórokozó kiváltotta járvánnyal szemben azonban nem tudtak igazán eredményesen fellépni, így a hasonló esetekben bevált, évszázados mechanizmusokat követve cselekedtek. A naponta újabb, részben egymásnak ellentmondó tudományos hírek elbizonytalanították a laikusokat, ezért sokan már csak helyel-közzel követték a szakemberek vitáit. Az emberek egyre kevésbé az egészségügytől várták a megoldást, ezért világszerte előtérbe került az állam és a helyi közigazgatás szerepe. Amire az orvostudomány nem talált választ, azt rendészeti úton próbálták megoldani.

Hatósági védekezés – egyéni védekezés – politikai kérdés

A politikusok, városatyák gyorsan meglátták a járványkezelésben és az ehhez kapcsolódó kommunikációban rejlő rendkívüli lehetőségeket.³¹ A kialakult helyzet az 1872-es kolera idejét idézte, amikor az orvosok és a laikus városatyák közötti presztízharcban a szakemberek maradtak alul, mivel utóbbiakat a közvélemény kevésbé vélte hatékonynak. Ezt a szembenállást jól tükrözi az egyik vízvívási esküdt dualizmus kori helyzetelemzése: „ha a járvány megszüntetése körül valakinek érdeme van, úgy az érdem legkevésbé az orvosoké, mintsem a vészbizottságoké és elsősorban a rendkívül buzgó helyettes polgármesteré, Petrovics Szilárdé”.³² 1918-ban Bódy Tivadár polgármesterről nyilatkozott igen elismerően a főváros házi lapja: „Amit a spanyol-járvány körül cselekedett, az tényleg virtuozitás az adminisztrációban. Világos fejjel, gyors kézzel, tekintetek nélkül való szigorúsággal intézkedik és ha a kormány a teljehatalom megadása körül nem késlekedik, akkor a polgármesternek sikerült volna a járványt csírájában megfojtani. A minisztériumban azonban ezúttal olyan lassúsággal

²⁹ Uo.

³⁰ *Melly J.*: A járványos betegségek viselkedése i. m. 1063.

³¹ Fecsegéssel gyógyítják – a spanyol-betegeket. A járványbizottság ráér. Fővárosi Hírlap, 1918. október 23. 3.

³² Idézi *Horváth J. András*: A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben. Bp. 2010. 351.

és határozatlansággal dolgoztak, hogy minden vádat megérdemelnek.”³³ A főváros tollnoka csak viszonzta a lapok hasábjain a főváros ellen intézett támadást, amely 1918 szeptemberének végén kezdődött. A spanyolnátha ekkorra már olyan méreteket öltött, hogy a Főváros Közegészségügyi Bizottsága kénytelen volt összeülni, majd Járványbizottsággá alakulni. A tanácskozás híret az országos védekezést irányító szakember, Frank Ödön minisztériumi tanácsos, a Belügyminisztérium Közegészségügyi Osztályának vezetője egy interjúban igen cinikus szavakkal nyugtázta: „Hogy »védekezik« a főváros a spanyolnátha ellen? Tanácsokat kap holnap a közönség – Eső után locsolás – Bárczy főpolgármester kötelességmulasztása.”³⁴

A városatyák szemére vetett nemtörődömségről bizonyára nem volt szó, a habozás inkább annak terhére volt írható, hogy nem tudták, mivel is állnak szemben. A kutatások alapján azt feltételezték, hogy a fertőzés a levegőben terjed, ezért – jobb híján, a kolera idején alkalmazott eljárásnak megfelelően – elrendelték az utak locsolását.³⁵ Hasznos útmutatás, eredményes fellépés helyett a főváros vezetése és a Belügyminisztérium tisztviselői személyeskedést sem nélkülöző hangnemben cselekvőképtelenséggel, hozzánemértéssel vádolták egymást a lapok hasábjain. „A járvány kétségbeejtő méreteket ölt, kiáltják felénk, de gyökeres, radikális orvoslásra nincs merészség bennünk! Pedig ott van előttük a svájci példa. Öt napra kellene csak mindent megszüntetni, mindent bezárni. Öt nap nem öli meg a kultúrát, nem teszi koldussá a mozikat, és öt nap alatt nem kopik el az emberek lába, ha gyalog járnak”³⁶ – összegezte a helyzetet az egyik fővárosi lap. Az őszirózsás forradalmat, politikai tüntetéseket és spontán mozgalmakat megélt, a legalapvetőbb szükségleti cikkekben is hiányt szenvedő városlakókat azonban senki nem merte olyan népszerűtlen intézkedéssel korlátozni, mint a karantén bevezetése. Már a villamos utaslétszámának csökkentése, a mozik és kávéházak közönségének limitálása is közfelháborodást keltett, ezért bele sem mertek gondolni abba, mit váltana ki egy még ennél is jóval drasztikusabb lépés.³⁷ A karantén, a kötelező maszkviselés, a vasúti

³³ A sajtó nemcsak érzékelte, hanem maga is alakította a járványkezelés kapcsán kialakult politikai helyzetet. „A polgármester a járvány végéig ne hívja össze ezt az üres szalmát cséplő bizottságot, amelyben egész sora ült az orvosoknak, akik jobban tették volna, ha addig, amíg itt ültek, chinin-recepteket írtak volna a betegeknek. Meg kell szünnie ennek a fecsegő bizottságnak, amely egész sorát az orvosoknak elvonja a betegeknek nyújtandó segélytől. A járványt a polgármester rendeletei sokkal biztosabban küzdik le, mint ennek a kupaktanácsnak az ötletei.” Fecsegéssel gyógyítják a spanyol-betegeket i. m. 3.

³⁴ Hogyan „védekezik” a főváros a spanyol-nátha ellen? 8 Órai Ujság, 1918. szeptember 29. 4.

³⁵ Horváth J. A.: A megigényelt világváros i. m. 352.

³⁶ Fullánkok. Fővárosi Hírlap, 1918. december 11. 1. December közepén a Polgári Radikális Párt azzal próbált népszerűsége szert tenni, hogy nyomást gyakorolt a főváros vezetésére, és a Járványbizottságot „a közegészségügy igazi szaktekintélyeivel”, Madzsar József, Liebermann Leó, Detre László, Goldzieher Miksa, Jakab László, Hahn Dezső és Franek Ödön doktorokkal egészítette ki. A debut. Fővárosi Hírlap, 1918. december 18. 1–2.

³⁷ A Járványbizottság ülésén elnöklő polgármester a tiltakozó szakembereknek a következőket válaszolta: „E korlátozás megszüntetése nem a járvány szempontjából történt, hanem egy hatalmas nagy

forgalom beszüntetése stb. politikai következményeit sem a főváros, sem a kormány nem merte felvállalni, így maradt az egyéni védekezés, a józan belátás.³⁸

A járványmegelőzés és a betegek otthoni kezelése – ha a csodaszereket hirdető reklámokat nem számítjuk – jóval kisebb figyelmet kapott a sajtóban, mint a fentebb említett polémiák. Falragaszok, hirdetések hívták fel az emberek figyelmét a távolságtartás fontosságára, amit azonban egy menekültekkel teli, politikai bizonytalanságban élő országban, városban igen nehezen lehetett volna a mindennapokban megvalósítani. Ráadásul miért is tartották volna be a csók, a kézcsók, az ölekezés vagy a kézfogás mellőzését, ha egyszer nem lehetett igazi szappannal kezet mosni, nagy távolságba kellett utazni és órákat a tömegben sorban állni az élelmiszerért. Kevesen engedhették meg maguknak, hogy megfogadják azt a tanácsot, miszerint „okosabb egy jó szivar mellett odahaza a karoszekben elmélkedni a békéről”, mint társaságba járni. „A szórakozás utáni vágyat otthon kell kielégíteni” – buzdította a Rákóczi úti üzletben gramofon vásárlására az embereket egy hirdetés.³⁹ A már említett járványtani szakértő, dr. Melly József jó egy évtizeddel később hangsúlyozta, hogy a háborúk és a nagy járványok kialakulása között szoros összefüggés mutatható ki. Ezt még azok a „kultúrállamok” sem kerülhették el, ahol az emberek viszonylag egészségtudatosan éltek, hiszen az egyéni védekezés még ezekben sem bizonyult elegendőnek, és feltétlenül szükség volt az állami beavatkozásra, útmutatásra. Meglátása szerint az egyéni védekezést ugyanis jelentősen gyengítette a népesség leromlott általános állapota, a nem megfelelő köztisztaság és a háborút kísérő nagy népmozgások.⁴⁰

A belügyminiszter 1918. október 1-jén kiadott körrendeletében tájékoztatta a vármegyéket az országos szintű járványról, s egyben javasolta, hogy a lakosság ne használjon közlekedési eszközöket, kerülje a nyilvános helyeket, például a kocsmákat.⁴¹ Hiába emelték azonban ki az egyéni védekezés fontosságát, és építettek a „közönség józan belátására”, ha a hatóságok és az egyház képviselői

társadalmi átalakulás első napjaiban kellett valamit csinálni, elvezetni a tömegeket.” Fővárosi Közlöny, 1918. november 8. 2136.

³⁸ Németországban hasonló dilemmákkal szembesültek. A járványügyekben illetékes legfőbb szerv, a Reichgesundheitsrat a politikai következményektől való félelmében nem is mert általános elveket megfogalmazni, hanem a védekezést és az ezzel járó felelősséget a helyi hatóságokra hárította. A muzik, színházak, rendezvények bezáratását például kontraproduktívnaak vélte, mivel az elbizonytalanítja a közvéleményt, felesleges nyugtalanságot okoz. Valóban, ha iskolákat, szórakozóhelyeket zártak be, azonnal megjelentek a tiltakozók, ha pedig ezt valahol nem tették meg, akkor pedig emiatt tiltakoztak. A hatóságoktól – Budapesthez hasonlóan – a legtöbb országban a nyilvánosság elvárta, hogy tegyenek valamit, mintha ellenőrzésük alatt tudnák tartani az eseményeket. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 43–50.

³⁹ Óvszer a spanyolnátha ellen. Fővárosi Hírlap, 1918. október 16. 2–3.

⁴⁰ Melly J.: A járványos i. m. 1067.

⁴¹ Mokánszki János: Az 1918–1919. évi influenza-(spanyolnátha-) járvány Debrecenben. Új Nézőpont 5. (2018) 2. sz. 28.

sem jártak elől jó példával, s nem mondtak le a tömegrendezvényekről. Például a körrendelet másnapjára, október 2-re Budapestre tervezett református zsinatot sem halasztották el. Tüdős István tiszáninneri református püspök hivatástudata is erősebbnek bizonyult a félelemnél, s elment a megnyitó ünnepségre. Itt kapta a hírt, hogy okleveles tanítónő leánya, Ilona, a fővárosi Erzsébet Nőiskola polgári leányiskolai tanítónőképezdéjének másodéves növendéke előző éjjel váratlanul elhunyt spanyolnáthában. A gyászoló apa leánya ravatalától hazautazott a családjához Miskolcra, néhány napon belül pedig már mindannyian betegen feküdtek. Az 52 éves püspök október 9-én, egy héttel a leánya után halt meg, felesége és kisebbik leánya túlélte a betegséget. A püspök barátai, hívei az egyéni megfontolásnál fontosabbnak tartották a végtisztesség megadását, így a temetésre hatalmas tömeg gyűlt össze. Az újság a legnagyobb járvány idején zsúfolásig megtelt templomról, utcán várakozó, messziről érkezett tömegről tudósított.⁴²

A spanyolnátha mint az első világháború következménye

„Minden háború megtermi a maga szörnyű járványát, ez szinte vele jár, ezzel a gyönyörűséggel még sohasem maradt el”⁴³ – jegyezte fel Kaffka Margit. Nézetét Magyarországon és a nemzetközi sajtóban is sokan osztották. Többek között ennek tudható be, hogy a spanyolnáthát (és az áldozatok magas számát) is a háború következményének tartották, hiszen a nagy háborúkat gyakran követték a legyengült katonákat és lakosokat tizedelő járványok, éhínségek. Az első világháború alatt többször felbukkantak olyan fertőző betegségek (kolera, tífuszok vagy a vérhas), amelyek egyértelműen a katonaság közvetítésével kerültek a városokba.⁴⁴ A nemzetközi sajtó alapján a közvélemény a spanyolnáthát sem érzékelte önálló természeti katasztrófaként, hanem a háború kísérőjelenségét látta benne. Ennek tulajdonította az áldozatok influenzához képest szokatlanul magas számát is. Gyakran hangsúlyozták, hogy az alultápláltság, a nélkülözés és a leromlott általános állapot emelte meg drasztikusan a halálozási rátát. Ezen az elképzelésen az sem változtatott, hogy a járvány a 20–40 év közöttieket, vagyis a legerősebb immunrendszerrel rendelkező korosztályt érintette a leg súlyosabban. Hiába akartak például a német szociáldemokraták politikai tőkét kovácsolni abból, hogy a

⁴² Ilona volt miskolci osztálytársnői, barátnői gyűjtést rendeztek, majd jótékony alapot hoztak létre korábbi felsőbb leányiskolai társuk emlékére. Tüdős püspök gyásza. Reggeli Hírlap, 1918. október 4. 2.; Tüdős püspök temetése. Reggeli Hírlap, 1918. október 12. 2.; Tüdős István püspök meghalt. 8 Órai Újság, 1918. október 9. 4.

⁴³ Idézi *Bodnár György*: Kaffka Margit. Bp. 2001. 78.

⁴⁴ Lásd részletesen *Bozó Bence Péter*: Az első világháború járványtörténeti jellegzetességei az Orvosi Hetilap egykorú számai alapján. In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerk. Majoros István. Bp. 2015. 753–768.

spanyolnáthát ínségbetegségként állították be, ha a tapasztalatok azt mutatták, hogy a jobb körülmények között élők nagyobb eséllyel haltak meg.⁴⁵

A spanyolnáthától való félelmet táplálta, hogy senki, még a szakemberek sem tudták megmondani, kinél milyen lefolyású betegség várható. A bizonytalanságot fokozta, hogy a kezdetben enyhe lefolyásúnak tűnő betegségben szenvedőknek az állapota hirtelen válságosra fordulhatott, egyik pillanatról a másikra elhunytak. Ezzel szemben a kevésbé erős szervezetű, napokig életveszélyben lévő beteg láza hasonlóan váratlanul lemehetett, így az felépült a betegségből. Ráadásul úgy tűnt, rendkívüli fertőzőképessége miatt a járvány elől nem lehet elfutni: a vidékre menekülők, a még egészségesnek látszó családtagok elkülönítése sem jelentette azt, hogy elkerülhették a spanyolnáthát, gyakran az ellenkező hatást érték el, a menekülők akaratlanul is a betegség terjesztőivé váltak, a városoktól távol pedig rosszabb ellátásra számíthattak. M. Hrabovszky Júlia, Márai Sándor hatvanas évei derekán járó nagy-nagynénje azon kevesek közé tartozott, akik állításuk szerint a spanyolnáthához sem viszonyultak másképpen, mint a szokásos influenzahoz. Pesten naponta látogatta spanyolnáthás nővérét, ekkor még nem kapta el a betegséget. Az iskolák bezárása után nővére meghívására a Temesvárhoz közeli Temesgyarmatra utazott, ahol sógora háznépének minden tagja szerencsésen átesett már a spanyolnáthán, és élelemben sem szűkölködtek, mint Budapesten. A betegséget azonban még így sem kerülte el. „Orvos nem volt a faluban, és a környéken is csak két negyedéves orvosnövendék helyettesítette az orvost. Nem akartam, hogy őket elhívják. Nem voltam bejeddve. Megszokott évenkénti influenzámat magam szoktam volt gyógyítani. De más volt ám ez a spanyolláz a többihez képest! Szerencsére a spanyollázon már átessett szobaleány nagyszerűen ápolt a híres Benárd-féle szerrel, és öt nap múlva már talpon voltam, bár lézengtem.”⁴⁶ Az író a szerencsések közé tartozott, ahogyan egy másik visszaemlékező, az író Hunyady Sándor is. Bródy Sándor házasságon kívül született, ekkor a harmincas évei legelején járó fia a harmadik nagy hullám idején kapta el a spanyolnáthát, ekkor került kórházba. A következőket írta azokról a napokról: „A vörös hadsereg összeomlott, jött a román megszállás, idegenszerű trombitajeleivel, a sebes tempóval marsoló szuronyos őrzáratokkal. Én akkoriban a Ritzben laktam, ahova az örült nagyravágyásnak egy képzelődő pillanatában költöttem be. A Ritz volt abban az időben Budapest szíve, az élet központja. Spanyolos lettem és Sulczer doktor, akinek érkezését mindig úgy vártam a láz meleg függönyei között, mint az angyali látogatásokat, beszállított a Jendrassik-klinikára. A klinika teli volt a járvány miatt. Fehér, vászon spanyolfalakkal csináltak nekem

⁴⁵ Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 55–58., 67–68.

⁴⁶ Hrabovszky Júlia a fővárosban praktizáló dr. Benárd Ágoston (a trianoni békeszerződés egyik aláírója) közelebről meg nem nevezett orvosságának tulajdonította, hogy nővére háztartásában mindenki túlélt a járványt. *M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Bp. 2001. 396–397.

valami különszoba-félécskét az egyik nagyteremben. Átkozottul sokáig feküdtem, sőt állítólag majdnem meghaltam, amitől abszolúte nem borzong utólag sem a hátam, azóta már Isten tudja, milyen érdekes dolgokon mentem volna keresztül, ha csakugyan meg találtam volna halni. A betegség nyomasztó unalmából, mint az oázisokra, úgy emlékszem vissza Jendrassik tanár látogatásaira. Büszke vagyok rá, hogy néhányszor sikerült ott tartanom ágyam mellett a hivatalos orvosi viziten túl, két-három perces privát diskurálásra is. A betegségem alatt történt, hogy Nádas Sándor meglátogatott. Csak a terem ajtajáig jött, onnan vetett egy pillantást messzi kalickám felé.”⁴⁷ A visszaemlékező természete is befolyásolta, hogyan gondolt vissza később a betegség napjaira. Míg a magas lázzal, súlyos tünetekkel hetekig kórházban fekvő Hunyady Sándor leginkább az ágyban töltött időszak unalmára panaszkodott és később még tréfálkozni is képes volt azon az időszakon, addig Kosztolányiné sokkal borúsabb képet fest a náluk uralkodó, szinte pánikszerű hangulatról. Kosztolányi Dezső mellett ugyanis a felesége, Harmos Ilona is megörököltette feljegyzéseiben a járványos napokat, soraiból egyértelművé válik, Budapesten sem lehetett elmenekülni az influenza elől: „literszámra locsoljuk a szublimátos oldatot, torokfertőtlenítő vízzel járunk s az utcán, a villamoson is gargalizálunk. [...] Délben egy órakor valami kaparni kezdi a torkomat. Kettőkor már mind a ketten harminckilenc fokos lázban fekszünk. Estére Bözsi, a dajka is megkapja a járványt s a másik cseléd lány is. [...] Ádámot egy barátnőnk viszi magával. [...] Didének [Kosztolányi Dezsőnek] a szíve gyöngye, nekem pedig a tudóm rozszant, Bözsinek is a szíve rendetlenkedik. Dide a leghíresebb szívspecialista tanárt követeli a lány számára. Azután lassan lábadozni kezdünk. [...] Távol tőlünk [Ádám is] átesett a betegségen.”⁴⁸ Kosztolányiék és a cselédjük nem kerültek ugyan kórházba, de Harmos Ilona lassú felépüléséről, a betegség hónapokig tartó utóhatásairól számolt be, ami további megpróbáltatásokat jelentett a családnak.

Kaffka Margitot, a fejezet elején idézett bejegyzését követően, hamarosan elérte a betegség. 1918 októberének végén Budapesten lakott, második férje, az orvos dr. Bauer Ervin Temesváron ápolta kirendelt katonaoorvosként a spanyolnáthás betegeket. Első házasságából született kisfia, Frölich László Déván volt internátusban, az iskola azonban november 16-án a járvány és a román megszállás miatt bezárta kapuit, a gyermekeket pedig hazaküldték. Kaffka Margit és fia utolsó látogatója Schöpflin Aladár volt, aki 1919-ben a *Nyugat* hasábjain számolt be erről az alkalomról: „Nyugodt volt, derűs kedvű, az arca is kisimult, szeme melegen csillogott. Jó érzéssel beszélt a dolgairól, örült, hogy nincs már háború, nem kell többé féltetnie fiatal férjét, akivel boldog egyetértésben élt. Úgy érezte, most

⁴⁷ *Hunyady Sándor*: Családi album. Bp. 2000. 187–188.

⁴⁸ *Idézi Arany Zs.*: Kosztolányi Dezső élete i. m. 193.

végre méltányolják munkáját, elmondta tervét, nagy regényt akar írni Josephus Flaviusról, mutatta előtanulmányairól készített jegyzeteit. Jó kedvvel kínálgatott borral, étellel [...] Kisfia, Lacó panaszkodott, hogy a feje fáj. Lefektette és beszélgetett tovább, nem tulajdonított a fejfájásnak fontosságot. Másnap délután hallottam, hogy Lacikával együtt bevitték a klinikára, kitört rajta a spanyoljárvány.⁴⁹ Kaffka Margitot és fiát Bauer Ervin vitette a járványkórházzá alakított I. számú Belklinikára. Az író utolsó óráiról kezelőorvosa, dr. Jaulusz Borbála készített feljegyzést: „Anya és fia teljesen egyforma tünetekkel kerültek hozzánk. Rendkívül magas láz mellett objektív elváltozás nem volt kimutatható egyikükénél sem. Így valamennyien bízunk [...] November 30-án szombaton [...] házi telefonon jelentették, hogy Kaffka Margit hívat. Nyugodtan ült az ágyában és első pillanatban örültem őt megnyugodva látni. »Most küldtem az uramért – mondotta –, kérem üljön az ágyam szélére, szívjon fel a fecskendőjébe olyan anyagot, amellyel életben tud tartani, míg ő ideér. [...] Egy óra hosszat ültem az ágyán, amikor Bauer Ervin sápadtan megjelent. »Most menjen innen«, mondta szinte keményen. Átölelte az urát és ugyanabban a helyzetben találtuk őket a délutáni vizit alkalmával [...] Másnap, vasárnap a professzor már reggel kilenckor bent volt a klinikán a sok súlyos beteg kedvéért [...] Kaffka enni kért, húst kívánt. [...] Mikor a nővér a teritékével az ágyhoz ért, felkapta a kést és magába akarta szúrni. Most már nyilvánvaló lett, hogy ilyen módon akart valamiféle eszközhöz jutni, amellyel megrövidítheti mérhetetlen szenvedését. Hihetetlenül erős volt [...] Ez után a megrendítő jelenet után hagyta, hogy injekciót adjunk, nyugodtabb lett [...] Magasra polcolt párnáira fektettük, agyongyötört urát újból az ágy szélére ültette, átölelve tartotta, aki szinte érthetetlen rövid idő múlva érezte, hogy ölése egyre gyengébb lesz. Meghalt.⁵⁰ Fia másnap hunyt el a klinikán.

A legrészletesebb, legmegrázóbb beszámoló a spanyolnátha tombolásáról Kuncz Aladár tollából származik, aki internáltként, azaz fogolyként kapta el a betegséget. A spanyolnátha dühöngésének hosszú heteiről a *Haláltánc Ile d'Yeu-n* és a *Koporsók vére* című fejezetekben számolt be *Fekete kolostor* című regényes önéletírásában. Az erdélyi születésű író francia szakos tanárként, a francia irodalom és kultúra szenvedélyes rajongójaként 1909-től minden évben meglátogatta álmai országát. 1914-ben az első világháború kitörésének híre egy kis francia fürdőhelyen, Párizstól tizennégy órányi vonatútra fekvő breton faluban érte. Orbók Lóránt, író és tanár barátja meghívására érkezett a Finistère-ben lévő kis településre. Itt érte a hír az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetéről. Az akkor huszonnyolc éves fiatalember számára a nyaralás rémálommá

⁴⁹ Idézi Bodnár Gy.: Kaffka Margit i. m. 78.

⁵⁰ Uo. 79.

változott, más monarchiabeli és német állampolgárokkal együtt hosszú évekre internálótáborba került. A háború vége Ile d'Yeu börtönszigetén érte. A spanyolnátha azonban a mindentől elszigetelt, távoli szigetet sem kímélte. „Délután öt órától fogva reggelig hallatszott a vészduda, amely az eltévedt hajóknak irányt jelzett. Ez a hátborzongató, meg nem szűnő vészjel mintha csak minden pillanatban minket figyelmeztetett volna a teljes elhagyatottságban való jeltelen pusztulásra. A kilátástalan tengődés e sötét távlatán ijesztően jelentkezett a spanyolnátha veszedelme. Kint a sziget lakói között már november óta dühöngött a ragály. Tudtuk, hogy nincs kint elég orvos, és a gyógyszerek majdnem teljesen hiányoznak. Aszpirin is alig volt, kininről pedig szó sem lehetett. Ennek nem a viharos időben rendszertelenné váló hajóközlekedés volt az oka, hanem az általános franciaországi gyógyszerhiány, amely éppen a fegyverszünetet követő hónapokban a spanyoljárvány miatt tetőpontra hágott. Ha kint ilyenek voltak a viszonyok, mit várhattunk mi bent? Számolnunk kellett azzal, hogy kész prédái vagyunk a gyilkoló betegségnak. Ott feküdtünk, mint mocskos, föld alatti kanálisokban, az árvíz elől egymáshoz szorult patkányok. A pusztító kór azt tehette velünk, amit akart.”⁵¹ Némi bizakodásra adott okot, hogy december első felében csupán öten betegedtek meg. A mérsékelt lázzal járó, két-három nap alatt gyógyuló eseteket enyhe lefolyásuk miatt nem is tartották spanyolnáthának. Mint később kiderült, a faluba a postáért kijáró és ott bevásárló betegek hozhatták be a betegséget a kazamaták falai közé. Karácsony hetében a foglyok úgy határoztak, hogy legalább az ünnepeket igyekeznek a körülményekhez képest emlékezetessé tenni. Színdarabbal, felolvasással, zenekari előadással, mutatványokkal és vacsorával készültek szentestére. A tágas 51-es kazamatát feldíszítették, fenyőágakból karácsonyfát készítettek. Karácsonyeste már minden szobában volt olyan, akin jelentkeztek a spanyolnátha tünetei, ennek ellenére az ünnepséget nem mondták le, hiszen majdnem mindegy volt, hogy a szobáikban vagy a nagyobb teremben zsúfolódnak-e össze. Kuncz Aladár ebben az időben nyolcadmagával a 36-os kazamatában lakott. Karácsonyestére a levegőtlen kis szoba minden lakója már lázasan feküdt, a helyiséget ezután már csak *Totenkammer*nek hívták a foglyok. Kuncz és egyik társa volt még olyan állapotban, hogy fel tudtak kelni. Vonzotta őket a régen várt karácsonyi multság, a szobájukba beszűrődő zene. Az 51-es kazamatában ünneplőkre az ajtóból vetettek egy pillantást, bár a magas láztól nem ismertek meg senkit. Megjelenésük, kinézetük nagy riadalmat okozott. „Kik ezek az emberek? Nem ismertünk rá senkire, semmire sem. De amint a kedélyesen szórakozó fogolytársak megpillantottak bennünket, különös, ijedt morgás

⁵¹ Kuncz A.: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból. Bp. 1995. 503.

surrant végig köztük.”⁵² A következő napokban szinte a citadella minden lakója ágynak dőlt, a szigetre kirendelt katonaorvos benézett a foglyok börtönébe, de annál többet nem nagyon tehetett, mint hogy szóban elmondta az akkorra már gyógyult első öt betegnek, hogyan kellene társaikról gondoskodniuk. A torkot és a mellet jódval kenték be, majd égő vattával levegőtlenített poharakat raktak a mellre és a hátra, hogy a vérkeringést ezeken a beteg részeken élénkítsék. Az első beteg karácsony másnapján halt meg, a 36-osból hárman hunytak el. Az 51-es kazamatát ravatalozóvá alakították át, a karácsonyi díszletek alatt ott feküdtek kiterítve a halottak. A haláltánc 1919 egész januárjában folytatódott, a túlélők április elején szabadultak.⁵³

Kuncz Aladár leírása magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem akartak az emberek a spanyolnátháról beszélni: olyan traumát éltek át, amire nehéz szavakat találni. Az író közvetlen közléről nézte végig három szobatársa napokig tartó, szörnyű haldoklását úgy, hogy közben maga is az életéért küzdött. Barátai és maga is az őrület határára, önkívületi állapotba jutottak, aminek hátterében nem kizárólag a magas láz, hanem a spanyolnátha következtében kialakult idegrendszeri és pszichés tünetek állhattak.

Ha a spanyolnátha jobban megmaradt volna a kollektív emlékezetben, talán többet tudnánk a hosszú távú következményeiről. Néhány kortárs kutatás foglalkozott a poszt-spanyolnátha tüneteivel, ezek eredményei azonban az orvostudomány művelőinek körén kívül nem keltettek figyelmet. Angliában arról számoltak be a spanyolnáthás betegeket kezelő orvosok, hogy a betegek egy része sokáig súlyos fizikai-lelki megpróbáltatásokkal küzdött: kihullott a hajuk, előfordult fogvesztés is, a legtöbben súlyos alvászavarokról, álmatlanságról és egyéb idegrendszeri tünetekről számoltak be.⁵⁴ Már az 1889-es orosz influenza idején megfigyelték, hogy a betegség egyeseknél pszichózist és idegrendszeri tüneteket váltott ki – hasonló megállapításra jutottak a súlyos lefolyású 1957-es és 1968-as influenzahullámok idején is –, egy korabeli norvég kutatás pedig, amely arról számolt be, hogy a spanyolnátha uralta éveket követően hétszeresére nőtt a pszichiátriai intézetbe utaltak száma, egyértelműen összefüggést feltételezett az influenza és az idegrendszeri betegségek között.⁵⁵

⁵² Uo. 507–508.

⁵³ Uo. 509–531.

⁵⁴ Angliában 1920 és 1930 között 242 000 betegnél dokumentálták, hogy a spanyolnátha utóhatásaként kialakult „európai alvászavar”-nek keresztelt kórban szenvedett. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 19.

⁵⁵ Mark Honigsbaum: „An Inexpressible Dread.” Psychoses of Influenza at Fin-de siècle. The Lancet 381. (2013) 9871. sz. 988–989.; Spinney, L.: 1918 i. m. 255.; Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 20.; Eckart, W. U.: Medizin und Krieg i. m. 206.

Miért nincs a spanyolnáthának emlékezete?

A járványok traumájának feldolgozása azért is nehéz, mert a „bűnös” egy szabad szemmel láthatatlan kórokozó, amit a kortársak 1933-ig (az elektronmikroszkóp megjelenéséig és a vírusok felfedezéséig) még pontosan azonosítani sem tudtak. A modern orvostudomány eredményeiben bízó emberek nem szívesen szembe-sültek azzal a ténnyel, hogy bár képesek repülni, gázokkal harcolni, az „ismeretlen valami” mégis legyőzhette őket. A civilizált világ sérülékenysége megrázta, rettegéssel töltötte el az embereket, amiről azután nem szívesen beszéltek. A járványnak áldozatul esni ráadásul a hősi halálhoz képest értelmetlen halálnak tűnt. A 38 éves költő, Guillaume Apollinaire sírkövére is az került, hogy a hazájáért halt meg. Nem említették, hogy a koponyájába fúródott repeszgránát eltávolítását túlélte, végül nem az okozta a halálát, hanem a spanyolnátha.

Laura Spinney azzal magyarázza a spanyolnátha feledésbe merülését, hogy ez valami olyan váratlan, kiszámíthatatlan borzalom volt, amit mindenki igyekezett törölni az emlékezetéből. Ugyanezt a következtetést vonhatjuk le Kuncz Aladár idézett visszaemlékezéséből is. Emiatt nem vált a spanyolnátha kollektív traumává, hanem egyéni tragédiák sorozataként ott lappang sok család múltjában. Az első világháború végnapjairól és az ezt követő időszakról beszélgetve sokaknak eszébe jut, hogy felmenőik vagy azok közeli ismerősei, barátai közül életerős, esküvőjükre, diplomaosztójukra, gyermekük keresztelőjére készülő fiatalok váratlanul behaltak a betegségbe. A járvány, mint valami halálos szerencsejáték, bizonytalanságban, rettegésben tartotta az embereket, nem lehetett tudni, hogy beteg idős vagy korábban egészséges fiatal lesz-e a következő áldozata. Kutatási témaként magam is a két világháború közötti árvaházak levéltári anyagának tanulmányozása közben figyeltem fel az első pandémiára, mikor lépten-nyomon olyan gyerekek anyagai kerültek elé, akik a spanyolnátha miatt jutottak félárva/árva sorba. A magyar irodalomban más nemzetekhez képest mégis felülreprezentáltak a spanyolnátháról szóló írások, ami talán annak is köszönhető, hogy íróink többsége a súlyos járványhelyzettel küzdő fővárosban élt és alkotott, így akaratlanul is érintetté vált közvetlenül vagy közvetetten. Az első feleségét elvesztő Karinthy Frigyes gyásza, az ikonként ünnevelt Ady Endre vagy a tragikus hirtelenséggel, kisfiával együtt egy nap különbséggel elhunyt fiatal író, Kaffka Margit halála akkoriban nagy figyelmet keltett, s talán másokat is arra ihletett, hogy megírják emlékeiket azokról a napokról, a betegséggel való találkozásukról.

A világjárványra a korabeli magyar közvélemény is a világháború egyik következményeként, kísérőjelenségeként tekintett, nem önálló természeti katasztrófának tartotta azt. Az önálló emlékezet kialakulását persze akadályozták a regionális különbségek is, hisz nem sikerült meggyőző magyarázatot találni arra sem,

hogy egyes városokat miért érintett súlyosabban a járvány, míg másokat kevésbé, vagy miért haltak meg nagyobb arányban a városban élőknek a jobban táplált vidékiek. A magyarázatok és az egységes tapasztalat hiánya ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a spanyolnátha nem vált a magyar kollektív emlékezet részévé.⁵⁶ A felsorolt érveknél is nagyobb jelentőséggel bírtak azonban a sorsdöntő politikai események: a Monarchia összeomlása, a Tanácsköztársaság, a román megszállás, de különösen Trianon tragédiája gyorsan elhalványította a spanyolnátha emlékét, s így ez a pandémia az első világháború egyik lábjegyzetévé vált.⁵⁷

THE MEMORY OF THE SPANISH FLU
The Spanish Flu as a Footnote to the First World War

By Eleonóra Géra

SUMMARY

Prior to Covid, the international scholarly literature referred to the Spanish Flu, the first world pandemic in human history, as the forgotten epidemic. Similarly to other countries, Hungarian historiography has treated it as a footnote to the First World War. This approach changed in the wake of the Hongkong flu that appeared in the 1990s, raising new interest among medical historians in the topic. Epidemiologists and virologists regard the twentieth century as the century of influenzas. Alongside the Spanish flu, it was the influenzas of 1957 and 1968 that took the greatest toll in human life, yet these have been similarly forgotten by mankind. What can be the reason that, despite the great number of victims, the influenzas have been erased from collective memory? Why has the Spanish flu stuck in family memories as a series of individual tragedies? How did contemporaries approach the Spanish flu: as a pandemic, or as a part of the Great War, in a sense, its concomitant? These are the questions that the paper seeks to answer.

⁵⁶ A trauma feldolgozásához hozzátartozik a tényfeltárás és a kauzális magyarázat is, utóbbira még jó egy évtizedet kellett várni, bár a kórokozó törzset (H1N1) csak az ezredforduló táján azonosították pontosan. *Gyáni G.*: Kulturális trauma i. m. 47. A spanyolnátha áldozatainak pontos számával a kortársak nem voltak tisztában, Németországban 1919 elején a hatóságok 150 000 főt jelentettek be, 1923-ra ez a szám 239 452 főre módosult, ma úgy vélik, igazolhatóan legalább 300 000 fő halhatott meg. *Müller, S.*: Die Spanische Grippe i. m. 20., 54–55., 58., 67–68.; *Spinney, L.*: 1918 i. m. 17., 335–344.

⁵⁷ Az 1957-es influenza idején a nemzetközi közvélemény a hidegháború eseményeire figyelt, 1968-ban a prágai tavasz, a franciaországi események, a vietnámi háború vonták el a figyelmet az újabb pandémiákat okozó, az átlagosnál több áldozatot követelő influenzákról.

B. Szabó János – Sudár Balázs

HOL LEHETETT A REJTÉLYES „VLNDR-I” CSATA?

A honfoglalás korabeli sztyepei harci kultúra egyik igen ritka és becses forrása az al-Maszúdí *Aranymezők* című könyvében szereplő leírás, amelyben páratlan részletességgel ecseteli négy, általa türknök tekintett nép íjászatra alapozott taktikai fogásait a bizánci hadak ellenében.¹ Ez az információ Joseph Marquart nagyhatású műve révén már bő egy évszázada bekerült a korai magyar történelem kanonizált forrásai közé mint a 934. évi Bizánc elleni kalandozás egyik becses emléke,² annak ellenére, hogy a történet helye és ideje valójában számos kérdést vet fel. A szöveg magyar fordítása is igen korán elkészült, s bár a Kmoskó-hagyatékból csak nemrégiben került publikálásra,³ 1958 óta olvasható volt Czeglédy Károly fordításában.⁴ Mivel az arab szöveggel kapcsolatba hozott bizánci forrásban – György barát folytatójánál – egy balkáni türk hadjárat szerepelt, az arab forrásban megjelenő kulcsfontosságú várost, Vln-dr-t⁵ (ولندر) is itt kereste a kutatás. Pontos helyéről azonban megoszlottak a vélemények, Burgasztól Belgrádig több elképzelés is napvilágot látott.⁶ Jelen írásunk egyik szerzője hadtörténeti-taktikai szempontból már többször idézte, illetve vizsgálta a szöveget,⁷ azzal a megszorítással, hogy teljesen bizonytalanok az al-Maszúdí által elbeszélte esemény körülményei, amire a hazai szakirodalomban találunk utalásokat.⁸ Most éppen ezekkel kívánunk foglalkozni.

¹ A 10. századi muszlim szerző 943 és 947 között összeállított, röviden *Murūğ al-dahab* (Aranymezők) címen emlegetett munkájának kiadása: *Maçoudi: Les prairies d’or. II. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Paris 1863. 58–64. Modernizált változata: Kitāb Murūğ al-dahab wa-ma’ādīm al-jawhar. Les prairies d’or. Éd. C. Barbier de Meynard – Pavet de Courteille. Rev. éd. Charles Pellat. Paris 1965. Vol. 2. 235–237. Magyar fordítását legutóbb közölte A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 52–56.*

² *Josef Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903. 60–74.*

³ *Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.) Bp. 2000. 183–184.*

⁴ Czeglédy fordítása: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. (Millenniumi magyar történelem – Források) Bp. 2002. 100. (Első kiadása: 1958.)

⁵ Mivel a város nevének olvasata bizonytalan, az arab betűs lejegyzés betűsorát tartottuk meg.

⁶ *Marquart, J.: Osteuropäische i. m. 70.; Kmoskó M.: Mohamedán írók i. m. I/2. 183. 189. jegyz.; Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhāni-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzi, Hudūd al-Ğalam, al-Bakrī und al-Marvāzi). (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 54.) Wiesbaden 2001. XVI. 174. 444. jegyz.*

⁷ „Valószínű tehát, hogy több esemény híre keveredett össze e csata leírásában, s korántsem minden részlet vonatkozik a 934. évi magyar támadásra.” *B. Szabó János – Somogyi Győző: Elfelejtett háborúk: magyar-bizánci harcok a X–XIII. században. Bp. 2000. 31–32.; B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága. Máriabesnyő 2017. 109–113., itt: 110. 426. jegyz.*

⁸ *Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003. 43–45.*

A csata helye. Mi derül ki a szövegből?

Az *Aranymezők*ben olvasható történet szerint (lásd a tanulmány végén lévő függékben) a bizánci határ közelében élő türk népek között háború tört ki, ezt kihasználva a határon álló város, Vln dr lakói rátörtek a szállásaikra, kifosztották azokat, az asszonyokat és gyerekeket pedig eladták rabszolgának. Erre a türkök kiegyeztek és közös erővel fordultak Vln dr ellen. Az ostromlott város segítségére a bizánci császár nagy, többek között kikeresztelkedett arabokból álló sereget küldött, akiket a nomádok a saját országaikban lévő muszlim kereskedők segítségével kívántak a pártjukra vonni – sikertelenül. A kibontakozó mezei csatát a türkök nyerték meg, majd a várost is bevették, három napnyi fosztogatás után pedig tovább vonultak Konstantinápoly felé, ahol szintén hatalmas zsákmányra tettek szert.

Az események helyére, Vln dr városára vonatkozóan a szöveg számos információt tartalmaz: „A bizánciaknak országuk határán, *abban az irányban, ahol az imént említett négy nép lakik*, egy nagy görög városuk van, amelynek neve W.l.n.d.r. E [városnak] nagy lakossága és *igen jól védett fekvése van a hegyek és a tenger között*. Lakossága védelmül szolgált azon népek ellen, akikről az imént szóltunk, úgyhogy *a turkoknak nem volt útjuk Bizánc felé a védelem miatt, amelyet a hegyek, a tenger és ennek a városnak a lakói nyújtottak velük szemben*. [...] Mikor ebből ellentét támadt, *W.l.n.d.r városának bizánci lakói távollétükben rátörtek szállásaikra [a turkokéra]*, sok gyermeket fogságba hurcoltak, az állatokat pedig elhajtották. [...] A város elesett, s a kard nem nyugodott benne napokig, népét fogságba vitték. A turkok három nap múlva *vonultak ki belőle, Konstantinápoly irányába*.⁹ Röviden: Vln dr városa a Bizánci Birodalom határán fekszik, jól védhető helyen, a tenger és a hegyek között, a türkök irányában, akiktől védelmet is nyújt.

Mivel a történet sarkalatos elemei – a türkök mint támadók, Konstantinápolynak és környékének a kifosztása, hatalmas sarc begyűjtése – egyeztek a György barát folytatójánál olvashatóakkal,¹⁰ Joseph Marquart a két eseményt azonosnak tartotta, 934-re datálta és a Balkánra helyezte. Ezt tovább erősítette, hogy a Vln dr városnévben az onogundur népróvet látta, amely szerinte a bolgárokra utalt. A kérdés ezek után az volt – és maradt –, hogy hol lehetett a megjelölt város. Maga Marquart 1903-ban a Burgasz közelében álló Develtos erődjére gondolt,¹¹ amely valóban a határon állt, közel a tengerhez, neve pedig – némi „jóindulattal” – összefüggésbe hozható a forrásban szereplő betűsorról.¹² Kmoskó Mihály elvetette ezt a lehetőséget, mert szerinte

⁹ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 183–184. (Kiemelések és beszúrt magyarázatok a szerzőktől.)

¹⁰ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 61.

¹¹ *Marquart, J.*: Osteuropäische i. m. 69–70.

¹² *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 43.; *Uő*: A kalandozások kora. In: Magyarország története I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. Székely György – Bartha Antal – Kristó Gyula. Bp. 1984. I/1. 671.

a bizánciak Develtosból aligha tudtak volna beavatkozni a „magyarok” belviszályaiba, továbbá e város semmiféle utat nem zárt el Bizánc felé. Ő maga úgy vélte, hogy Belgrád régi magyar neve, Nándorfehérvár lehetne a kulcs, hiszen ebben benne rejlik a bolgárok másik régi neve, a „nándor”, ami ráadásul összefüggésbe hozható a Vlndr-ral is. Az ő értelmezése szerint a „hegy” a Kalemegdan, azaz a nándorfehérvári várhegy, a „tenger” pedig a Duna és a Száva.¹³ Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István egy másik szempontra helyezte a hangsúlyt, mégpedig arra, hogy a segélyhad nyolc nap alatt ért el az ostromlott városig. A két szerző a távolságot Konstantinápolytól számolta, ezért következtettek Bulgarophygonra, amelynek a nevében szintén benne rejlik a bolgár népnév, a bizánci határon fekszik, és megfelel a nyolc napos távolságnak is.¹⁴

E megoldásokat illetően azonban több probléma is felmerül. Az al-Maszúdí által megadott városnév valójában nem jelenik meg a fenti lehetőségekben, az elméletek mind a bolgárokkal azonosított közösség egyéb neveire építenek, így tulajdonképpen a városnév „fordításaival” operálnak, ami ugyan nem feltétlenül kizáró ok, de gyengíti az érvelést. Továbbá a szerző nem állítja azt, hogy a bizánci sereg Konstantinápolyból indult volna az ostromlott Vlndr megsegítésére, így nem biztos, hogy a fővárostól kell számolni a távolságot, ráadásul Bulgarophygon nem a türk, hanem a bolgár határon állt. És a földrajzi körülmények sem mindig megfelelőek: Belgrád nem a tengerparton fekszik, és aligha zárta el például a besenyők útját Bizánc felé. Bulgarophygon, a mai Babaeski alföldi területen található, távol a tengertől és a hegyektől, és semmiféle utat nem zárt el Konstantinápoly vagy legalább a birodalom belterülete felé. Develtos ugyan a tengerparton van, de szintén síkságon, a hegyektől jókora távolságra. E megoldások bizonytalanságai jól jelzik, hogy valami probléma lehet a szöveggel vagy annak értelmezésével. Érdemes tehát visszatérni al-Maszúdí közléseihez, amelyekben további fontos információk rejtőznek.

Arabok a bizánci hadseregben

Al-Maszúdí leírásának van egy tanulságos részlete: „Amikor híruk eljutott Armanoszhoz [azaz Romanoszhoz], aki jelenleg, 332-ben [Kr. u. 943–944.] a bizánci császár, az 12 ezer keresztényé lett mohamedán lovast küldött ellenük, akik arab módra, lándzsával voltak felfegyverezve az 50 ezer bizáncival együtt. Nyolc nap alatt érték el W.l.n.d.r városát.”¹⁵ Az állítás több szempontból is meglepő: nagy tömegű, bizánci oldalra állt kikeresztelkedett muszlimról van szó. Al-Maszúdí máshol nem beszél róluk, talán nem örült annak, hogy ennyien hagyták el a hitét, más forrásokban azonban megtaláljuk

¹³ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 183. A bolgárok régi magyar nándor nevére: *Czeglédy Károly*: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv 41. (1945) 44–47.

¹⁴ *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.*: Orientalische Berichte i. m. 174. 444. jegyz.

¹⁵ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 183–184.

őket. Éppen ebben az időszakban, és éppen 12 ezer harcossal állt bizánci szolgálatba az arab Banú Habíb törzs, s lett a keleti bizánci határvédelem erős és hűséges támasza.¹⁶ A háttérben az arab Hamdanida-dinasztia előretörése állt. Naszr ad-daula, a klán feje az észak-szíriai és felső-mezopotámiai területeken erőteljes terjeszkedésbe fogott, és még a kalifa ellen is fellázadt, hogy kikényszerítse hatalmának hivatalos elismerését. E törekvéseiben azonban törzsének, a Taglabinak nem minden tagja értett vele egyet. A Banú Habíb feje például ellene fordult, de rajtavesztett: Naszr legyőzte, központját elfoglalta, őt magát pedig megölte 935 novemberében. A Banú Habíb válaszul bosszút esküdött, és teljes egészében átpártolt a bizánciakhoz, sőt ki is keresztelkedett. A kutatás az eseményt 936 elejére teszi. Ugyan átállások korábban is voltak mindkét irányba, de az, hogy egy teljes törzs váltott volna pártot, csak ekkor fordult elő. Ráadásul az eset jelentősen meg is változtatta az erőviszonyokat: Bizánc erős, jól felfegyverzett hadsereghez jutott, amely kiváló helyismerettel rendelkezett, amire a következő évek harcaiban szüksége is volt.¹⁷ (A Banú Habíb akcióiról Ibn Haukal számolt be a 970-es években, aki éppen a törzs egykori szállásterületén, Niszibiszben született.) A bizánciak az arabokat az Eufrátesz felső folyására támaszkodó új határvonalhoz telepítették Malatyától Erzurum környékéig, s részben rájuk bízták a közelmúlt hódításai következtében kialakított új themák – Melitene (=Malatya), Charpezikion (=Araggir), Asmosaton (Arsamosata=Elazig mellett?), Derzene (=Tercan) és Chozanon (=Hozat) – védelmét. (A themákat lásd az 1. térképen.)

Al-Maszúdí ugyan nem nevezi meg a muszlimból kereszténnyé lett sereget, de jellemzése és a nagy létszám gyakorlatilag kizárja, hogy másra gondoljunk, mint a Banú Habíbra. A nem túl régi áttérésre utalhat a türkök azon lépése is, hogy muszlim arabokat küldenek az arab harcosok elé, hogy visszatérésre bírják őket. Ez azonban a szövegértelmezéshez még egy támpontot ad: az eseményre nem kerülhetett sor 936, a törzs pártváltása előtt. E dátum megfelelhet al-Maszúdí igen bizonytalan időmegjelölésének – „320 után, vagy esetleg abban az évben” –, viszont kizárja a történések összekötését a 934. évi balkáni magyar hadjáratral.¹⁸

¹⁶ *Aleksandr Aleksandrovich Vasiliev*: Byzance et les Arabes. Tome II. La dynastie macédonienne (867–959). Bruxelles 1968. 270–273. (Köszönjük Bollók Ádámnak, hogy a koronavírus-járvány időszakában segített hozzájutni a műhöz.); *Marius Canard*: Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie. Paris 1951. 737–739. (Sárközy Miklósnak tartozunk köszönettel, hogy segített hozzájutni a műhöz.); *Hugh N. Kennedy*: The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century. Harlow 2004. 268.

¹⁷ A Hamdanida dinasztia története: *Canard, M.*: Histoire de la dynastie des Hamdanides i. m.

¹⁸ Az anomáliára Vasiliev is felfigyelt, de ő inkább arra hajlott, hogy a 12 ezer lovas nem azonosítható a Banú Habíb haderejével, „ha az eseményre 934-ben került sor”: *Vasiliev, A. A.*: Byzance et les Arabes i. m. 272.

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy al-Maszúdí dátuma több mint bizonytalan. A kaukázusi események kapcsán többször is felbukkan, éppen így: „320 után”.¹⁹ Ez pedig azt sejteti, hogy a szerzőnek volt egy 320-ig – 932-ig – tartó „ismeretcsomagja”, amely a leírások alapját képezte, s amelyhez különféle későbbi kiegészítő információk járultak. Ez utóbbiak időbeli meghatározása tehát bizonytalan, csak annyi bizonyos, hogy „320 után” történtek, bármikor a mű elkészülte előtt. A dátum vonatkozhat valamiféle írott forrásra, szóbeli közlőre, vagy akár al-Maszúdí személyes utazására is, aki valóban járt a térségben. Esetleg összefügghet azzal a kérdéssel, hogy az al-Maszúdí által felsorolt írott források között szerepel Abu Abdullah Muhammad ibn al-Huszajn ibn Szivárnak – akit Íszá bin Ferruhánsah nővére gyermekeként is ismertek – mára elveszett munkája, aki al-Maszúdí szerint egy olyan történeti művet írt, amely az iszlám feltűnése előtti és utáni eseményeket örökítette meg éppen 320-ig.²⁰ Íszá bin Ferruhánsah al-Muhtadí kalifa (869–870) egyik vezírje volt, s mint neve is mutatja, iráni származású. Nem teljesen lehetetlen, hogy unokaöccse, Abu Abdullah Muhammad kifejezetten érdeklődött az iráni világ eseményei iránt, amelynek a látókörébe a Kaukázus mindig is beletartozott.

A szövegben nagy tömegű arab hadseregről van tehát szó, görög kötelékben. Ilyen aligha lehetett túl sok a birodalomban. Ráadásul a Banú Habíbot a bizánciak éppen az északkeleti határvidékre telepítették, ahonnan a határzóna nyolc nap alatt minden további nélkül elérhető volt.

A történelmi háttér: bizánci offenzíva a Kaukázus előterében

Az *Aranymezők*ben egy türk–bizánci összecsapásról olvashatunk, erőteljes arab/muszlim jelenléttel mindkét oldalon: az áttért arabok is ebben a térségben tevékenykedtek, és rendre itteni – ardablili, alániai, derbendi, kazár – kereskedők kerülnek említésre. Mindezek alapján az eseményeknek lehet egy kaukázusi olvasata, ezért érdemes áttekintenünk e határvidék eseményeit.

Az arab hadak már az Omajjád időkben behatoltak Anatóliába, a későbbiekben azonban a hódítás üteme lelassult. A 10. század elején újabb hódítási hullám kezdődött, Bizánc pedig egyre szorultabb helyzetbe került. Ráadásul a nyugati, bolgár határvidék sem volt nyugodt, ami elvonta a bizánci erőket a keleti frontról. Ennek

¹⁹ Az évszámot megemlíti a themák leírásánál is, amikor szintén előkerül a négy türk nép támadása: *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 218. Érdekes, hogy ugyanez a megfogalmazás („320 után”) olvasható az alánok kapcsán is, akik éppen ekkor fordultak szembe a bizánciakkal. Uo. 179.

²⁰ *Maçoudi*: Les prairies d’or. I. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Paris 1861. 14. (Ferhanchah és Sewar formában) *Kmoskó* fordításában: Abu Abdallah Muhammad ibn al-Husayn ibn Siwar, más néven Ibn Uht Isa ibn Ferruhan sah. (*Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 147.) Egy bizonyos Abu al-Khayr al-Hasan bin Suwar nevű filozófus a korszakban alkotott, talán a családhoz tartozott.

ellenére I. Romanosz császár már 925-ben felszólította az iszlám végvidék városait, hogy fizessenek neki adót, vagy megtámadja őket. Mivel pedig azok visszautasították a császár követelését, 926 tavaszától meg is indultak a hadműveletek. A 927-ben a bolgárokkal megkötött béke pedig jóval aktívabb fellépést tett lehetővé Ázsiában, amihez a kalifátus rohamos gyengülése kifejezetten kedvező helyzetet teremtett.

Tösér Márton szerint a bizánci vezérek ekkor még egyáltalán „nem törekedtek a minden áron való hódításra”, hanem „inkább azt akarták elérni, hogy az Anatólia ellen indított támadások bázisát jelentő városokat egyezményekre szorítsák és »biztonsági zónává« alakítsák. A fegyveres hódítás csak ezen alternatíva kiesése után, egyéb lehetőségek híján került előtérbe. A hódoltatott és adófizető városok szavatolták volna a birodalom biztonságát, ami a saját katonai erőforrásokat is kímélte volna; lényegében az iszlám végvidék »átfordítását« próbálták elérni.”²¹

A bizánci akciók kezdetben a kisázsiai határvidék középső és északi részére koncentráálódtak, ahol kifejezetten olyan, az örmény és grúz területek közé ékelt arab enklávék voltak a célpontok, mint Theodosiopolis és Melitené. A grúzok (ibérek) lakta területen a 700/701-ben meghódított Theodosiopolis (ma Erzerum) régi arab támaszpont volt, és komoly stratégiai fontossággal bírt, mivel onnan, a birodalom határvidékéről számos fontos út indult az örmény területekre, ugyanakkor az arab razziák is könnyen elérhették a Fekete-tenger bizánci partvidékét. 930-ra a sorozatos bizánci támadások elszigetelték és megegyezésre szorították Theodosiopolist, ami azonban végül csak az arab–bizánci harcok újabb szakaszában, 949-ben került ténylegesen bizánci fennhatóság alá.

A következő célpont, a határvidék középső részén fekvő Melitené (Malatya) városa is régóta súlyos gondokat okozott a bizánciaknak. A jeles örmény–bizánci hadvezér, Ioannes Kurkuas 934 tavaszán vette ostrom alá a várost, melynek védői kiéheztetve 934. május 19-én kapituláltak.

Nagyobb hadműveletekre ezután nem került sor egészen 938-ig, amikor Ali ibn Abdallah ibn Hamdan (ismertebb nevén Szajf ad-Daula), Dijarbakir kormányzója ismét megpróbálta felszámolni a bizánci befolyást az Örmény-felföldön. Csakhogy a váltakozó eredményű portyák után Ioannes Kurkuas 942 őszétől kezdve ellentámadásba lendült, s 943 tavaszán már a jóval keletebbre fekvő Edessa (ma Şanlıurfa) városát sarcolta meg. A 930-as évektől tehát komoly bizánci offenzíva bontakozott ki, amely többek között az északkeleti határvidéken is nagy sikereket hozott. (A korszak bizánci–arab harcait lásd az 1. térképen.)

²¹ *Tösér Márton*: Bizánci terjeszkedés a X. században – ostromtechnikák elméletben és gyakorlatban. Századok 119. (2006) 461–467.

A bizánciakhoz pártolt arabok vlndr-i csatáját meglehetősen logikusnak tűnik ezen események tükrében értelmezni, s a nagy bizánci–arab küzdelem egyik mellékhadszínteréként tekinteni rá. A muszlim kereskedők által befolyásolt türk népek támadása esetleg Szajf ad-Daula diverziója lehetett, amivel talán a főhadszíntéren rá nehezedő bizánci nyomást kívánta csökkenteni 938–943 táján.

Besenyő jelenlét a Kaukázus északi előterében

További vonatkoztatási pontot jelent az események felfejtése során a Bizánccal konfliktusba keveredő négy türk (*turk*) nép (*umam*): a badzsní/jadzsní, a badzsnák, a badzsgard és a nukarda. Egy másik művében – amelyre hamarosan visszatérünk – al-Maszúdí összefoglaló néven (vln drija) említi őket,²² a bolgárok (burgar) társaságában, mint a balkáni bizánci területek szomszédait. Közülük három (badzsní/jadzsní, badzsnák, badzsgard) a Fekete-tenger/Meótság partján lakott.²³ Al-Maszúdí meglehetősen részletes leírást közöl a Kaukázus környékének viszonyairól, ebből származik a tanulmányunkban elemzett történet is.²⁴ (Amely tehát nem egy történeti elbeszélésfolyamba illeszkedik bele!) A négy türk nép lakhelye ennek tükrében is értelmezhető. Al-Maszúdí képletesen körbejárja a hegységet Derbendtől Derbendig. Északra indul, majd nyugatra fordul, azután Alániánál átkel a hegyláncon, amelynek déli oldalát kelet felé követi végig. Ebből a körből különféle kiágazások indulnak el, az egyiken szerepel a négy türk nép országa is. Ők Kazária, Alánia és a Nyugat között élnek, részben a Meótság partján. A Meótság keleti partvidékén azonban több ország is feküdt a szerző szerint, részben a Hétország, részben Iram, részben a „leásott föld”. Mindezek alapján a négy türk nép országa a Kaukázus északi előterében, talán a Szaj-Manicsi hátságon képzelhető el, és esetleg valahol a Don torkolata környékén érte el a Meótságot, és nyújtózott tovább nyugatabbra. Ezt erősíti meg a szöveg egy másik pontja, amely szerint az éppen elemzett Fekete-, és a hozzá kapcsolódó Azovi-tenger azonos a „burgaz [bulgar], a rúsz [orosz], a badzsana, a badzsanák és badzsgard – a törökök három fajtája – tengerével”.²⁵ Ez utóbbiak pedig az Alániával és Kazáriával szomszédos négy türk nép közül három.

A négy nép közül kettő, a badzsní/jadzsní és a nukarda nem sok továbblépésre ad lehetőséget, s bár több elmélet is született a feloldásukra, ezek bizonytalansága

²² *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 218.

²³ Uo. I/2. 153., 154.

²⁴ A Kaukázus földrajzi leírásának elemzése: *Sudár Balázs*: Hétország. Egy rejtélyes ország a 10. századi Kaukázusban. *Történelmi Szemle* 62. (2020) 213–222.

²⁵ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 153–154.

miatt újabb elméleteket nemigen építhetünk rájuk.²⁶ A maradék kettővel, a badzsnákkal és a badzsgarddal viszont érdemes foglalkoznunk.

Előbbi egyértelműen a besenyőket takarja. Az *Aranymezőkkel* körülbelül azonos időben keletkezett *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) szerint törzseik egyik része a Dnyepertől nyugatra, a másik pedig attól keletre élt. Ez utóbbi csoport „Úzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klima-vidék [azaz a krími bizánci tartomány – a szerzők]” felé néz.²⁷ Ugyanitt azt tudjuk meg, hogy „Besenyőország távol-sága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út”, földjük „Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb”.²⁸ Ráadásul a besenyőket a bizánciak felhasználgják Zichia, azaz a Fekete-tenger északkeleti partvidéke ellen is.²⁹ Ebből az következik, hogy a császár a 10. század közepén úgy vélte, hogy a besenyők délkeleti régiója határos Alániával, Kazáriával, az úzokkal/oguzokkal és még a krími Boszporuszhoz is közel esik: azaz a Kaukázus északi előterének nyugati fele – esetleg közepe – besenyő terület, éppen úgy, ahogy al-Maszúdí leírásában is láthattuk. Némiképp más képet fest a *Hudúd al-álám* ismeretlen szerzője 982-ben, aki Kelet-Európának valószínűleg korábbi, 10. század eleji állapotát írja le. Szerinte a Volga mögül nyugatra úzótt besenyők kettészakadtak, egyik csoportjuk a Volga mentén északra vándorolt (ők a türk-besenyők), a másik a kazárok nyugati szomszédságában telepedett le, a Kaukázus északi előterében, és ráadásul a Meótság partvidékének egy részét is birtokolta.³⁰ A mű leírása szerint a besenyők ekkor még nem foglalták el a Fekete-tenger északnyugati partvidékét (Etelközt), ahol talán csak a 930-as évektől murathatók ki.³¹

Összefoglalva a fentieket: a 10. század középső harmadában a besenyők már uralták a pontusi sztyeppét, ugyanakkor keleten Alániával határosak, és a Kubáni-alföldet is lakják. A *Hudúd al-álám*ban olvasható megnevezésük (kazár-besenyő) esetleg utalhatna kazár függésre, de a leírás többi része nem támogatja ezt. Egyrészt a szerző szerint a területet a besenyők meghódították, másrészt pedig éppen kazár

²⁶ A nukabard népnév al-Maszúdínál máshol egyértelműen a longobárdokat jelenti. *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 1/2. 202. Minorsky esetlegesen a novgorodiakra gondol: *Vladimir Minorsky: A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries.* Cambridge 1958. 113., 160. Marquart és Golden magyaroknak gondolja őket: *Marquart, J.*: Streifzuge i. m. 143.; *Peter Golden: The People Nukarda.* Archivum Eurasiae Medii Aevi 1. (1975) 21–35.

²⁷ *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása.* A görög szöveget kiadta és ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 169.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 53.

³⁰ A *Hudúd al-álám* Kelet-Európa képének elemzése: *Sudár Balázs: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álám és a magyar őstörténet. Századok 153.* (2019) 75–100.

³¹ Az első biztosnak tűnő említés al-Isztahri művében olvasható: *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 1/2. 18.

rabszolgákkal kereskednek.³² A későbbi időszakra vonatkozó források sem említnek kazár függést, a DAI-ban pedig éppen a besenyők és a kazárok ellenségeskedéseiről hallunk. Mindezek alapján – összhangban a muszlim földrajzi irodalom többi állításával – Kazáriát aligha terjeszthetjük ki a kérdéses területre, ha hajdan hozzájuk tartozott is, akkor legkésőbb a besenyők elhódították tőlük.

A másik figyelemre érdemes nép a badzsgardoké. Őket al-Maszúdí rendszeresen ebbe a – közös ősrre visszavezetett – türk csoportba sorolja, s mint láttuk, a Fekete/Azovi-tenger kapcsán is említi. (Hogy pontosan milyen viszonyban is álltak a tengerrel, azt nehéz eldönteni: nem egyértelmű, hogy e „szövetség” általában vagy minden nép egyenként is jelen van-e a tengerparton.) A badzsgardokról azonban nagyon hasonló kontextusban a kortárs – 930 körül alkotó – al-Isztahrí is megemlékezik. Szerinte nekik is két csoportjuk van (ahogyan előbb a besenyőknél is láttuk), egy északon, a volgai bolgárok fennhatósága alatt, egy pedig délen, a besenyőkkel együtt, valahol Bizánc (Róm) szomszédságában. Ráadásul ő is összeköti a két közösséget, s éppen úgy „türk”-nek tartja őket, ahogy al-Maszúdí.³³ Máshol felvázolja a különféle területek közötti távolságokat is. A nehezen érthető leírás szerint a besenyőktől a „belső” badzsgardig 10, onnan a Volga menti Bolgárig 25 nap az út.³⁴ Mindez mindenestre arra mutat, hogy al-Isztahrí is szomszédosnak vette a badzsgardokat és a besenyőket.

A besenyők bizánci kapcsolatrendszeréről elsősorban a Balkán kapcsán szoktunk megemlékezni, Bíborbanszületett Konstantin viszont – akinek ez politikai realitás volt! – elsősorban a Krím-félsziget és Herszón thema kapcsán beszél róluk, s kiemeli a besenyő–herszóni kereskedelem fontosságát.³⁵ Lehetséges azonban még egy bizánci–besenyő érintkezési terület, ez pedig a Kaukázus. Bíborbanszületett Konstantin szerint a herszóniak a besenyőket „szoldos haderőként” is felhasználják, és többek között Zichiában is bevetik. Ez a régió ma Oroszországhoz tartozik, annak Fekete-tengeri partvidéke a Kaukázus déli lábainál, Grúzia szomszédságában. Ibn-Haukal, az al-Balhí-féle földrajzi iskola folytatója, egyben al-Isztahrí művének szorgalmas kijegyzetelője a besenyők kapcsán egy érdekes kiegészítéssel élt: szerinte Bardát is megtámadták. A perzsa adminisztráció idején Partavnak nevezett város a kaukázusi Albániában, a mai Azerbajdzsánban feküdt (ma Bərdə), és az arab Arran tartomány központja

³² Hudud al-‘Álam (The Regions of the World): A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D. Ed. Vladimir Minorsky. London 1937. 160.

³³ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 1/2. 31.

³⁴ Uo. 33.

³⁵ *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása i. m. 287.

volt.³⁶ Bardát több támadás is érte, az Ibn Haukál által elmesélt történetben a besenyők a ruszokkal szövetségben érkeztek, így az esemény talán a 943. évi hadjárattal azonosítható, amelyben a ruszok mellett egy sor másik nép, például az alánok és a lezgik is részt vettek.³⁷

A besenyők tehát hadakoztak a Nagy-Kaukázustól délre is. Ráadásul itt gyakran volt feszült a helyzet: a grúz királyságok (például Ibéria) ugyan többé-kevésbé bizánci vazallusok voltak, de a kapcsolatok korántsem tűntek kiegyensúlyozottnak. A Rioni alsó folyására is kiterjedő Abházia és Bizánc határa is vita tárgyát képezte. A politikai ellentéteknek vallásjogi felhangjai is voltak: a kérdés abban állt, hogy a helyi egyházak elfogadják-e a konstantinápolyi patriarchátust, vagy önálló útra térnek. Bizánc persze igyekezett ezt a fegyvert is bevetni hatalma terjesztése érdekében. Éppen a minket érdeklő időszakban zajlott egy efféle konfliktus: az alánok a 8. század második felében a bizánci egyház égisze alatt kereszténnyé váltak, de „320 után” elűzték a görög papokat és püspököket.³⁸

A fentiekből az derül ki, hogy a négy türk nép a Kaukázus északi előterében élt, de annak déli oldalán is hadakozott. Ezzel szemben a Balkánon még egy darabig nincsen nyoma besenyő támadásoknak Bizánc ellen, már csak azért sem, mert köztük volt Bulgária, amely 927-óta tartósan békében élt a görögökkel.

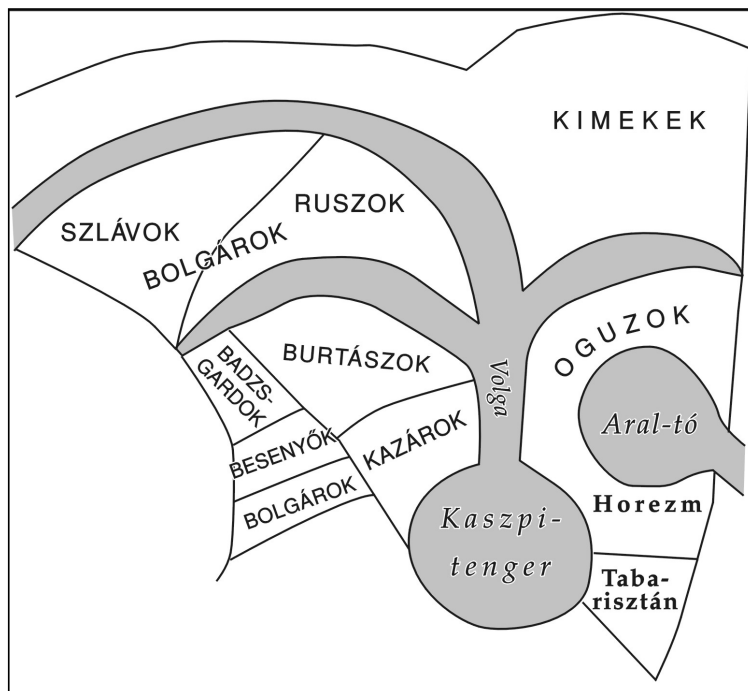
A kérdéses népek szerepelnek a muszlim földrajzírók térképein is, érdemben és részletesen Ibn Haukál 970 körül keletkezett alkotásán. Sajnos e térkép Kelet-Európa tekintetében különösen nehezen használható, mert a Fekete-tenger nagyon pontatlanul szerepel rajta. Látható viszont a három ágból összefolyó Volga. Nyugati ágának nyugati partján Kazária, majd a burtászok, illetve a badzsgardok következnek. A folyó túlsó oldalán a ruszok és a bolgárok – rossz sorrendben. Ugyanakkor a badzsgardok déli szomszédai a besenyők, mellettük pedig a bolgárok élnek. Mindannyian határosak a Bizánci Birodalommal. Bár az ábrázolás rendkívül pontatlan, a jelzett információ számunkra jelentős: az egymással szomszédos badzsgard–besenyő–bolgár hármas tagjai mindannyian szomszédosak Bizánccal – legalábbis a térképrajzoló elképzelése szerint. Éppen úgy, ahogy al-Maszúdí leírásában is szerepelnek. (Lásd a 2. térképen.)

³⁶ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 60.

³⁷ *Kennedy, H.*: *The Prophet* i. m. 256.; *Nora K. Chadwick*: *The Beginnings of Russian History: An Enquiry into Sources*. Cambridge 1966. 57–58. Az események Jákutnál: *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 43.

³⁸ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 179.

2. térkép Ibn Haukál térképének részlete a Volga vidékén élő népekkel

Készítette: Nagy Béla

Vlndr városa

Most érdemes visszatérnünk Vlndr városához. Láttuk: forrásszövegünk számos információja alapján inkább keleten, a Kaukázus környékén kellene keresnünk ezt a helyet. Ezt egyébként al-Maszúdí is megerősíti egy másik művében, a *Tanbih*-ban. A balkáni bizánci themák, katonai igazgatási körzetek leírása során esik szó a négy türk népről, akiket itt összefoglalóan vlndrijának hívnak: „A burgarok és török nomád népek, akiket vlndrijának neveznek, kapcsolván [őket] egy városhoz Róma (al-Rúm) legtávolabbi, Kelettel határos végein, amely Vlndr-ként ismert – ők: a badzsnaák, a jadzsní, a badzsgard és a nukarda [népek] –, ennek az öt térségnek (band) a nagy részét előzőnlötték, ez pedig 320 után [volt], ott sátrat vertek, és elzárták a Konstantinápolyból Rómába (Rúmíja) [vezető] utat.”³⁹ Különösen fontos e forráshely, mert a szerző a nyugati, balkáni

³⁹ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 1/2. 217–218. A fordítás pontosításáért Jablonkay Juditnak tartozunk köszönettel.

események kapcsán említi meg, hogy az ott megjelenők neve összefügg a birodalom keleti végén fekvő város nevével. Al-Maszúdí tehát a várost vitathatatlanul keletre helyezte.⁴⁰ A Bizánci Birodalom határai/befolyási övezete a 930-as években a Fekete-tenger délkeleti szegletéig ért el egy hosszú, keskeny tengerparti sáv, Chaldea thema révén. (Lásd a 1. térképen.) Ebből indult ki 1883-ban Rosen báró⁴¹ és később Zeki Validi Togan is,⁴² akik Abháziát vagy a grúz Imereti tartományt⁴³ jelölték meg az események helyszínéként.

Al-Maszúdí művében az események középpontjában álló város neve egységesen a Vlndr betűcsoporttal került lejegyezésre, csakúgy, mint az ezzel kapcsolatba hozott népnev, a vlndrija.⁴⁴ Mint az arab betűvel lejegyzett, de nem arab nevek esetében mindig, ezúttal is számos olvasat képzelhető el,⁴⁵ a magánhangzók a feltételezett forrásnyelvtől függnek, és számos különböző variációban olvashatók be a mássalhangzók közé. Mivel a vlndrija népvét a kutatás a bolgárok onogundur nevével hozza kapcsolatba, az *n* és *d* hangok közé általában nem szokás magánhangzót olvasni. (A bizonytalanságok okán mi magunk megmaradtunk a betűsor – ily módon értelmetlen – használatánál.) Az *l* hang jelenléte nem okoz különösebb problémát, a vlndr betűsört a kutatók egyöntetűen azonosítják az onogundurok nevével (erről lásd még alább).

Mint láttuk, a balkáni lokalizációs kísérletekben felbukkanó városnevek közül egyedül – a más okok miatt kizárható – Nándorfehérvár hozható kapcsolatba e névalakkal. Pedig léteztek hasonló nevű városok a birodalom keleti régiójában is.

Az örmény Vanand városa – a mai törökországi Kars – már a 4. században is létezett, s később a rövidéletű Vanand királyság központja (963–1064) lett, és egy örmény nemesi család, a Vanandatsi is róla kapta a nevét.⁴⁶ E név háttere szempontjából érdekes Movszesz Horenáci örmény történetíró közlése, aki Mar Abbász Katinára hivatkozva mondja el, hogy egy velentur bolgárnak nevezett csoport Valarszak párthus király (Kr. e. 138–127) idejében Phasianába,

⁴⁰ Kitáb At-Tanbih Wa'l-Ischráf auctore al-Masúdí. Ed. Michael Jan de Goeje. (Bibliotheca geographorum Arabicorum 8.) Leiden 1870. 180., 183.

⁴¹ Izvlecsenyija iz letopiszji Jahi Antiohijszkovo. Izd. perevjol i obisznyil Baron V. R. Rozen. Sankt-Peterburg 1883. (ZAN 44.) 109.

⁴² *Zeki Validi Togan*: Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. In: Kőrösi Csoma Archivum 3. Szerk. Gyula Németh. Bp. 1940. 48–49.

⁴³ Régió a mai Grúziában, a Rioni középső és felső folyása mentén.

⁴⁴ *Maçoudi*: Les prairies d'or i. m. II. 59., 60.

⁴⁵ Az olvasat a szakirodalomban is ingadozik. Walendar: *Maçoudi*: Les prairies d'or i. m. II. 60. Walendar: *Marquart, J.*: Osteuropäische i. m. 61. Wulundur: *Marquart, Joseph*: Ein arabischer Bericht über die arkschen (uralischen) Länder aus dem 10. lahrhundert. Ungarische Jahrbücher 4. (1924) 275.

⁴⁶ *Reneta Zlateva*: About the Toponym Vanand. In: Reports Awarded with „Best paper” Crystal Prize. Ruse 2017. 149.

a mai törökországi Erzurum környékére költözött, s az ő területüket hívták Vanantnak.⁴⁷ Ez az állítás azért is fontos, mert a városnevet összeköti egy népnévvel, éppúgy, ahogy al-Maszúdí is teszi. Erzurum régiója egyébként szomszédos Karséval, egykor akár össze is függhetett a kettő. Érdekes, hogy a Peutinger féle, 4–5. századra datálható térképen (*Tabula Peutingeriana*) éppen Erzurum és Kars között tűnik fel egy Barantea nevű város,⁴⁸ amelynek a nevét korábban Banantea formában olvasták, s kapcsolatba hozták Vananddal.⁴⁹ Vanand nevű település egyébként ma is létezik Nyugat-Örményországban, Karstól 70 km távolságra, egy másik pedig Nahicsevánban található egy hasonló nevű patakkaal együtt. Mindkét falu az Araksz folyó közelében áll, egymástól 150 km távolságra, és érdekes, hogy Baranteáról is azt feltételezik, hogy a folyó átkelőhelye volt. (A településeket lásd az 1. térképen.)

Movszesz Horenáci kiléte, életideje és a nevével jelzett krónika keletkezése körül komoly viták zajlanak. Maga a mű az 5. század közepéig meséli el az eseményeket, a szerző pedig az 5. századi Mesztrop Masztocnak, az örmény ábécé megalkotójának a tanítványaként jellemzi magát. Számos jel mutat azonban arra, hogy az általunk ismert szöveg jóval későbbi, s akár a 8–9. században is keletkezhetett. A Movszesz által hivatkozott Mar Abbász Katináról még kevesebbet tudunk, talán a párthus adminisztráció tagja lehetett. Az mindenesetre nem tűnik kétségesnek, hogy a mű számos valóban régi információt hordoz, és az is egyértelmű, hogy a 10. századtól gyakran forgatták.⁵⁰ Ez pedig azért lényeges, mert ez bizonyítja, hogy a velentur bolgárok és a róluk elnevezett város története ismert volt a térségben a minket érdeklő időszakban.

A kaukázusi bolgár jelenlétnek azonban más emléke is van Movszesz Horenáci művében, egy történet szerint például I. Arszakesz idején (Kr. e. 127–114) egy beháború miatt rendkívül sok bolgár költözött a Kaukázusból a nyugati örmény területekre, Csol vidékére. Ez a terület a mai Barhálnak, korábban Barkharnak nevezett – s talán a bolgár népvét rejté – hegység lenne a Csoruh völgye és a Fekete-tenger között. Ez pedig éppen Bizánc legkeletibb pontja a 10. század elején, és ennyiben illeszkedik az al-Maszúdí féle történethez.

⁴⁷ *Moïse de Khorene, auteur du V. siècle: Histoire d'Arménie. Texte arménien et traduction française* par P. E. Le Vaillant de Florival. Venice 1841. 151.; *Petar Golijski: In the Slopes of Elbrus: Bulgars around the Caucasus in the 2nd–4th centuries AD, according to Armenian sources.* (<https://bit.ly/3wVvj45>, letöltés 2021. szept. 24.)

⁴⁸ *Thomas Sinclair: Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages. Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context.* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies Book 25) London–New York 2019. 257–258.

⁴⁹ *Zlateva, R.: About the toponym Vanand i. m.*

⁵⁰ *Nina Garsoïan: Movsēs Xorenac'i.* In: *Encyclopædia Iranica* (<https://bit.ly/3CN0WyF>, letöltés 2021. szept. 24.)

És van egy harmadik, igen érdekes adatunk is. A 6. századi Agathias részletesen megírta korának történetét. Ebben említi meg többször is a bizánci–perzsa háborúk kapcsán Onoguris városát, amelynek a lokalizálása ugyan nem könnyű, de az bizonyos, hogy a mai Nyugat-Grúziában kell keresnünk.⁵¹ Még izgalmasabbá teszi a kérdést, hogy a történetíró a város nevét a hunok egyik ágának tekintett onogurokkal köti össze, akiket éppen itt vertek meg a helyi, kholkiszai erők, tehát a településnév és a népnév ebben az esetben is összekapcsolódik. Ez a harmadik ilyen példánk a tágabban értelmezett térségből: Agathiasnál onogur–Onoguris, Movszesz Horenácínál velentur–Vanad, al-Maszúdínál vln-drija–Vln-dri.

Egészen máshol, a Kaukázus északkeleti előterében is volt hasonló nevű település. A 9. század elején alkotó Ahmad ibn Aszám al-Kúfí⁵² a *Hódítások könyvében* megemlékezik az arab–kazár háborúkról is, amelyek egyik eseménye al-Dzsarráh betörése volt kazár területekre 722-ben vagy 723-ban. Az arab vezér elfoglalta a kazár fővárost, Balandzsart, azután egy Vnndr nevű várost, végül pedig még Szamandart is.⁵³ Sajnos pontosan egyik városról sem tudjuk, hogy hol feküdt, annyi azonban bizonyos, hogy a muszlim szerzők Szamandart következetesen a tengerpartra helyezik, a Kaukázus közelébe, s talán a mai Mahacska környékén fekkent.⁵⁴ De akárhol voltak is, a Terek, a Kojsszu és a Kaukázus északi lábai közötti területen kell keresnünk őket. A város Ibn al-Athírnál is szerepel a valószínűleg romlott Vabandar alakban.⁵⁵ Hogy még érdekesebb legyen a helyzet, a térségben volt egy sokak által említett Balkh/Balkar nevű település is, amelyet talán a mai Enderivel azonosíthatunk.⁵⁶

⁵¹ Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque. Ed. Barthold Georg Niebuhr. Bonnae 1828. 142–153. (III. 3–7.), 226. (IV. 9.), 230 (IV. 11.). A hunok említése uo. 146. *Agathias Murinaeus: The Histories*. Berlin–New York 1975. 72.; *Paul Everill – Besik Lortkipanidze – Nikoloz Murghulia – Ian Colvin – Davit Lomitasvili: The Lost Fortress of Onoguris? Newly Discovered Sixth-Century AD Fortifications at Khuntsistsikhe, Western Georgia.* (<https://bit.ly/3ER4QYS>, letöltés 2021. szept. 20.)

⁵² *Lawrence I. Conrad: Ibn A'tham and His History.* *Al-'Ušūr al-Wustā* 23 (2015) 87–125.; Mónika Schönleber: Notes on the Textual Tradition of Ibn A'tham's Kitāb al-Futūh. In: *Contacts and Interaction: Proceedings of the 27th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, Helsinki 2014. Eds. J. Hämeen-Anttila – P. Koskikallio – I. Lindstedt. Leuven–Paris–Bristol 2017. 427–438.

⁵³ *Akdes Nimet Kurat: Abū Muḥammad Aḥmad bin A'sam al-Kūfī'nin Kitāb al-futūḥ'u.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 7/2. (1949) 266.

⁵⁴ *Minorsky, V.: A History of Sharvan* i. m. 106.; *Hudud al-'Ālam* i. m. 452.

⁵⁵ *Kurat, A. N.: Abū Muḥammad* i. m. 271.

⁵⁶ *Csirkes Ferenc – Sudár Balázs: Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a Derbend-name.* A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez. In: *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről.* Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2017. 196–197.; *Mirza A. Kazem-Beg: Derbend-Námeh, or the History of Derbend.* St. Peterburg 1851. 167–168. A Vnndr kérdés: *Hudud al-'Ālam* i. m. 465–471.

A vln-dr-ok

A vln-drija azonban egy nép is al-Maszúdí szövegében. A kérdéses csata és a város kapcsán ugyan nem említi őket, viszont másik, korábban már említett művében, a *Tanbih*-ben elmondja, hogy a vln-dr-ok neve összefügg a Vln-dr városnévvel. A népnév azért fontos, mert valószínűleg az onogundurokkal, végső fokon tehát a bolgárokkal áll kapcsolatban, a balkáni városnév-azonosítások éppen erre épültek. Érdeemes tehát megnéznünk, hogy al-Maszúdí munkájában hogyan és miként szerepelnek a bolgárok különféle csoportjai, hiszen ez is elárulhat valamit a történet háttéréről.

A volgai bolgárok egyértelműen a burgar/bugraz megnevezéssel szerepelnek, hozzájuk kapcsolódnak a „fehér éjszakák” és a horaszáni kereskedelem is. Velük kapcsolatban esik szó Burgaz városáról,⁵⁷ amelyet a szerző a Meotisz partjára tesz. A Fekete-tenger leírásánál egyébként rendre megemlíti a parton lakók között a burgarokat is, pontosabb lokalizáció nélkül. Róluk még azt is megtudjuk, hogy támadják az európai bizánci határokat. A burgarok a szerző szerint a szakalibák közé tartoznak, akik nála általában a szlávokat jelentik, de összességében a kelet-európai erdőlakókat értették rajtuk a muszlim szerzők. Ibn Fadlánál pedig a szaklab éppen a volgai bolgárok neve.⁵⁸

Al-Maszúdí határozottan külön választja a burgarokat a burdzsánoktól, akiket időnként szembenálló felekként ír le. A burdzsánok egyértelműen a dunai bolgárok, akiket az európai görög themáktól egy fal választ el, és az ő uralkodójuk Tervel, akiről tudjuk, hogy bolgár kán volt.

A harmadik csoport a vln-dr-oké. Róluk nagyon keveset tudunk meg, de egyértelműen nem azonosak a burgarokkal, egyrészt azért, mert a felsorolásokban mindkét név szerepel, másrészt pedig azért, mert őket al-Maszúdí a türkök közé sorolja, szemben a „szaklab” bolgárokkal.

Úgy tűnik tehát, hogy a szerző három „bolgár” csoportot ismer, és ezeket határozottan el is különíti. Az egyik a burgar, a másik a burdzsán, a harmadik pedig a vln-dr. Ez a látásmód részben egyeztethető a *Hudúd al-álam* néhány évtizeddel korábbra vonatkozó helyzetképével is. E műben a dunai bolgárok burdzsán és bolgár néven szerepelnek, a Fekete-tenger északi partját a belső bolgárok lakják, tőlük északkeletre élnek a vunundurok, a volgai bolgárok államalkotó törzsei pedig – köztük maga a bolgár – a burtászok leírásában szerepelnek. Összességében tehát itt is három csoportról esik szó.

⁵⁷ A város ilyen formán azonosíthatatlan, talán a Volga-parti Bolgar áll mögötte.

⁵⁸ *Ibn Fadlán*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Bp. 2007. 5.

Mindebből pedig az következik, hogy amikor al-Maszúdí vlndr-okat emleget, akkor biztosan nem a dunai, és nem is a volgai bolgárokra gondolt. Könnyen lehet, hogy a 10. század első felében élt Kelet-Európában egy önálló, ilyen nevet viselő csoport, amely azonban nem tudott hosszabb ideig fennálló, szilárd államot létrehozni.

Érdemes kitérnünk az al-Maszúdí által használt névalakra is. Mint említettük, a vlndr-t a kutatás végső soron az onogundur egyik alakváltozatának tekintjük, amely mellé több, / hangot tartalmazó alak is felsorolható.⁵⁹ Ilyen például Movszesz Horenácínál a fentebb már idézett, velenturként említett bolgárok népeve, akiket a szerző valahová Északkelet-Anatóliába helyez. És ilyen a 7. századi örmény földrajz olhontor bolgár alakja is, akiket a szerző az ázsiai Szarmáciának az északi részére helyez.⁶⁰ Talán ide vonható Jákút egyik adata is. A különféle népek a muszlim történelemszemlélet szerint is Noé faitól származnak, Jákútnál Jáfet fiai között – Junán, Szakláb, Burdzsán, Farsz, Rúm mellett – szerepel egy Ulugundurként rekonstruálható személynév is.⁶¹ Az első két adat azért érdekes számunkra, mert mindkettő örmény közezből származik, és ez iránymutató lehet al-Maszúdí névalakja szempontjából is.

Következtetések

A fentiekből számunkra igen valószínűnek látszik, hogy Vlndr városát a Bizánci Birodalom keleti határvidékén, a mai Grúzia környékén kell keresnünk. Erre a térségre mutat a kikeresztelkedett arabok szerepeltetése, akiknek a támaszpontjai éppen itt álltak. Itt található egy sor városnév, amely valóban az onogundurokkal valamilyen módon kapcsolatba hozható nevekből alakult ki. Több forrásból tudjuk, hogy az említett türk népek valóban hadakoztak ebben a régióban. És az is világos, hogy al-Maszúdí a vlndr-okat nem tekinti azonosnak a dunai bolgárokkal. Végezetül ne felejtjük el: az elemzett történet egy földrajzi régió, a tágan értelmezett Kaukázus-vidék leírásában kapott helyet, és nem a balkáni görög themáknál. Mindezzel együtt sem tudjuk azonban meghatározni, hogy az eseményekre pontosan hol kerülhetett sor, az viszont szinte egyértelmű, hogy nem a Balkánon.

Mindezek után fel kell tennünk a kérdést, hogy al-Maszúdí leírása kapcsolatba hozható-e valamilyen módon a magyarokkal. Talán igen, de nem az eddig megszokott módon. Al-Maszúdí kétszer ír az eseményekről. Először az

⁵⁹ Peter B. Golden: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden 1992. 102.

⁶⁰ Paulik Ágnes: „A világ bemutatása.” Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tás András. Bp. 2001. 44.

⁶¹ Hudud al-'Álam i. m. 467.

Aranymezőkben, a Kaukázus és környéke jellemzése során: itt szerepel Vlnđr ostroma, majd annak bevétele után a négy türk nép Bizáncig vezetett portyája. Másodjára a *Tanbihban* az öt balkáni thema kapcsán, amikor a burgarok és az összefoglalóan vlnđrijá-nak nevezett négy türk nép támadást intéznek Bizánc ellen. Mindkét esetben fölbukkan a 320-as évszám is. A két történet teljesen azonosnak tűnik, mégsem egészen egyeznek. Egyfelől az egyiknél van várostrom (Vlnđr), a másiknál nincs. Az egyikben csak a négy türk nép van jelen, a másikban a vlnđr-ok és a burgarok is szóba kerülnek. Az egyik biztosan a Balkánon játszódik – ezért kerül egyáltalán lejegyzésre a történet –, a másik Vlnđr városánál, amelyet a szerző kifejezetten a birodalom keleti végeire helyez. Azaz könnyen lehet, hogy itt két különböző, de esetleg azonos vagy – legalábbis al-Maszúdí szerint – azonos nevű szereplőkkel (is) bíró történet mosódott össze. Az egyik egy kaukázusi várostromot beszél el (Vlnđr-ét), a másik pedig egy balkáni hadjáratot. Ráadásul az „azonos” datálásnak – „320 után” – nem kell ténylegesen azonos dátumot takarnia. Könnyen lehet, hogy a balkáni akció valóban a magyarokhoz köthető, és 934-re tehető, hiszen a leírás és György barát információi lényegében egybeesnek, s al-Maszúdí említi a türkök andalúziai hadjáratát is, ami egyértelműen a Kárpát-medencei magyarokhoz kötődik. A másik történetet pedig egyelőre nem tudjuk pontosan időhöz kötni, de jól illeszkedne a bizánciak által a 930-as évek végén indított kelet-anatóliai offenzívába.

Ha azonban két történeti mag áll al-Maszúdí leírása mögött, akkor nem biztos, hogy a szereplői kör teljesen azonos. A kaukázusi hadakozásnak a Kárpát-medencében élő magyarság aligha lehetett a részese. A keleten maradt néprészek azonban igen: őket sejtethetjük a badzsgard elnevezés mögött. Jöhettek az Urál vidékéről, de akár a Kaukázus környékéről is, hiszen Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint az egyik savartoi asphaloi csoport a perzsa végekre, talán éppen a Kaukázus vidékére költözött.⁶²

A másik, balkáni történetnek szintén lehettek magyar résztvevői. Akár úgy, hogy a négy türk nép közé sorolt badzsgardot a keleten maradt magyarokkal azonosítjuk (mással nem is igen lehetne), akár úgy, hogy a György barát folytatója által leírt portya turkjaiban a kárpát-medencei magyarokat látjuk. Bármit gondoljunk is, az nagyon valószínű, hogy a Vlnđr melletti mezei csata nem része a Kárpát-medencei magyarság történetének, és az annak kapcsán részletesen leírt íjásztaktika nem a mai magyarság elődeihez köthető.

⁶² Ehhez lásd még *Sudár B.*: Hétország i. m.

Függelék

Al-Maszúdí a vlndr-i csatáról⁶³

„A kazárok és az alánok nyugatról négy türk néppel határosak, amelyek közös ősréviszik vissza családfájukat. Részben nomádok, részben letelepültek. Véderejük nagy, és igen harciasak. Közülük mindegyiknek [külön] királya van, s területük több napi járóföldre terjed. Országuk területe részben a Meótiszig ér. Portyáik során eljutnak egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig, győzedelmeskedve az ottani népeken. Békében élnek a kazár királlyal és ugyanúgy az alán fejedelemmel is. Területeik a kazárok országával határosak. Első törzsük neve b.dzs.n.j, a másodiké, amely ezekkel határos, badzsg hird. Az utóbbiak mellett egy bedzsenäk nevű nép lakik, amely a legharciasabb ezek közül a népek közül. Végül egy negyedik nép határos velük, amelynek nuk.r.da a neve. Királyaik nomád életet folytatnak. A hidzsra 320. éve [Kr. u. 932 – a szerk., Györffy György] után, vagy éppen abban az esztendőben, háborúkat viseltek Bizánc ellen. A bizánciaknak országuk határán, abban az irányban, ahol az imént említett négy nép lakik, egy nagy görög városuk van, amelynek neve W.l.n.d.r. E [városnak] nagy lakossága és igen jól védett fekvése van a hegyek és a tenger között. Lakossága védelmül szolgált azon népek ellen, akikről az imént szoltunk, úgyhogy a turkoknak nem volt útjuk Bizánc felé a védelem miatt, amelyet a hegyek, a tenger és ennek a városnak a lakói nyújtottak velük szemben. Ezek között a türk népek között háborúságok törtek ki azzal az ellentéttel kapcsolatban, amely egy mohamedán kereskedő ügye miatt keletkezett, aki Ardabíl lakói közül származott. Ő ugyanis e népek egyikénél megtelepedett, a másik néphez tartozó személyek részéről pedig sérelmet szenvedett. Mikor ebből ellentét támadt, W.l.n.d.r városának bizánci lakói távollétükben rátörtek szállásaikra, sok gyermeket fogságba hurcoltak, az állatokat pedig elhajtották. Amikor a hír eljutott hozzájuk [a türkökhöz], ők éppen harcban álltak egymással. Ekkor azonban kiegyeztek, és elengedve egymásnak kölcsönösen a vérontásért járó díjat, W.l.n.d.r ellen vonultak. Mintegy 60 ezer lovassal érkeztek oda. Ezt a sereget nagyobb toborzás és csapatösszevonás nélkül állították ki, egyébként 100 ezer lett volna a számuk. Amikor hírük eljutott Armanoszhoz, aki jelenleg, 332-ben [Kr. u. 943–944 – a szerk.] a bizánci császár, az 12 ezer kereszténnyé lett mohamedán lovast küldött ellenük, akik arab módra, lándzsával voltak felfegyverezve az 50 ezer bizáncival együtt. Nyolc nap alatt érték el W.l.n.d.r városát. Tábort ütöttek mögötte, majd felvonultak az ellenséggel [a türkökkel] szemben. A türkök előzőleg már nagy tömeget megöltek W.l.n.d.r népéből, a város lakói azonban falaik védelmében kitarítottak egészen addig, amíg oda

⁶³ Az itt idézett szövegrész Czeglédy Károly fordítása. A magyarok elődeiről i. m. 100–103.; *Maçoudi*: Les prairies d’or II. i. m. 58–64.

nem érkeztek a segédc csapatok. Amikor a négy király értesült arról, hogy mennyi megtért keresztény érkezett oda, országaikba küldtek és összegyűjtették a mohamedán kereskedőket, akik messze földről, a kazároktól, Al-Báb-ból, az alánoktól és máshonnan érkeztek hozzájuk és náluk tartózkodtak, továbbá azokat is, akik e négy országban mohamedánná lettek, s akik csak abban az esetben voltak hajlandók hadba vonulni [a türkök oldalán], ha a háború hitetlenek ellen folyt. Mikor azután felsorakoztak a csapatok, és megjelentek a bizánciak élén a megtért keresztények, odaléptek hozzájuk a kereskedők, akik a türkök sorai előtt álltak, és felszólították őket, hogy térjenek át az iszlám vallására, mert ha a türkök védelme alá helyezik magukat, azok vissza fogják telepíteni őket mohamedán területre. Ők azonban vonakodtak megtenni ezt. Ekkor azonnal összecsapott a két sereg, és a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak kerültek előnyösebb helyzetbe, minthogy többször annyian voltak, mint a türkök. A seregek éjjel is csatarendben maradtak, a négy király pedig haditanácsot tartott. A besenyők királya ezt mondta: »Bízzatok rám a vezetést holnap korán reggel!« Ebbe bele is egyeztek. Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a bal szárny mellé is. Mikor azután felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai kiindultak. A nyílzás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék. Maga a türk jobb szárny, középhad és bal szárny azonban nem mozdult. A lovasosztagok tovább folytatták akciójukat ezres csoportokban: azok, akik a türkök jobb szárnya mellett voltak, elkezdték nyilazni a bizánciak bal szárnyát, majd a bizánciak jobb szárnya felé törekedve, állandó nyilazás közben a bizánci derékhadig is eljutottak. Azok a lovasosztagok pedig, amelyek a türkök bal szárnya mellől indultak ki, a bizánci jobb szárnyat nyilazva haladtak a bizánci bal szárny felé, miközben a derékhadig is eljutottak. A lovasosztagok a bizánci derékhadnál találkoztak, és a leírt módon váltogatták egymást. Mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogy hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az eddig mozdulatlanul álló türk [fő]sereget rohanták meg. A [türk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a türkök ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet. Az ő soraik ugyanis rendezett állapotban maradtak és nem bomlottak fel. A lovasosztagok jobbról és balról száguldoztak. Előkerültek a kardok is. Elsötétült a láthatár, és sűrűn hangzott a lovasok kiáltása. A bizánciak és a kereszténnyé lett mohamedánok közül mintegy 60 ezren estek el, úgyhogy a türkök

az ő holttesteiken át hágtak fel a város falára. A város elesett, s a kard nem nyugodott benne napokig, népét fogságba vitték. A türkök három nap múlva vonultak ki belőle, Konstantinápoly irányába. Megművelt földek, mezők és tanyák között vonultak át, miközben gyilkoltak, embereket ragadtak el és vittek fogságba. Konstantinápoly falai alá érve 40 napig táboroztak ott. Közben a nőket és a gyermekeket eladták szövetdarabokból készült ruhákért, valamint brokát- és selyemruhákért. A férfiak között azonban nagy öldöklést vittek végbe, és egyet sem hagytak élve közülük, bár néha leöldösték az asszonyokat és a gyermekeket is. Ezután kiterjesztették portyáikat ezen a vidéken. Portyázó alakulataik egészen a szlávok és a rómaiak országáig hatoltak, azóta pedig már Andalúziáig, a frankok országáig és Galiciáig is eljutnak portyáik során. Az említett türk népek portyái tehát jelenleg Konstantinápolyig és a felsorolt országokig jutnak el [...].”

WHERE WAS THE MYSTERIOUS BATTLE OF „VLNDR”?

By János B. Szabó – Balázs Sudár

SUMMARY

A rare and fairly valuable source of tenth-century military culture is the description in Al-Masudi's *Golden Fields* in which he describes with unparalleled elaboration the tactical tricks based on archery that were used against the Byzantines by four peoples the author regards as Turkic. Thanks to the influential work of Joseph Marquart, this piece of information was adopted among the sources of early Hungarian history more than a century ago, as a memory of the 934 Hungarian campaign against Byzantium. Yet a detailed analysis of this source suggests that the city that stands in the centre of the events (Vlndr) should be looked for somewhere in the forefront of the Caucasus, in present-day Georgia, instead of in the Balkans, and the events described therein must have taken place somewhat later, at the end of the 930s as a side-event of the Arab-Byzantine wars. If Hungarians took part in this action, these must not have been those who had already moved to the Carpathian Basin, but the groups that remained in the East.

Bodovics Éva

AZ 1878-AS MISKOLCI ÁRVÍZ TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI NÉZŐPONTBÓL*

A katasztrófák iránti érdeklődés története minden bizonnyal egyidős az emberiséggel. A megmagyarázhatatlannak tűnő, rendkívüli pusztításokkal járó természeti jelenségek félelmet, ugyanakkor csodálatot váltottak ki az emberekből. Természet- és társadalomtudományos vizsgálatuk azonban csak a középkori vallásos világgép szakadozásával, a reneszánsz és a reformáció idején indult meg¹ s a felvilágosodás évtizedeiben bontakozott ki.² Az első „társadalomtudományos” vizsgálat az 1755. évi lisszaboni földrengéshez kapcsolódik, amely nem csupán az akkori Európa negyedik legnagyobb városát rengette meg és döntötte porba, hanem az uralkodó vallásos világszemléletet is. A vallásos indoklás helyett ugyanis természettudományos magyarázatot próbáltak keresni a történetekre. Rousseau volt az, aki a korábbi szemlélettől eltérően, mely a természeti katasztrófákat isteni csapásként értelmezte, rámutatott a szerencsétlenségben jelentős szerepet játszó emberi tényezőre.³

A felvilágosodás hozadékának tekinthető új katasztrófafogalom és természet-szemlélet a 20. századra némileg feledésbe merült. A katasztrófák halmazát mesterséges módon két nagyobb csoportra osztották fel: természeti és emberi (*technical, man-made*) katasztrófákra.⁴ A felosztás alapja kauzális: míg a természeti katasztrófák esetében az eseményt valamilyen természeti jelenség (vulkánkitörés, földrengés, áradás, tornádó stb.) idézi elő, addig az emberi katasztrófák háttérében szándékos vagy véletlen emberi mulasztás, tévedés vagy egyszerű „baleset” áll. Ez a felosztás teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a természeti katasztrófák kialakulásában és a helyzet súlyosságának fokozásában közrejátszó emberi faktort. Ez szerepet játszhatott abban, hogy a természeti katasztrófák társadalomtudományos kutatása sokáig, Amerikában az 1950-es, Európában egészen az 1980-as évekig háttérbe szorult.

* A tanulmány a NKFI FK 128 978 Tudás, tájkép, nemzet és birodalom projekt támogatásával készült.

¹ *Gerrit Jasper Schenk*: Historical Disaster Research. State of Research, Concepts, Methods and Case Studies. *Historical Social Research* 32. (2007) 3. sz. 9–31., itt: 10.

² *Russell R. Dynes*: The Dialogue between Voltaire and Rousseau on the Lisbon Earthquake. The Emergence of a Social Science View. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 18. (2000) 1. sz. 97–115.; *Susanne B. Keller*: Sections and views: visual representation in eighteenth-century earthquake studies. *The British Journal for the History of Science* 31. (1998) 2. sz. 129–159.

³ Jean-Jacques Rousseau levele Voltaire úrhoz, 1756. augusztus 18. In: *Jean-Jacques Rousseau*: Értekezések és filozófiai levelek. H. n. [Bp.] 249–270., itt: 253–254.

⁴ A katasztrófák egy lehetséges csoportosítását ismerteti *Faragó Tamás*: *Katasztrófa és társadalom*. Az 1838. évi árvíz történetének vázlata. In: *Pest-budai árvíz*. Szerk. Uő. 1988. Bp. 7–82., itt: 10.

Az 1980-as, de különösen az 1990-es években új szemlélet jelent meg a katasztrófakutatásban, amelynek hatására a korábban használatos, a társadalmi tényezőt túlhangsúlyozó, ugyanakkor a természetit negligáló katasztrófafogalom is átalakult.⁵ A folyamatosan zajló definíciós vitákba bekapcsolódva antropológusok és kulturális földrajzzal foglalkozók a katasztrófa fogalmának kiszélesítését javasolták.⁶ Mindenképpen a fogalom részévé kívánták tenni, hogy a katasztrófák társadalmi konstrukciók,⁷ önmagukban nem, csak az emberek definíciós konszenzusa által léteznek,⁸ illetve sokkal inkább magyarázhatók a társadalmi állapot, az ember és környezetének kölcsönhatása, valamint a történelmi strukturális folyamatok összefüggésében, mintsem rendkívüli események (földrengések, hurrikánok, szárazságok stb.) hatásaként.⁹ Ilyen módon a katasztrófák keletkezésükben összetett, multidimenzionális,¹⁰ hibrid jelenségek, amelyek megfelelő vizsgálata minimum átfogó, holisztikus szemléletet, de leginkább interdiszciplináris megközelítést igényel. Az antropológiai szemlélet abban a tekintetben is újítást eredményezett, hogy a katasztrófákat sokkal inkább egy folyamat elemeként, mintsem szinguláris, epizodikus eseményként gondolta el. Eszerint a katasztrófa egy olyan folyamat, melynek előzményei mélyen a múltban gyökereznek,

⁵ A katasztrófa fogalmáról szóló diskurzushoz lásd példaként az *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*nek a katasztrófa fogalmáról szóló 1995/3. tematikus számát, illetve *What is a disaster? Perspectives on the Question*. Ed. Enrico L. Quarantelli. New York 1998.; *Anthony Oliver-Smith: What is a Disaster? Anthropological Perspectives on a Persistent Question*. In: *The Angry Earth*. Eds. Antony Oliver-Smith – Susanna Hoffman. New York 1999. 18–34.

⁶ *Oliver-Smith, A.*: What is a disaster? i. m. 22.

⁷ Az angol nyelvű szakirodalom a magyarnál kifejezettebben tudja visszaadni a természeti ágens és a konstrukció folytán előálló esemény különbségét azáltal, hogy megkülönbözteti a natural hazard (természeti veszélyforrás) és a natural disaster fogalmát. Christian Rohr szerint ahhoz, hogy a natural hazard-ból natural disaster váljék, a következő hét feltétel szükséges: 1. az emberek nem képesek arra, hogy megbirkózzanak az általuk elérhető eszközök révén a pusztítással, 2. az egyes személyek képtelenek elmagyarázni és megérteni az eseményt, 3. anyagi és személyi károk (suffering), 4. az esemény váratlansága, amely attól függ, hogy mennyire felkészült a közösség az egyszeri vagy ismétlődő veszélyekre, 5. rövid időn belül előforduló természeti veszélyek sorozata, amely hozzájárul a sújtott közösség sebezhetőségének fokozódásához, 6. az interpretáció szimbolikus konnotációi és mintái (például a Bibliában leírt katasztrófákra való utalás), 7. általános nehéz helyzet, mint például szimultán előforduló gazdasági, vallási és klimatikus válságok a 16. századi Európában. *Christian Rohr: Confronting avalanches in the Alps in the late middle ages and early modern era*. In: *Weather, Local Knowledge and Everyday Life: Issues in Integrated Climate Studies*. Eds. Vladimir Jankovic – Christina Barboza. Rio de Janeiro 2009. 67–74., itt: 68.

⁸ *Lori A. Peek – Denis S. Mileti: The History and Future of Disaster Research*. In: *Handbook of Environmental Psychology*. Eds. Robert B. Bechtel – Arzah Churchman. New York 2002. 511–524., itt: 512.

⁹ *Oliver-Smith, A.*: What is a disaster? i. m. 22.

¹⁰ *Anthony Oliver-Smith: Theorizing Disasters: Nature, Power, and Culture*. In: *Catastrophe and Culture. The Anthropology of Disaster*. Eds. Susanna M. Hoffman – Anthony Oliver-Smith. Santa Fe-Oxford 2002. 23–47.

következményei pedig a távoli jövőbe mutatnak. Ily módon a katasztrófák vizsgálata történeti mélységet nyert.

E szemlélet jegyében kutatásunk célja, hogy az 1878. augusztusi miskolci árvíz példáján keresztül megvizsgálja és bemutassa, hogy egy gyors lefolyású és nagy erejű természeti szerencsétlenség milyen társadalmi és gazdasági következményekkel járhatott egy városi közösség életére nézve. Rámutatunk a csapás előidézésében közrejátszó okok kettős természetére, vagyis arra, hogy a természeti okok mellett a társadalmi faktorok vizsgálata sem kerülhető meg. Ezért egyrészt éghajlati adatok (csapadék és hőmérséklet) segítségével megvizsgáljuk az árvíz naturális hátterét, magyarázatot keresve a természeti esemény rendkívüliségére. Másrészt a helyi vízhasználat kérdése kapcsán kutatást folytatunk arra vonatkozóan, hogy mi jellemezte a miskolciak természethez fűződő kapcsolatát, mennyire voltak összhangban vele, felfedezhető-e a tudatos árvízvédelem nyomai.

Társadalmi oldal felől közelítve meg az árvizet, elsőként az árvizet övező diskurzusban megjelenő verbális és vizuális narratívák segítségével az esemény percepcióját kívánjuk megvizsgálni, amely meghatározta a későbbi válságkezelést is. Egyrészt arra keressük a választ, miképpen formálódott az árvíz képe a médiában, másrészt, hogy felfedezhető-e az elbeszélésekben azok a toposzok, amelyeket a jelenkori társadalomtudományos katasztrófakutatások a katasztrófákról szóló közbeszéd meghatározó, de nem minden esetben a valóságot tükröző elemeinek tekintenek. A tanulmány zárásaként felvázoljuk a várost és a lakosságot érintő, illetve a lakosságon belül az egyes foglalkozási rétegeknél megfigyelhető eltérő válsághelyzetek mibenlétét, kezelési módját és sikerességét. Annak érdekében pedig, hogy választ kaphassunk az árvíz Miskolc történetében betöltött súlyára, bemutatjuk az árvíz városra gyakorolt rövid és hosszú távú következményeit.

A kutatás középpontjában Miskolc áll, ezért térbelileg is a borsodi megyeszékhelyre fókuszálunk. Azonban fontosnak tartottuk, hogy a kutatás során összehasonlító vizsgálatokra is sor kerüljön annak érdekében, hogy a miskolci események és viszonyok egyedi jellemzői megragadhatóvá váljanak. Emiatt beemeltük a kutatás tárgykörebe a korszak másik két jelentős árvizét, az 1878. évi egri és az 1879. évi szegedi árvizet is.

Az árvíz környezettörténeti háttere

Bár az antropológiai szemléletű katasztrófakutatás számos termékeny gondolatot szolgált a tudományterület számára, nem mentes a hibáktól sem. Az egyik ilyen hátrányának tekinthetjük, hogy a társadalom jelentőségének hangsúlyozása mellett általában kevés figyelmet szentel a természeti szerencsétlenségekben közrejátszó környezeti tényezőknek. Véleményem szerint azonban egy természeti

katasztrófa teljes körű megértéséhez, történeti jelentőségének felméréséhez elengedhetetlenül szükséges az esemény létrejöttében szerepet játszó környezeti okok vizsgálata is. Jóllehet ennek elvégzéséhez a történeti szakképzésből általában hiányzó ismeretek és módszerek elsajátítására és alkalmazására volt szükség. A környezeti okok vizsgálatakor elsősorban arra kerestem a választ, hogy mely, az éghajlati körülményekben bekövetkezett változások eredményezhették azt, hogy az 1878. évi augusztusi árvíz a korábbi miskolci árvizeknél jelentősen nagyobb vízmennyiséggel folyt le.

Amikor az első, tájékozódó jellegű vizsgálódásokat végeztem az éghajlatra vonatkozóan, hamar feltűnt, hogy a korszakban előforduló sorozatos árvizek hátterében nem csupán egy-egy csapadékgazdag év vagy évszak, és/vagy nem megfelelő árvízvédelem áll, hanem a korábbi időszaktól jelentős mértékben különböző, több évet felölelő, anomáliákban bővelkedő periódusról van szó, amelynek esetében nem túlzás rövidtávú időjárásváltozásról beszélni. Hogy milyen mértékben különbözik s mennyiben egyedülálló ez a jelenség mind időben (volt-e máskor is ehhez hasonló éghajlatváltozás?), mind térben (csak az ország egyes régióira terjed ki, vagy általános, esetleg kontinentális szintű jelenségről beszélhetünk-e?), arra egyrészt a hazai éghajlati adatsorok vizsgálata, másrészt nemzetközi történeti klimatológiai kutatások adhatnak választ. Magyarországra vonatkozóan három város, Budapest, Szeged és Eger csapadék és hőmérsékleti adatsorait vettem tüzetesebb vizsgálat alá. Miskolc azért nem került be a vizsgált települések közé, mert a helyi meteorológiai mérőállomás csak a század végén állt fel, így rendszeres és megbízható adatokkal csak 1900-tól rendelkezünk. Ezért a miskolci adatok helyett a legközelebb eső, mérőállomással rendelkező település, Eger adatait használtam fel. Annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk róla, hogy az egeri adatok kiválthatják a miskolciakat, korreláció-elemzést végeztem a hőmérsékleti és csapadékadatokra vonatkozóan egy későbbi időszakban, amikor már Miskolcra is vannak megbízható mérések.¹¹

Terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség elmélyülni az adatok elemzésében, de egy korábbi munkámban erről már részletesen beszámoltam.¹² E kutatás alapján azt az óvatos következtetést vonhatjuk le, hogy körülbelül az 1870-es évek közepétől 1882/1883-ig a korábbi időszaktól eltérő, megemelkedett csapadékmennyiség figyelhető meg Budapesten és Egerben, s feltehetőleg Szegeden is.

¹¹ Az éves csapadékmennyiség korrelációs együtthatója 0.93, míg az éves átlaghőmérséklet korrelációs együtthatója 0.90, ami szoros összefüggést jelez a két város adatsorai között ahhoz, hogy Eger adatai visszamenőleg is használhatóak legyenek a történeti elemzés számára.

¹² *Bodovics Éva*: Időjárási válság Magyarországon? Csapadék- és hőmérsékleti viszonyok elemzése instrumentális adatok alapján az 1871 és 1900 közötti időszakra vonatkozóan. *Történeti Földrajzi Közlemények* 15. (2019) 3–4. sz. 70–85.

Az eltérés a korábbi és a későbbi évekhez képest szignifikánsnak mutatkozik. A csapadékmennyiség eloszlását illetően pedig azt láthattuk, hogy a kérdéses időszakban, azaz 1874 és 1885 között az elvárásnak megfelelően sok csapadék hullott májusban és júniusban, de magas értéket mutatott még a többi nyári és az összes őszi hónap is. Tehát ezekben az években – átlagban – a csapadékos nyarakat esőben bővelkedő ősz követte. Mind a jelentősen megemelkedett csapadékmennyiség, mind pedig a több hónapon keresztül elhúzódó csapadékos időjárás fokozhatta az árvizek gyakoriságát és súlyosságuk mértékét. A sok eső miatt nemcsak a folyók vízhozama növekedett, hanem egy bizonyos idő után a talaj sem volt képes több csapadékot elszívni, a talajvíz szintje megemelkedett, belvíz alakult ki. Az évszázados adatsoraink pedig azt mutatták, hogy a csapadékos éveknek ez a sorozata rendkívülinek mondható, mindazonáltal helyi szinten – mint ahogyan azt Budapest és Eger példája mutatja – nem feltétlenül jelentkezett ugyanolyan hosszú ideig és azonos intenzitással.

Ami pedig a hőmérsékletet illeti, az adatok arra utalnak, hogy az átlagnál melegebbnek számító 1860-as évek után az 1870-es éveket – a kimagaslóan meleg 1872. évet kivéve – hűvösebb időjárás jellemezte. Az éves átlaghőmérséklet előbb fokozatosan, majd 1875 után látványosan is lecsökkent, s az azt követő hat évben háromszor is mélypontot ért el. Az évszakok szerinti vizsgálat azt is megmutatta, hogy ezen időszak alatt a nyarak és a telek a korábbi évekhez képest hűvösebbek voltak, míg a tavasz és az ősz esetében kevés eltérés mutatkozott.

A megfigyelt éghajlati anomáliák hátterében megbúvó okok kiderítésére folytatott kutatásunk arra a felismerésre vezetett, hogy a magyarországi jelenségek nem egyedülállóak, hanem Európa számos országában hasonló súlyos árvizek történtek, következésképpen mindenképpen kontinentális vagy akár globális éghajlati anomáliákról beszélhetünk. A kutatásunkkal párhuzamosan zajló nemzetközi klimatológiai vizsgálódások alapján egyre határozottabban állíthatjuk, hogy az 1870-es évek magyarországi árvizei az 1877–1878-as rendkívül erős El Niño, pontosabban az El Niño – Déli Oszcilláció (El Niño – Southern Oscillation, röviden ENSO)¹³ néven ismert jelenség távoli következményeinek tekinthetők. A tudósok ugyanis úgy vélik, hogy ez nem csupán a déli féltekén érezhető hatását, ahol megjelenik, hanem Észak-Amerikában, sőt Európában is. Hogy

¹³ Az ENSO lényegében a déli féltekén tapasztalható, a légköri folyamatok és az ezekkel szoros összefüggésben mozgó tengeráramlások kapcsolatában mutatkozó állandó ingadozás. A tengervíz felszíni hőmérsékletének és a légnyomásnak az emelkedésével induló El Niño szakaszt, amely néhány hónaptól több évig is terjedhet, egy hideg szakasz, a La Niña követi, amikor a tengervíz lehül, a légnyomás pedig csökken, s visszaáll a semleges állapot. Majd 2-7 év múlva az egész kezdődik előlről. A problémát az okozza, hogy a vízfelszín hőmérsékletének és a légnyomásnak a megváltozásával megváltoznak az uralgó szélirányok is: a csapadék nem ott hullik, ahol esnie kellene.

pontosan miként is hat az ENSO Észak-Amerika és Európa éghajlatára, azt még nem tudni bizonyosan. Pongrácz Rita és Bartholy Judit szerint Magyarország esetében az ENSO-t tekintve annak La Niña szakasza van nagyobb hatással a csapadék alakulására, mégpedig úgy, hogy ősszel csökkent csapadékmennyiséget, míg áprilisban és augusztusban csapadéktöbbletet eredményez.¹⁴ Ami pedig a hőmérsékletet illeti, bár a La Niña szokatlan meleget hozhat szeptemberben és novemberben, valamint nagy hideget novemberben, februárban és márciusban, valójában az ENSO pozitív – felmelegedő – időszaka, az El Niño az, amely a régió hőmérsékletének alakulását leginkább meghatározza (extrém meleg szeptemberben és februárban, rendkívüli hideg decemberben, januárban és márciusban).¹⁵

Vízgazdálkodás és árvízvédelem Miskolcon

Miskolc a története során sokszor szenvedett természeti csapástól: a rendre megismétlődő tüzesetek és árvizek sorát időnként egy-egy földrengés tette „változatosabbá”.¹⁶ Az árvizek közül azonban csak kevés érte el a katasztrófális szintet. A várost átszelő két patak, a Szinva és a Pece rendszeresen, de többnyire jelentéktelen kárral járó árvizeket produkált, s csak nagy ritkán – a 19. század folyamán mindössze kétszer, 1845-ben és 1878-ban – okozott valami emlékezeteset. Felvethetjük a kérdést: a rendszeresen visszatérő, de „csendes” árvizek egy tudatos és sikeres árvízvédelmi stratégia eredményének tekinthetők, s a katasztrófális szintet megütő természeti csapások nem mások, mint véletlen események csupán? Vagy éppen ellenkezőleg, a sorozatos árvizek önmagukban is a városi vízgazdálkodás problémáira, az átgondolatlan vízhasználatra utalnak, s csak idő kérdése volt, hogy mikor következik be a katasztrófa?

Az előzőekben ismertetett antropológiai szemléletű katasztrófa kutatás értelmében a természeti katasztrófák nem egyik pillanatról a másikra keletkeznek – még ha ez így tűnik is a gyors lefolyás miatt –, hanem hosszabb folyamat részei, ezért egy tágabb időkeretben, 1871 és 1885 között vizsgáltam meg a vízhasználat módját a borsodi megyeszékhelyen.

Miskolc mindennapjainak történetében három vízfolyás játszott meghatározó szerepet: a várost behálózó Szinva és Pece patak, valamint a település határában

¹⁴ Pongrácz Rita: A nagytérségű cirkuláció és légköri oszcillációk (ENSO, NAO) együttes hatása regionális éghajlati paraméterekre. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2003. 4–7.

¹⁵ Bartholy Judit – Pongrácz Rita: Regional effects of ENSO in Central/Eastern Europe. *Advances in Geosciences* 6. (2006) 133–137., itt: 135–136.

¹⁶ Vö. Szendrei János: Miskolcz város története, 1800–1910. (Miskolcz város története és egyetemes helyirata II.) Miskolcz 1911. 3–50.; Holopcey Péter: Járványok, természeti katasztrófák. In: Miskolc története 1848-tól 1918-ig. IV/1. Szerk. Veres László. Miskolc 2003. 107–112.

hömpölygő Sajó folyó. Ez utóbbi, mely ma a város egyik természetes határát képezi, korszakunkban még csekély jelentőséggel bírt, bár nagy reményeket fűztek hozzá.¹⁷ A Bükk hegységben eredő és a Sajóba torkolló Szinva viszont a miskolci gazdaság motorja volt. A vízfolyás a hegyi patakok sajátosságaival bír: nagy esésű,¹⁸ heves vízjárású,¹⁹ vízmélysége csekély (0,5 m),²⁰ emellett a hegyekből durva hordalékot szállít. Mindezen tulajdonságok, valamint a nagy vízgyűjtőterület,²¹ illetve a térség csapadék- és geológiai viszonyai²² miatt egy-egy heves esőzés alkalmával a Szinva hirtelen megárad, a magasabb területekről rövid időn belül a városig szállítja a vízmennyiséget, ahol a Pece vizét is magába fogadva – részben az esés csökkenése, részben a lefolyást gátló akadályok miatt – kiönt. A három ágból álló Pece nem rendelkezik állandó forrással; feladata, hogy a várost északról szegélyező dombvidékről levezesse a csapadékot. Időszakos vízjárás tehát, melynek medre csak nagyobb esőzések alkalmával telik meg vízzel, többnyire azonban száraz. Viszont éppen e kiszámíthatatlansága miatt sokkal nagyobb veszélyforrást jelent, mint a Szinva.

A vízrajz nagyban befolyásolta Miskolc szerkezetét, az utcák, terek, házhelyek elrendezését. Mind a Szinva, mind pedig a Pece kisebb-nagyobb részekre szabdalta fel a várost, melyek között az összeköttest a patakokat átszelő állandó és ideiglenes átkelőhelyek (hidak, pallók) biztosították. A Szinva ágai és a malomárkok több szigetet is közrefogtak, ahol elsősorban a vizet nagyobb intenzitással használók laktak. Jellegzetes, ahogyan a vízrajznak megfelelően a házhelyeket kiosztották: a telkek eleje az utca, végük pedig a patakok felé nézett. A lakóépület

¹⁷ Már ekkoriban felmerül a Sajó hajózhatóvá tételének gondolata, s ezáltal a bekapcsolódás a tiszai kereskedelmi útvonalba, amitől a város jelentőségének növekedését remélték. Az elképzeléshez fűzött várakozások oly nagyok voltak, hogy csak nehezen sikerült elengedni: egészen a 20. század közepéig újra és újra visszatér mint Miskolc jövőbeli fejlődésének legnagyobb esélye.

¹⁸ Esése Diósgyőr és a torkolat között 68 méter, ami átlagosan 6,41 méter esést jelent kilométerenként. *Ringer Árpád*: Miskolc történetének földrajzi háttere. In: Miskolc története 1526-ig. Szerk. Kubinyi András. Miskolc 1996. 17–32., itt: 24.

¹⁹ A Szinva legkisebb és legnagyobb vízmennyiségének arányszáma alapján (1:500), melyet aszályos időben és árvízkor mért vízmennyiség (m³/s) alapján számítanak ki, a heves vízjárású vízfolyások közé sorolható. Összehasonlításképpen ugyanezen arányszám a Duna esetében Budapestnél 1:17-hez. (*Trummer Árpád*: Miskolc vízrajzi viszonyai. In: Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyei községek. Szerk. Halmay Béla – Leszih Andor. Bp. 1929. 512–520., itt: 514–515.) A patak ezen ingadozó vízjárását valamennyire mérsékelte a 19. század elején megépült hámosi víztározó, mely a nagyobb esőzések idején felfogta a hirtelen jött csapadéktöbbletet, valamint aszályos időben a felhalmozott vízkészletből biztosítani tudta a patak folyamatos vízellátottságát. Ugyan a kisebbeknek útját tudta állni, a nagyobb áradásokat a gát sem tudta kivédeni.

²⁰ *Ringer Á.*: Miskolc történetének i. m. 25.

²¹ A Szinva vízgyűjtő területére vonatkozóan eltérő adatokat közölnek az egyes források: nagyságát 159 és 192 km² közé teszik. Vö. A Szinva patak állapota. Szerk. Dukay Igor. Miskolc 2005. 9.; *Trummer Á.*: Miskolc vízrajzi i. m. 515.

²² A mészkőből álló Bükk hegység a kőzet tulajdonsága miatt nem képes sokáig megtartani a nedvességet.

az utcafronton állt, s ezt követték a patak irányában – értékben csökkenő sorrendben – a melléképületek. Ez az elrendezés több szempontból is hasznos volt. Egyrészt megkönnyítette a telek végében elhelyezkedő kert locsolását és az állatok (például disznók, lovak) itatását, fürdetését, amelyeknek óljai szintén a vízhez közel, a lakóépülettől távol kerültek már csak a szag miatt is. Másrészt a patakok áradása esetén a nagyobb értékű épületek és az ott lévő ingóságok nagyobb biztonságban voltak a víztől távolabb és sokszor magasabban is fekvő telekrészen.

Bár Miskolc területén több vízfolyás is található, adottságainak köszönhetően mindig is a Szinva volt az, amely kiemelt szerepet töltött be a város gazdaságában és lakóinak mindennapi életében. Bár vízhozama nem túl nagy, az állandó vízellátottság és a gyors folyás lehetővé tette, hogy számos iparág települjön rá. A forráshoz közel például, ahol a patak vízhozama ugyan alacsonyabb, esése azonban nagyobb, mint amikor Miskolc területére ér, kiválóan alkalmas volt fűrészmalomok hajtására, de a vashámorok is éppen emiatt települtek a Szinva felső szakaszára. Hogy a vízmennyiséget növeljék, a hegyoldalról lezúduló vizet gáttal rekesztették el, melyet az 1810-es években adtak át. Ennek következtében jött létre a mesterséges víztározó, a Hámori-tó.

Miskolcra a Szinva már úgy érkezik, hogy több kisebb patak vizét is összegyűjti, s bár a városba érve esése csökken, a megnövekedett vízmennyiség miatt mégis számos iparág hajtóerejéül szolgált. Ráadásul a városban a Pece vizét is magába fogadja, jóllehet csak a patak alsó szakaszán, így ennek már kevés hasznát vették a városiak.

A legnagyobb vízfelhasználóknak a malmok és a vágóhidak bizonyultak, de ugyancsak sok vizet vontak ki a patakból a rituális és közösségi fürdők, az uszoda és a korcsolyapálya is. Mivel ez utóbbiak nem gazdasági szereplők, róluk majd később ejtünk szót.

Vizsgált korszakunkban, a 19. század második felében összesen hat malom működött a Szinván, mint láncra fűzött gyöngyszemek sorakoztak egymás után. Közülük mindössze egy volt a város kezében a vizsgált korszak elején, a többi egyházi vagy magánkézben. Míg az utóbbiak az őrlésből szereztek bevételüket, addig a város és az egyházak inkább bérbe adták a malmokat.²³ A malmok között egyaránt voltak úgynevezett lisztelőmalmok (gabonaórló malmok) és más iparágak által hasznosított malmok is (például gubacsapó vagy cser- és kendertörő malmok). Ez utóbbiak általában nem jelentettek külön malmot, hanem a lisztelőmalmokhoz csatlakoztak.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) IV. 1905. b. Miskolc város tanácsának iratai. Tanácsülési iratok (a továbbiakban: IV. 1905. b.) 1093/1881.

A malmok nem csupán a gazdaság meghatározó szereplői voltak, hiszen a városlakók mellett a környékbeli településeken élők számára is öröltek, hanem méretüknél és elhelyezkedésüknel fogva a városkép központi elemei is. Ugyanakkor éppen elhelyezkedésük miatt veszélyt is jelentettek a városra. Egyrészt mert a malomépületek – az alapot nem számítva – fából épültek, így könnyen lángra kaphattak egy-egy tüzeset alkalmával, ráadásul az őrlés közben könnyen keletkezhetett tűz. Másrészt mert maga a malomépület és a malomszerkezetek potenciális torlasszá válhattak áradás alkalmával. Az így létrejött gát miatt a víz nem tudott lefolyni, s medréből kiöntve pusztította a környéket.

A malmok mellett ugyancsak sok vizet használtak a vágóhidak. Ennek megfelelően a vízhez közel helyezkedtek el, némelyik egészen a Szinva fölött, cölöpökön állt. A városnak sokáig nem volt saját vágóhídja, hanem ő maga is bérelte azt a diósgyőri uradalomtól. 1875-ben azonban az „odázhatatlan szükség” hatására a Borsod-Miskolci Gőzmalom mellett, az ott lévő mészárosokkal megegyezve saját vágóhidat épített.²⁴

A városban élő nagyszámú zsidó közösség miatt szükség volt arra is, hogy az állatokat a vallási előírásoknak megfelelően öljék le. Attól függetlenül azonban, hogy milyen módon ölték le az állatokat, rendkívül sok vízre volt szükségük a vágóhidaknak. A feldolgozás előtt az állatokat le kellett fürdetni, majd a zsigereket és a vért el kellett takarítani, a húst pedig le kellett mosni. A városi szabályzat szerint a zsigereket és a vért a Szinvába kellett mosni, hogy azt a patak vize mihamarabb kivigye a városból.²⁵ Ezért volt praktikus a patak fölé épített kiugrás, hiszen az ott leölt állat után minden lecsurgott a deszkázat között egyenesen a Szinvába. Amellett, hogy ez a gyakorlat számos higiéniai kérdést felvet, a vágóhidak is – hasonlóan a malmokhoz – könnyen az árvizek okozói lehettek azáltal, hogy a cölöpökben fennakadó tárgyak elállták a víz útját.

A kisebb vízfogyasztó iparágak között említhetjük a bőrgyártást, amely a csizmadia iparral összekapcsolódva Miskolc iparának meghatározó részét jelentette. Vízfogyasztásuk és jelentőségük mértékére utal az a forrás, amely a Szinva medrének kitisztítási költségét 40–60% arányban osztotta fel a tímármesterek és a malomtulajdonosok között.²⁶

Az ipar mellett természetesen a mezőgazdaság is használta a vizet kisebb-nagyobb mennyiségben. Ebből biztosították a kertek locsolását és az állatok itatását, de van forrás arról is, hogy a háztájinál nagyobb mennyiségben is használták a Szinva vizét locsolásra: csatornát vágva vezették a vizet egészen a földekig.

²⁴ MNL BAZML IV. 1905. a. Miskolc város tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. 1905. a.) 167/1875.

²⁵ Szab. Miskolcz városa rendőri szabályrendelete. Miskolcz 1874.

²⁶ MNL BAZML IV. 1905. a. 621/1878, 774/1878, 921/1878.

Némely gazda oly nagy mennyiségben vonta ki a vizet a mederből, hogy azzal súlyos károkat okozott az alsóbb részekben található vízfogyasztóknak.²⁷

Az elmondottakból nemcsak az látszik, hogy sokaknak megélhetésük egyedüli biztosítéka volt a víz, hanem az is, hogy ezek az emberek egymástól függtek, s fennmaradásuk érdekében szoros együttműködésre kényszerültek. Ez az együttműködés azonban nagyon sérülékeny volt, a legkisebb vélt vagy valós érdeksérellem is nagy konfliktusokat eredményezett, amelyekben félig-meddig külső félként a város próbált igazságot tenni hatalmánál fogva.

A Szinva vize azonban több volt, mint pusztán gazdasági erőforrás. Ez a kis patak számos rekreációs lehetőséget is kínált a városlakók számára. A nagy vízfelhasználók közé tartoztak a fürdők, melyek egy része a városi zsidóság számára rituális célokat szolgált, egy részük viszont mindenki által látogatható volt. Korszakunkban a források két zsidó fürdőt említenek; egyet a Nagy Hunyad utcában, az úgynevezett sárga fürdőt,²⁸ és egy másikat, amelyet a hitközség szefárd ága építtetett a Király utcán, miután kiváltak a zsidó közösségből.²⁹ Ezek a fürdők nem közvetlenül a Szinva főmedréről nyerték a vizet, hanem inkább a malomárokból és a Pecéből; talán így próbálták tiszta vízhez jutni, amelyet aztán visszaengedtek a patakba.

1875-ben épült meg a város egyetlen uszodája, amely télen – jó üzleti érzékről tanúskodva – korcsolyapályaként üzemelhetett.³⁰ Mivel az uszoda a város felső részén volt, s ráadásul tetemes mennyiségű vizet fogyasztott napról napra, sejteni lehetett, hogy a többi vízfogyasztó nem osztotta a lakosság örömét. 1878 júliusában a városi tisztviselő ügyész felszólítást küldött a tulajdonosnak, Schack Antalné sz. Martin Máriának, mielőtt az megnyitotta az uszodát, mert az sértette a város tulajdonában lévő Király malom érdekét.³¹

A sokfajta vízhasználati módból következik, hogy egy esetleges áradás alkalmával sokan károsodtak, ráadásul a számtalanszor nem megfelelőnek minősülő vízhasználat csak tovább súlyosbította a veszélyt. A források arra utalnak, hogy a lakosság többnyire tisztában volt azzal, hogy az év mely részében számíthatnak

²⁷ MNL BAZML IV. 1902. c. Miskolc város Képviselőtestületének (Képviselőközgyűlésének) iratai. Közgyűlési iratok (a továbbiakban: IV. 1902. c.) 129/1878

²⁸ A fürdő melletti zúgó felnyitása áradás idején létfontosságú volt a város védelme szempontjából, ezért elrendelték, hogy a zúgó kulcsából legyen egy példány a sárga fürdő tulajdonosánál, egy a közeli malom molnárjánál, egy pedig a rendőrségen.

²⁹ A szefárd hitközség saját imaháza és fürdője 1882-ben készült el. MNL BAZML IV. 1905. b. 48/1882.

³⁰ A forrásokból nem derül ki, hogy az uszodát használták-e télen korcsolyázásra, vagy volt mellette egy különálló korcsolyapálya is. Borsod, 1875. június 24. 5. MNL BAZML IV. 1905. a. 551/1875

³¹ MNL BAZML IV. 1902. c. 129/1878.; IV. 1905. c. Miskolc város tanácsának iratai. Tanácsi iratok (a továbbiakban: IV. 1905. c.) 3246/1878.

áradásra,³² de hegyi patak jellegénél fogva a Szinva váratlanul is kiönthetett. Eddigi kutatásainkból az látszik, hogy a város együtt tudott élni a veszélyhelyzettel, s az áradások után képes volt helyreállítani a károkat.³³ Ugyanakkor kimondottan árvízvédelmi intézkedésekre nem igazán találtunk példát a forrásokban. Alapvetően arra törekedtek, hogy amilyen gyorsan csak lehet, kijavítsák azt a kárt, amelyet egy-egy árvíz okozott. Helyreállították a hidakat, megerősítették a partoldalakat, esetleg kihordták a kavicsot a mederből. Ennél többre ritkán került sor. Ha ugyanis jogilag sikerült is tisztázni, hogy kinek a hatáskörébe tartozott az adott munka elvégzése, a pénzhiány mind a lakosság, mind pedig a város részéről hosszú időn keresztül akadályozta a folyamatos és átfogó fejlesztéseket. Emellett ritkán, de előfordult az a helyzet is, amikor a vármegye nem hagyta jóvá a város számára előnyös intézkedéseket. Hogy a pénz vagy a megegyezés hiánya, vagy éppen a felelőtlenség – esetleg mindhárom – következtében maradtak-e el a hatékonyabb árvízvédelmi munkálatok, nehéz megmondani. S azt sem tudhatjuk biztosan, hogy volt-e egyáltalán szükség hatékonyabb védelemre; meglehet, hogy ami volt, az éppen elegendőnek bizonyult, és a rendelkezésre álló lehetőségekkel számolva megelégedtek az eredménnyel.

A fordulatot az 1878-as augusztusi árvíz hozta el, amely oly mértékben sokolta a városvezetést és a lakosságot, hogy alapvető árvízvédelmi és vízhasználati módosításokat eredményezett. Az árvíz utáni általános félelem arra sarkallta a városvezetést, hogy a korábbinál nagyobb szigorral és eréllyel lépjen fel a város és lakosainak védelmében, hogy egy hasonló méretű katasztrófa elkerülhető legyen a jövőben. Ennek érdekében módosították az építkezési szabályokat azzal a céllal, hogy eltávolítsanak minden akadályt a víz útjából. Tilos volt ezek után a víz fölé kiugró építményeket emelni, s a meglévőket is el kellett távolítani.³⁴ A hidakat ezután már lábak nélkül, úgynevezett függőhídként építették újjá, amelyek csak a partokon bírtak támasztékkal, a mederben nem. Elrendelték, hogy mindennemű építkezést előzetesen be kell jelenteni a hatósághoz, amelyet az csak a helyszíni szemle után engedélyezett, majd mikor elkészült, ismételten megsejmlélt.³⁵

Az építkezések kapcsán tehát szigorúan és erélyesen lépett fel a hatóság, s csak rendkívüli, a közbiztonságot nem veszélyeztető esetben volt hajlandó engedelményeket tenni. A köztereken okozott rongálások és szemetelések tekintetében

³² Borsod, 1873. április 10. 1.

³³ Lásd erről bővebben *Bodovics Éva: Vízhasználat és „árvízi kultúra” Miskolcon a XIX. század második felében.* In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2014. 439–469.; *Uő: Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében.* Fons 22. (2015) 3. sz. 375–395.; *Uő: Építő áradat. Városfejlődés az árvíz segítségével Eger és Miskolc példáján keresztül.* In: *Urbs. Magyar Várostartórténeti Évkönyv 10–11.* Bp. 2017. 71–99.

³⁴ Építkezési szabályok Miskolcz város számára. Miskolcz 1879. 44. §, 45. §.

³⁵ MNL BAZML IV. 1905. b. 119/1879.

azonban már kevésbé bizonyult hatékonynak a hatósági szigor, hiszen a felelősségre vonást megnehezítette, hogy a legtöbb esetben ismeretlen volt az elkövető. Ráadásul a problémát tovább súlyosbította, hogy a közterületek tisztaságának felügyeletével megbízott rendőrök meglehetősen kevesen voltak a lakosság nagyságához képest, így munkájuk nem bizonyult túlságosan hatékonynak.³⁶

Az árvíz után a malomszerkezetek átalakítása is szükségessé vált, hiszen a rögzített gátak, a lassan emelkedő zsilipek vagy éppen a felülcsapós malomkerekek mind-mind növelték az árvízveszélyt. Elrendelték tehát, hogy lebuktatható gátakat kell eztán építeni, a felülcsapós kerekeket alulcsapósra kell átalakítani, és a zsilipek csörlőit is kicserélték.³⁷

Végezetül az árvízvédelem kapcsán említést kell tennünk arról, ahogyan a veszélyre figyelmeztettek, illetve ahogyan a vészhelyzetben cselekedtek. „Vészforgatókönyv” meglétéről az 1878-as augusztusi árvizet megelőzően kevés információnk van, miután korábban nem történt hasonló arányú pusztítás, s a források szerint nem is tudtak volna ilyet elképzelni. Annyi bizonyos, hogy a miskolciak minden évben számoltak az árvizek lehetőségével, sőt miképpen azt egy korábbi idézetben olvashattuk, nagyjából azzal is tisztában voltak, hogy mikor milyen méretű árvízre kell felkészülniük. Magas vízállás esetén a molnár feladata volt, hogy a malomzsilipet felhúzza, ezzel engedve szabad utat a hömpölygő víztömegnek. Hogy pusztán figyelmetlenségből és nemtörődömségből vagy önző gazdasági érdekből történt-e, nem tudjuk, de olykor-olykor előfordult, hogy a zsilip lent maradt.³⁸

A nagy árvíz után azonban készen álltak az elképzelhetetlenre is. Az árvízkor tanúsított viselkedésről a későbbi árvizek kapcsán született feljegyzések tájékoztatnak, mint például 1879 tavaszán, amikor a patakok kiöntéssel fenyegettek. A következőt írta ekkor a *Borsod* című lap: „Az elővigyázatok azonban a hatóság részéről megtétettek, minden hidhoz csáklyás és lámpásos emberek lettek állítva, hogy a torlasz-anyagokat eltávolíthassák s ezen kívül a lakosság is felhivatott az ablakok kivilágítására. – Polgármesterünk több ízben maga megszemlélte a vízállást, szóval a közbiztonság éber őrködésben nyert kifejezést.”³⁹ Ugyancsak

³⁶ A rendőrbiztos feladatai közé tartozott a meder tisztaságának felügyelete, a zúgók állapotának és annak ellenőrzése, hogy nagy esőzés esetén felhúzva legyenek, illetve, hogy hetente egyszer nyitva legyenek a meder átöblítése érdekében. MNL BAZML IV. 1905. b. 280/1882. A Borsod egyik, 1871. évi cikkében is a rendőrök csekély számával magyarázzák a rendeletek életbeléptetésének, betartásának elmaradását. A helyzet sajnos később sem javult, számuk 1876-ban 20, 1882-ben pedig 24 fő volt a körülbelül 24 000 lakosú városban. Borsod, 1871. augusztus 31. 1. és 1876. március 9. 3.; MNL BAZML IV. 1902. c. 117/1882.

³⁷ MNL BAZML IV. 1905. a. 1064/1878, 3/1879.

³⁸ Borsod, 1878. november 7. 3.

³⁹ Borsod, 1879. május 15. 3.

„[n]agy elismeréssel kell nyilatkoznunk a parancsnokoló tábornok Krzisch József úr intézkedéseiről, ki minden egyes laktanyán bizonyos számú katonaságot szolgálatkészen tartott, minden hidhoz egy lámpással ellátott altisztet rendelt s félóránként tétetett magának jelentést a víz növekedéséről, s hozzá személyesen is megtekintette a vad robajjal zuhogó árt.”⁴⁰ Hasonló intézkedésekre került sor 1880-ban és 1881-ben is.⁴¹

Az árvíz narratívái

Ahhoz, hogy egy súlyos természeti csapásból katasztrófa váljék, az szükséges, hogy a társadalom tagjai maguk is annak tartsák. Ilyen módon korántsem objektíven megítélhető jelenségek, sőt a következőkben amellet érvelek, hogy a katasztrófák valójában társadalmi konstrukciók. Létrejöttükben nagy szerepet játszanak azok az áthagyományozódott szociokulturális nézetek és sztereotípiák, amelyek elképzeléseink szerint a katasztrófákhoz szükségképpen kapcsolódnak. Hogy miképp is vélekedik egy-egy közösség az őt ért szerencsétlenségről, az legjobban az eseményről szóló diskurzus segítségével deríthető ki. A továbbiakban tehát a katasztrófa konstruálásának folyamatát az árvizeket követő publicisztikákon keresztül kíséreltem meg bemutatni.

Amennyiben feltételezzük, hogy ezek a dokumentumok nem vagy nem csupán a valóság realiztikus lenyomataiként készültek, úgy arra is rákérdezhetünk, hogy milyen egyéb funkciót láttak el a pusztán információközvetítésén túl, s ezt milyen eszközök alkalmazása révén próbálták meg elérni. Az ellátott funkciók meghatározásával az is egyértelművé válik, hogy a kutatás szempontjából mire és mennyire megbízhatóan használhatóak fel ezek a szövegek és képek. Hat funkciót állapíthatunk meg a verbális és vizuális narratíváknál egyaránt: 1. információátadás, 2. értelmezés, 3. traumakezelés, 4. szórakoztatás, 5. részvétel felkeltése, és végezetül 6. emlékéllítés. Valószínűleg éppen ebben az összetett, többszörös funkcióban keresendő a kifejezőmód évszázadokon átívelő áthagyományozódásának sikeressége is.

A verbális és vizuális narratívák különválasztása csupán az ismertetés és az elemzés könnyebbé tételének érdekében történt; a valóságban az elbeszéléseknek ez a két formája szorosan összekapcsolódik, mondhatjuk, egymástól elválaszthatatlan. A képek ugyanis nem közvetlenül mesélnek, hanem mindig valamilyen szövegre utalnak, amelyek lehetnek írottak (sajtcikk) vagy szóbeliek (kollektív emlékezet). A vizsgált esetekben a bemutatásra kerülő képek mindig valamilyen

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Borsod, 1880. július 8. 3. és 1881. május 19. 3.

nyomtatott szöveghez kapcsolódóan jelentek meg, vagyis egyrésről a szövegek illusztrációiként értelmezhetők. Másrésről ugyanakkor önálló alkotások is, amelyek a szövegtől függetlenül önmagukban is képesek betölteni narratív funkciót. Amikor verbális elbeszélésekről van szó, alapvetően epikai alkotásokra – mítoszokra, mesékre, novellákra, regényekre stb. – gondolunk, de a narratív funkció betöltésére ugyanúgy alkalmasak lehetnek a lírai és drámai műfajok is. Hogy ezek közül egy-egy korban melyek voltak a legjellemzőbbek, az nemcsak a kor embereinek preferenciáitól függött, hanem kapcsolatban volt némileg a katasztrófákról s közvetett módon a természetről vallott vélekedésekkel is. Továbbá, hogy az adott műfajon belül milyen elbeszélismódot alkalmazott a szerző, abban személyes intenciói mellett szerepet játszott a hagyományoknak való megfelelés iránti vágya is.

Mind a verbális, mind pedig a vizuális narratívák esetében előképnek tekinthetjük az 1838-as pest-budai árvízről készült elbeszéléseket. A pest-budai árvíz jelentős mennyiségű dokumentációt hagyott maga után: publicisztikai írások, naplóbejegyzések, visszaemlékezések, utalások novellákban és regényekben, grafikák, festmények, emlékalbumok stb., amelyek révén nemcsak az árvíz emléke élt tovább, hanem az elbeszélismód is. Bár csak kevés utalás van rá, feltételezhetjük, hogy a miskolci és a szegedi árvíz elbeszélései akarva-akaratlanul is átemeltek néhányat a mintakép kifejezéstárából. Ugyanakkor például a miskolci és szegedi árvíz vizuális narratíváit a korstílusnak és a megjelenő új technikának (fotográfia) köszönhetően sajátos, egyéni nyelvezet jellemzi. A vizsgált árvizek idején ugyanis már javában érezhető volt mind az irodalmi, mind a képzőművészeti alkotásokon a romantika hatása, ami azonban a század második felében hangsúlyossá vált realizmussal összefonódva jelent meg (romantikus realizmus). Ennek szellemében a drámai, emócióktól fűtött, már-már fantasztikus írott és képi elbeszélések mellett tökéletesen megfértek (akár egyazon szövegen belül is) a dokumentarista hűségre törekvő, fotóval, a „valóság tökéletes másával” megörökített narratívák is.

A miskolci és a szegedi árvíz narratíváinak elemzése révén, a két merőben eltérő árvíz elbeszéléseiben fellelhető hasonló elemek alapján felvázolható egy általános katasztrófakép, amely keretet adott valamennyi szerencsétlenség történeté formálásához. E visszatérő jellemvonások sorában elsőként említhetjük a rendkívüliség és váratlanság hangsúlyozását, annak ellenére, hogy Magyarországon az árvizek nem számítanak rendkívüli eseményeknek. A narratívák egyik funkciójának, az értelmezésnek, magyarázatkeresésnek az első lépcsőfoka ugyanis annak kijelentése, hogy ami történt, az átlagon felüli, rendkívüli, nem mindennapos jelenség, tehát viszonylag kevés tapasztalattal, információval rendelkezhetünk róla, emiatt nem lehet tudni, hogyan kell védekezni ellene. Ráadásul a rendkívüliség azt is jelenti, hogy olyan jelenséggel van dolgunk, amelynek ereje többszörösen

felülmúlja az emberét, így haszталannak bizonyult volna bármínemű ellenállás. S ugyancsak gyakran megjelenik a szövegekben, hogy a bekövetkezett eseményhez foghatóval „emberemlékezet óta” vagy „az utóbbi évszázadokban” nem találkoztak, mely kijelentés amellert, hogy a rendkívliséget támasztja alá, egyúttal implikálja azt a ki nem mondott reményt is, hogy hasonló szerencsétlenségre a közeljövőben valószínűleg nem kell számítani.

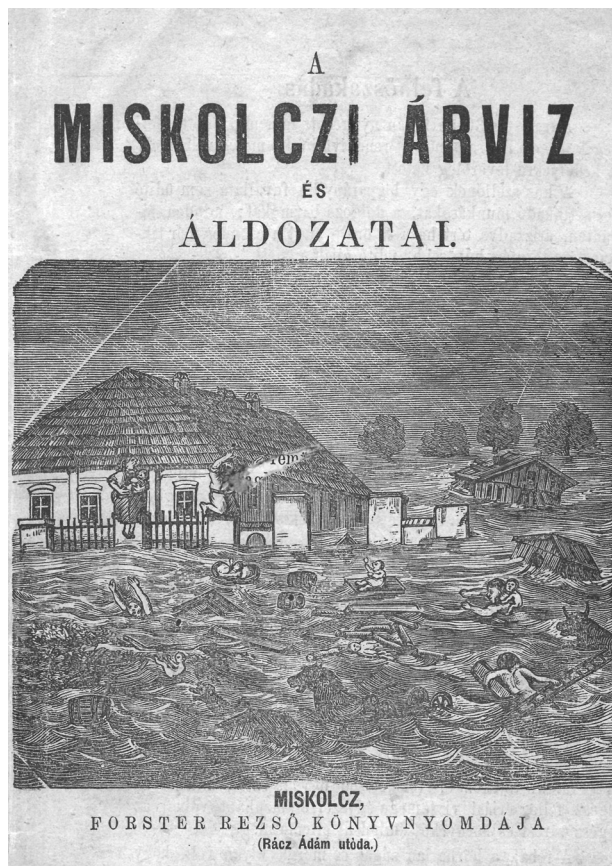
A katasztrófák másik lényeges jellemvonása a rendkívliség mellett a váratlanság. Az újságok lapjain olvasható beszámolók és egyéb dokumentumok is arról akarták meggyőzni az olvasót, hogy bármennyire is relatíve gyakori jelenségek voltak az árvizek a két város életében, mégis felkészületlenül érhetette a lakosságot az áradás. Különösen a szegedi árvíz esetében szembetűnő az az igyekezet, amelylyel a váratlan csapás képét próbálták megteremteni. Még a szövegek szerkesztési elve is a váratlanságot és a rendkívliséget volt hivatott kiemelni mindkét árvíz esetében, hiszen nem említik meg azokat az előzményeket, amelyek a szerencsétlenség esetleges bekövetkeztére figyelmeztethettek volna.

A szerkezetnél maradvá ugyancsak közös vonás, hogy magáról az áradásról alig írnak a szerzők; a felvezető sorok és az előntés szűkszavú ismertetése után azonnal rátérnek a károk ecsetelésére. Ennek okát egyrészt a szerző rendelkezésére álló információ hiányában, másrészt a történet elmondhatatlanságában kereshetjük, ugyanis felmerül a kérdés: hogyan lehet egyáltalán szavakkal visszaadni a történetek borzalmát?

Például úgy, hogy analógiákat sorakoztatunk fel, s az olvasó ismereteire és fantáziájára bízunk az esemény elképzelését. A minden katasztrófa prototípusának számító, több kultúra kollektív emlékezetében előforduló özönvíztörténet szinte megkerülhetetlen analógiát kínál a történet elbeszéléséhez. A sorsszerűség alátámasztásán kívül az elbeszélhetőséget hivatottak megkönnyíteni az Atlantiszra tett utalások is, illetve a korábban megesett valódi katasztrófák említése Pompeiitől kezdve egészen az 1876-os budapesti árvízíg. A romok képeinek felidézése is jó eszköz arra, hogy elmondjuk azt, amit nem tudunk vagy nem akarunk elmondani, hiszen az előzmények felvázolása után a következmények részletes kifejtésével lényegében elgondolható a köztes szakasz, vagyis maga az árvíz.

Ellenben a vizuális reprezentációk között több olyat is találunk, amely a történet csúcspontját, magát a drámát, vagyis az előntés pillanatát vagy az árban sodródó embereket ábrázolja. Amit tehát nem tudtak szavakkal visszaadni, azt elmondták képekkel. Ezek a képek számos olyan részlettel és kifejezésmóddal dolgoztak, amelyek sztereotípiákként fedezhetők fel az árvízi ábrázolásokon. Különösen a ponyvák halmozták a tipikusnak mondható, drámaiságot növelő képi elemeket a figyelem felkeltése érdekében. (1. kép) A napi- és hetilapok képanyaga sokkal inkább az árvíz utáni helyzetre fókuszált. (2. kép)

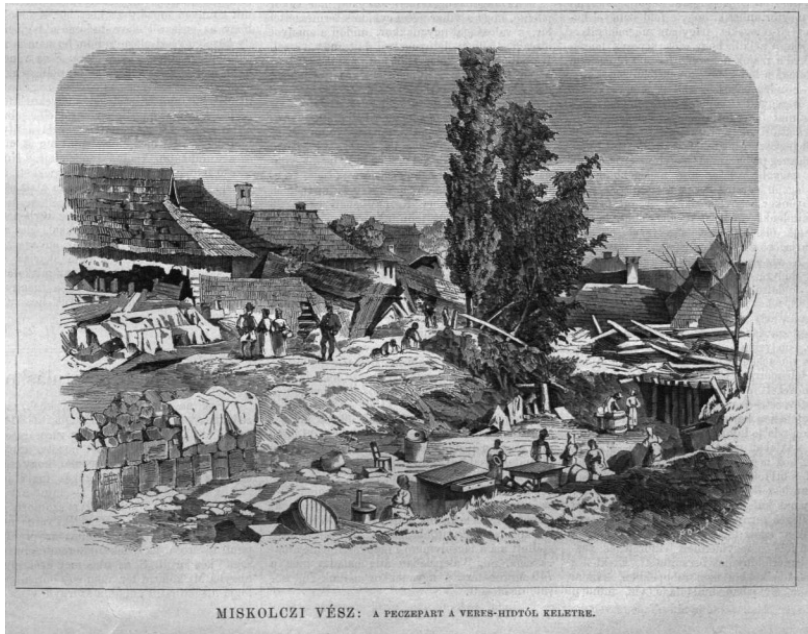
1. kép A miskolci árvíz és áldozatai. Ponyvaborító

A kiadvány a miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár tulajdona

A katasztrófaképekre utaló analógiák mellett a szerzők szívesen építettek egyéb, sokak által ismert tapasztalatokra is. Ilyen volt például a háború képe, amely ugyancsak megelevenítheti a katasztrófákhoz társított káoszt az emberek képzeletében. A háború és a katasztrófahelyzet közötti vélt vagy valós hasonlóságok miatt a katonai kifejezések gyakori kellékek a különféle szerencsétlenségekről szóló elbeszélésekben. A miskolci és a szegedi árvíz kapcsán is szép számmal találkozhatunk ilyenekkel. Az áradás és az árvíz mindkét esetben két fél egyenlőtlen küzdelmeként jelenik meg a szövegekben, olyan háborúként, amelyben a „támadó fél”, a víz, sokszoros túlerőben van a „megtámadott” városlakókkal szemben.

2. kép A miskolci árvíz pusztítása Szinay István fotói alapján

MISKOLCZI VÉSZ: A FEGYEPART A VERES-HIDTÓL KELETRE.

Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 25. (1878) 38. sz. 601.

„A vizár nem csak a folyam medréből fenyegetett veszélyvel, hanem mindenfelől; semmi számítást, semmi okoskodást nem engedett meg a rettenetes ellenség; a ki az utczáról várta a vizet, mielőtt észrevehette volna, bejött a kert felől, betörte az ajtókat, betódult a szobákba, egyet kavarodott a falak között, ledöntötte, rakásra hányta a butorokat, a könnyebbeket s a nehezebbeket egyaránt, s melyekkel az ajtón kiférhetett, rohant velök tovább; ha ki nem férhetett: kitorpte a falakat s elvitt mindent, az anya kebléről leszakította a gyermeket, oda vetette egy másik hullámnak, maga tovább futott a jajgató anyával, betömte a síró anyának is, a síró gyermeknek is a száját sűrű iszapos vízzel [...] azután többé nem jajgattak; a miket ott hagyott a szobában, szétrombolta, összetörte, behányta iszappal.”⁴²

És hogy ki az ellenség? Az eddigiekből csakis az következhet, hogy valami nem emberi. Ilyen erővel, gyorsasággal és – tegyük hozzá – ésszel ember nem képes harcolni. Az ellenség képében valami ősi és ösztönös lény rejlik, akinek vérben van a harc és a kegyetlenség.

⁴² *Gyöngyössi Sámuel: A miskolci árvíz 1878. augusztus 31-én.* In: *Miskolcz gyászja, 1878. augusztus 31. Emlékkönyv.* Miskolcz 1879. 11–12.

„Széttörve a gát, jön az ár azon át!
 Zúg, bög, forog és tör a sodra,
 Éjjel jön orozva, halált, vést hozva, -
 Nem virradnak soha napra!
 Mint fenevad, prédára ha csap,
 S gyilkos foga szívbe, vesébe harap:
 Úgy marczangolja az ár Szegedet;
 Gyógyítani, van-é csodaszer, sebedet?”⁴³

Ezekben a szövegekben nyoma sincs a szigorú és büntetni kész, ám egyébként jóságos apa- vagy anyafigurát megtestesítő Istennek/Sorsnak, sokkal inkább az észérvekkel meg nem győzhető, kérelhetetlen Természet jelenik meg ellenfélként, aki az embert alapvető természeti voltára és a természettől való függésére figyelmezteti. Nem más ez, mint a természet harca a kultúrával, amelynek kimenetele nem kétséges: a természet nemcsak megteremti az életet, hanem el is pusztítja azt könnyörtelenül, ha arra van szükség.⁴⁴

A háborúval vont párhuzam azonban sokkal komolyabb következményekhez is vezethet annál, mint hogy a kialakult helyzetet két fél hadakozásaként gondoljuk el. Előfordulhat ugyanis, hogy a rendkívüli, harctéri állapotokhoz hasonló helyzetre történő hivatkozással az irányítás kikerül a helyi vezetők kezéből, s azt a katonaság vagy egy magasabb szintű, többnyire állami szerv veszi át.⁴⁵ Ráadásul az olyan, hétköznapi helyzetben nem megszokott intézkedések is elfogadhatóvá válhatnak, mint amilyen a teljhatalommal való felruházás, vagy a statárium felállítása. Ugyanakkor a háborús analógiának pozitív következménye is lehet. Miután már nem a városállamok korát éljük, egy hazai települést ért támadás annyit jelent, mintha maga az ország (a nemzet) került volna idegen ostrom alá. E párhuzam révén az elszigetelt, helyi eseményből egycsapásra országos, nemzeti jelentőségű katasztrófa válik, és a háborús helyzetben

⁴³ *Ismeretlen szerző*: Szeged. Borsszem Jankó, 1879. március 16. 2.

⁴⁴ Az esetek többségében nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy Isten vagy éppen a Természet az, aki az ár képében pusztít, mert alakjuk gyakorta összemosódik a szövegekben. Különbség a viselkedésükben nyilvánul meg: míg Isten megfontoltan, racionálisan cselekszik (büntetés), s ezáltal a kultúra világába tartozik, addig a Természet a natura szó szerinti megtestesülése, állatiasan, ösztönöktől vezérelve támad (önvédelem).

⁴⁵ Kathleen Tierney és munkatársai a Katrina hurrikán kapcsán rámutattak arra, hogy a háborúkért értelmezett situáció lehetővé tette a hatóság számára, hogy a szükségesnél több katonai egységet vessenek be a mentési és helyreállítási munkák alkalmával, és elrendeljék a háborús viszonyok között megszokott hírzárlatot. Továbbá a mentési munkálatok helyett inkább a rendteremtésre helyeztek nagyobb hangsúlyt, amellyel emberek életét veszélyeztették. *Kathleen Tierney – Christina Bevc – Erica Kuligowski: Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and Their Consequences in Hurricane Katrina. The Annals of the American Academy*, 2006 March, 57–81.

megnyilvánuló összetartozás, szolidaritás és áldozatvállalás érzése által hatékonyabbá válhat a helyreállítás folyamata.⁴⁶

A katasztrófahelyzet jellemzői mellett az általános katasztrófaképhez hozzátartoznak az ilyenkor (el)várható viselkedésmódok is. Az erről alkotott elképzeléseinket különösen erősen befolyásolják azok a sztereotípiák, amelyeket a média közvetít. Ezek a sztereotípiák és sémák, melyeket a szakirodalom katasztrófamítoszok (*disaster myths, disaster images*) névvel illet, makacsul bennünk élnek, újra- és újratermelődnek olyannyira, hogy katasztrófaképünket mind a mai napig erősen meghatározzák. Ilyen állandósult tartalmi elemnek tekinthetők a 1. pánikról és menekülésről, 2. az ennek következtében kihirdetett szükségállapotról, 3. a fosztogatásról, 4. a felárakat felszámító lelkiismeretlen kereskedőkről, 5. a lakosság evakuálásáról, 6. a kitelepítettek menedékhelyen történő letelepítéséről, 7. a nagyszámú halálesetről, 8. a jelentős anyagi kárról szóló hírek.⁴⁷ Mint minden mítosznak, ezeknek is van valamennyi igazságtartalmuk, de a legújabb szociológiai-antropológiai kutatások szerint többnyire nem állandó „kellékei” a katasztrófáknak.⁴⁸

A katasztrófamítoszok nemcsak ahhoz nyújtanak segítséget, hogy el tudjuk beszélni, formába tudjuk önteni a katasztrófa eseményét, hanem azáltal, hogy felsorakoztatják a katasztrófa idején lehetséges helyzeteket, felkészítenek minket arra, hogy a vészhelyzet bármikor bekövetkezhet. Ezek alapján pedig előre kigondolhatjuk, miképpen fogunk rájuk reagálni, ha bekövetkeznek.⁴⁹ Már ha bekövetkeznek. A katasztrófamítoszok veszélye ugyanis abban rejlik, hogy olyan mélyen gyökeret vernek gondolatainkba, hogy még akkor sem tudunk szabadulni tőlük, ha a valóság éppen ellentmondani látszik nekik.

⁴⁶ Vö. *Michael Kempe*: „Mind the Next Flood!” Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present. *The Medieval History Journal* 10. (2007) 1–2. sz. 327–354.; *Christian Pfister*: Disasters, interregional solidarity and nation-building: Reflections on the case of Switzerland, 1806–1914. In: *Solidarité et assurance. Les sociétés européennes face aux catastrophes (17e-21e siècle)*. Eds. René Favier – Christian Pfister. Grenoble 2008. 117–142.

⁴⁷ *Henry W. Fischer*: Response to Disaster: Fact Versus Fiction and Its Perpetuation: The Sociology of Disaster. Lanham 1994. Idézi *Császi Lajos*: A média rítusai. Bp. 2002. 178.

⁴⁸ *Erik Auf der Heide*: Common Misconceptions about Disasters, Panic, the „Disaster Syndrome”, and Looting. In: *The First 72 Hours. A Community Approach to Disaster Preparedness*. Ed. Margaret R. O’Leary. New York 2004. 340–380.; *Tierney, K. – Bevc, C. – Kuligowski, E.*: Metaphors matter i. m.

⁴⁹ A katasztrófamítoszok szívós továbbélése azzal (is) magyarázható, hogy katasztrófahelyzetben átveszik a sérült normarendszer feladatát, vagyis „forgatókönyvet” kínálnak arra vonatkozóan, hogyan kell viselkedni a katasztrófa előtt, alatt és után. *Császi L.*: A média rítusai i. m. 194.; *Ralph Turner*: Types of Solidarity in the Reconstitution of Groups. *Pacific Sociological Review* 10. (1967) 2. sz. 60–68. Idézi *Császi L.*: A média rítusai i. m. 179.; *Isac W. Holm*: The Cultural Analysis of Disaster. In: *The Cultural Life of Catastrophes and Crises*. Eds. C. Meiner – K. Veel. Berlin–Boston 2012. 15–32., itt: 23.

Válságkezelés az árvíz után

A miskolci és a szegedi árvíz narratíváinak vizsgálata révén részben a katasztrófák szociokulturálisan konstruált jellegére, részben pedig arra kívántam rámutatni, hogy a természeti szerencsétlenségek értelmezése és tapasztalata sokban ettől a konstruált képtől függ. Vagyis amilyennek elképzeljük általában a jelenségeket, hajlamosak vagyunk annak megfelelően megélni és értelmezni azokat. Az 1878. évi augusztusi árvíz is korszakhatáráként jelenik meg a helytörténeti irodalomban, amikortól Miskolc dinamikus fejlődésének kezdetét datálják. A dinamikus fejlődés azonban csak sikeres válságkezelés révén érhető el. A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen nehézségekkel kellett megbirkóznia a városnak és a lakosságnak az árvízet követő két-három éven belül, és hogy erőfeszítéseik mennyiben vezettek eredményre.

Városi válságkezelés

Az árvíz után eltelt időszakot, azaz a válságkezelés időszakát két nagyobb egységre oszthatjuk fel. Az első, rövidebb szakasz a vészhelyzeti intézkedések ideje, amikor a legfontosabb feladatok, úgymint a közlekedés és a hírközlés helyreállítása, a segélyezés megindítása és lebonyolítása, a közbiztonság megteremtése, valamint a közegészségügy helyreállítása volt az elsődleges szempont. Ezt követte a második, időben lényegesen hosszabb szakasz, amikor is a hosszú távú célok megvalósításán volt a hangsúly. Ezen időszak alatt kerülhetett sor azokra a munkálatokra, melyek visszavezetik a települést a megszokott életbe, illetve ellenállóbbá teszik a későbbi kihívásokkal szemben azáltal, hogy egyre tudatosabban kezelik a kockázatot.⁵⁰ Ily módon a reziliencia nem csupán mint tulajdonság, hanem mint folyamat is értelmezhető, amely során a felfordulás állapotából – egy átmeneti időszakon keresztül – a „normalitás” (*normalité*) állapotába, egy egyensúlyi helyzetbe térünk vissza.⁵¹

A válságkezelés első szakasza

Ha precízek szeretnénk lenni, akkor a tulajdonképpeni válságkezelés már az áradás közben megkezdődött. A kora hajnalban érkezett vízár álmában lepte meg a lakosságot. Amint az áradást észlelték, félreverték a harangokat, aminek hallatán

⁵⁰ *Theo Blanchard*: Les inondations de 1733 et 1740 à Grenoble. L'évolution de la résilience dans l'après catastrophe. *Environnement Urbain/Urban Environment* 2. (2008) 73–89., itt: 74–75.

⁵¹ Uo. 77.

nemcsak a civil lakosság, hanem az önkéntes tűzoltó egyesület, valamint a városban állomásozó 65. zászlóalj több tagja is a vész helyszínére sietett menteni.

Amint az ár levonult, s megvirradt, felgyorsultak a folyamatok. Azonnal táviratot küldtek a környező településeknek és a legfontosabb napilapoknak, hogy a külvilágtól elzárt város számára mielőbb segítséget szerezzenek. Éppen ezért legelőször a közlekedést kellett helyreállítani. Az árvíz után azoknak, akiknek a háza összedőlt vagy életveszélyessé vált, részben a családtagoknál, részben pedig a város által kialakított ideiglenes menhelyeken biztosítottak szállást.⁵²

Az árvíz másnapján felállított ideiglenes vészbizottságot szeptember 5-én felváltotta az állandó árvízbizottság. Ekkorra a legfontosabb útvonalak már járhatóvá váltak, emellett megkezdtek a kórház épületének megtisztítását az áradás nyomaitól. Budapestről rendőrök, Dobsináról, illetve a megyéből munkások érkeztek segédkezni.⁵³ Így szeptember 10-ére a város főbb útvonalain helyreállt a közlekedés, a legnagyobb torlaszokat szétbontották, az összes emberi és állati holttestet eltemették. Mondhatjuk tehát, hogy az árvíz után kicsivel több mint egy héttel megszűnt a közvetlen vészhelyzet, amelyet az is jelez, hogy szeptember 8-ától az árvízbizottság elegendőnek látta, ha csak minden második nap ülésezik.⁵⁴

A válságkezelés első szakaszának második periódusában kezdetüket vették a helyreállítást célzó munkálatok, például a hidak újjáépítése.⁵⁵ Időközben megkezdtek a károsultak számbavételét és a károk összeírását is. A felvétel háztartásonként történt; név szerint csak a családfőt nevezték meg. Éppen ezért a hivatalos jelentésben szereplő 2956 „károsult”⁵⁶ inkább a károsult háztartások számára vonatkozik, nem pedig a személyekre. Miután nem voltak ritkák az 5-8 vagy akár 10-12 fős háztartások, feltételezhetjük, hogy az árvízben károsodottak száma több mint háromszorosa is lehetett a hivatalos kimutatásnak. A károk megállapításával kapcsolatban ugyanolyan óvatosan kell eljárunk, mint a károsultak számával, ugyanis a veszteségek rögzítése között jelentős eltéréseket találunk. A várost érintő károk összege 34 670 forintot tett ki a városi mérnök becslése alapján, ami elenyészőnek mondható az 1 739 771 forintban megállapított lakossági kárhoz képest.

⁵² *Soltész Nagy Kálmán*: Miskolcz város Tekintetes Képviselő Közgyűléséhez hivatalos jelentése Soltész Nagy Kálmán polgármesternek az 1878. évi augusztus 30-31-iki árvíz lefolyásáról, pusztításairól, és a 139/878. számú határozattal megválasztott árvízbizottság működéséről. Miskolcz 1879. 8.

⁵³ Bizottsági ülés jegyzőkönyve, 1878. szept. 4. MNL BAZML IV. 1923. A miskolci, 1878. augusztus 31-i árvíz folytán keletkezett iratok gyűjteménye (a továbbiakban: IV. 1923.) 4. dob. sz. n.; IV. 809. b. Borsod vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási általános iratok (a továbbiakban: IV. 809. b.) 2886/1878.; Árvízbizottsági jegyzőkönyv, 1878. szept. 10. MNL BAZML IV. 1923. 4. dob. sz. n.

⁵⁴ Árvízbizottsági jegyzőkönyv, 1878. szept. 8. MNL BAZML IV. 1923. 4. dob. sz. n.

⁵⁵ Árvízbizottsági jegyzőkönyv, 1878. szept. 10. MNL BAZML IV. 1923. 4. dob. sz. n.

⁵⁶ *Soltész Nagy K.*: Miskolcz város i. m. 12.

Miután a biztosok néhány napon belül befejezték a károk összeírását, megkezdhették a károsultak segélyezését az időközben befolyt pénz- és egyéb adományokból. A tisztviselőket és egyéb állami apanázból élőket azonnal kiemelték a segélyezendőek közül; őket csak legutolsó sorban tartották pénzbeli támogatásra jogosultaknak. A megmaradtakat nyolc csoportba osztották. A csoportok közötti rangsort az anyagi és családi helyzet alapján határozták meg.⁵⁷ A csoportokba sorolt károsultak között a kárösszeg 10%-ának megfelelő⁵⁸ segélyt osztottak ki, amelynek összege nem haladhatta meg a 300 forintot, bármekkora volt is a kár.

Bár az állam részéről érkezett kézzel fogható segítségnyújtás, a szimbolikus támogatás lényegében elmaradt, hiszen egyik politikai vezető – a király és a miniszterelnök – sem tette tiszteletét Miskolcon az árvíz után, hogy ezzel is kifejezze a nemzet szolidaritását a bajbajutottakkal. Mindazonáltal a kormány rajta tartotta a szemét a helyreállítás folyamatán és szakértőket küldött ki a közlekedés, az építkezés és a közegészségügy helyzetének megvizsgálására és fejlesztésére. Ez utóbbi kiemelt szereppel bírt a válságkezelés korai szakaszában. Az addig elvégzett helyreállítási munkák egy része azonban szeptember 27-én egy újabb árvíz martalékává lett.

A válságkezelés második szakasza

A szeptember 27-ei újabb árvizet a válságkezelés második szakasza kezdetének tekinthetjük, mert bár némileg visszavetette a helyreállítás folyamatát, ugyanakkor arra nézve pozitív következményekkel is járt. Hatására ugyanis a városvezetés határozottan elkötelezte magát a mederrendezés mellett, s Klasz Márton királyi tanácsost és országos középítészeti felügyelőt kérte fel egy nagyobb szabású tervezet elkészítésére.

Klasz Márton mellett a városvezetés kikérte Wohlfarth Henrik és Schmiedt Ferenc főmérnökök véleményét is az árvíz okait illetően. A közmunkatanács által kiküldött két mérnök még szeptemberben, a második árvíz előtt járt Miskolcon. A helyszíni szemle alapján a Pecét több helyen is szükségesnek vélték átvágni, de legaggasztóbbnak a Szinva anyáarkán lévő malmok meghagyását tartották.⁵⁹ Elhatározásában a szakértők véleménye, valamint a szeptember 27-ei árvíz által is megerősítve a város tárgyalást kezdett több malom megvételéről is.⁶⁰

⁵⁷ Uo. 13–14.

⁵⁸ A segélyeket három szakaszban osztották ki. Az első kettőben még 10%-kal számoltak, az utolsóban már csak az összes kár 8%-ának megfelelő összeget fizették ki.

⁵⁹ Árvízbizottsági jegyzőkönyv, 1878. szept. 23. MNL BAZML IV. 1923. 4. dob. sz. n.

⁶⁰ Árvízbizottsági jegyzőkönyv, 1878. okt. 2. MNL BAZML IV. 1923. 4. dob. sz. n.

A mederszabályozás előkészítése nem csupán a malomtulajdonosokkal folytatott alkudozási folyamat miatt haladt nehézkesen, hanem azért is, mert a városvezetés addig nem akart nagyobb lépéseket tenni, amíg a felkért szakértők el nem készülnek a teljes mederrendezést felvázoló tervezetekkel. Erre azonban csak október végén, november elején került sor. A benyújtott javaslatok alapján elkészített terv jóllehet Miskolc biztonságos jövőjének záloga volt, a megvalósítás miatt a városra nehezedő teher – a munkálatok kivitelezéséhez szükséges 150 ezer forint – évekre hatással lehetett a megyeszékhely fejlődésére.

A nagyszabású tervezet tehát nagyszabású költségvetéssel párosult, így hát a szükséges anyagi fedezet előteremtése érdekében a városvezetés nagyobb összegű kölcsön lehetősége felől kezdett érdeklődni. A kölcsönfelvétel mellett a miskolci városvezetés egyéb pénzszerzési lehetőségeket is fontolóra vett, például ingatlanok eladása, adóemelés, új adók kivetése révén.

Bár a szabályozási tervezet első verziói már 1878-ban elkészültek, a konkrét munkálatok csak három évvel később, 1881-ben indultak meg. A munkálatok a szabályozás útjába eső telkek kisajátításával vették kezdetüket. A lakosok egy részével sikerült megegyezni a város által előirányzott árban, másokkal pedig olyan megállapodást kötöttek, amely szerint a kisajátítani kívánt földjükért cserébe máshol kaptak a várostól földterületet, s esetleg némi pénzbeli kárpótlást,⁶¹ de akadtak olyanok is, akik ingyen engedték át a földet a szabályozás számára.⁶²

A szabályozás négy nagyobb szakaszban ment végbe. Elsőként a legproblematikusabb terület, a Szinva patak középső része, a mai belvárosi szakasz került szabályozásra (az Urak utcájától a takarékpénztári hídig).⁶³ Második lépésben a Felső-Szinva térségét rendezték (az Urak utcájának felső végétől a Királymalomig), majd az Alsó-Szinva szakaszt (a takarékpénztári hídtól az alsó zúgóig), míg utoljára a gömöri vasúti hídtól a tiszavidéki vasúti hídig tartó patakszakasz szabályozására került sor.⁶⁴ A mederszabályozás az Alsó-Szinva szabályozási költségén kívül 123 473 forintot és 45 krajcárt emésztett fel. Ebből 120 ezer forintot kölcsönből fedeztek, az azon felüli összeget, továbbá a minorita zárda előtti ház rendezésének és a Pecén két híd építésének a költségét több évre felosztva tervezték be a város költségvetésébe.⁶⁵

A meder szabályozása mellett a miskolci városvezetés további intézkedéseket is tett annak érdekében, hogy 1878. augusztus 31-ének tragédiája egyszer s

⁶¹ MNL BAZML IV. 1905. b. 1517/1883.

⁶² MNL BAZML IV. 1902. c. 106/1882.

⁶³ MNL BAZML IV. 1905. b. 125/1883.

⁶⁴ MNL BAZML IV. 1905. b. 391/1884.

⁶⁵ MNL BAZML IV. 1902. a. Miskolc város Képviselőtestületének (Képviselőközgyűlésének) iratai. Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. 1902. a.) 106/1882.

mindenkorra elkerülhetővé váljon. Először is, néhány hónappal a tragikus árvizet követően módosítottak a meglévő építkezési szabályokon. Szigorúbban ellenőrizték az építkezéseket,⁶⁶ s több, árvízvédelmi szempontból fontos elemet is belevettek. Az újonnan beemelt paragrafusok értelmében pénzbüntetés terhe mellett⁶⁷ tilos volt a patakok fölé árnyékszéket, valamint egyéb kiugró épületrészeket építeni.⁶⁸ A meglévő szabálytalanságokat pedig igyekeztek felszámolni.

Az építkezési szabályzat módosításán túl a város nagy gondot fordított a köztisztaság, különösen a patakmedrek tisztaságának fenntartására. Ez utóbbiakat naponta rendőrökkel ellenőriztették, az esetleges szeméthalmokat igyekeztek minél előbb eltávolítani, s amennyiben lehetséges volt, az elkövető(ke)t előállítani. A köztisztaság nem csupán árvízvédelmi szempontból vált kiemelt üggyé Miskolcon az 1878-as árvizet követően, hanem az időközben az orvostudományban végbemenő paradigmaváltásnak köszönhetően (miazmatikus helyett bakteriális kóroktan) nagyobb hangsúlyt kapott a szemmel nem látható kórokozók elterjedésének megfékezése. A városvezetés 1885-ben egy egészségügyi szakértőt, Fodor Józsefet⁶⁹ kérte fel a városi ivóvíz minőségének megvizsgálására. Az eredmény lesújtó volt. A város tíz kútjából vett minta közül mindössze kettőt tartott megfelelőnek a neves tudós, aki a talajvízrétegnél mélyebbre fúrt kutakat javasolt, valamint a trágyahegyek eltávolítását a kutak mellől.⁷⁰

A tragikus árvíz után az árnyékszékek és egyéb szennyeződések eltávolítása elsősorú fontosságot nyert, mert – miként a több lábon álló hidak is – közrejátszhattak a torlaszok képződésében. Ezért elrendelték, hogy a kertek végében helyet kapó árnyékszékeket ürgödrökkel kell ellátni, mégpedig oly módon, hogy falaikat cementtel borítják a szivárgás meggátlása érdekében. Továbbá kimondták, hogy nagyobb esőzésekkor a zúgókat fel kell húzni,

⁶⁶ MNL BAZML IV. 1905. b. 119/1878.

⁶⁷ Az egyéb építkezési kihágások esetében fizetendő 1-50 forinttal szemben az árvízvédelmi pontokat megsértőkre 1-től 100 forintig terjedő pénzbüntetést szabhattak ki. Építkezési szabályok 1879. 60. §.

⁶⁸ Építkezési szabályok 1879. 44. és 45. § A szabályzat további, árvízvédelmi szempontból fontos pontokat is tartalmazott. Így például árvízjárta területeken az újonnan épült házak színvonala nem lehetett 50 centiméternél alacsonyabb (19. §), az új építkezésekhez a belváros területén kizárólag kő vagy téglá használható (40. §), a patakok medréig terjedő épületek esetében előírta a kőfalak vagy cölöpök használatát (49. §), s megtiltotta, hogy a mederbe bármit is építsenek, vagy a partból foglaljanak (49. §).

⁶⁹ Fodor József (1843–1901) orvos, egyetemi tanár, elismert higiénikus. Külföldi tudományos körútja után visszatérve Magyarországra megeremtette a hazai közegészségtan oktatási programját. Munkásságával, tanácsaival jelentősen segítette a főváros korszerű csatorna- és ivóvízhálózatának kiépítését.

⁷⁰ MNL BAZML IV. 1902. c. 36/1885.

hogy a víz kimoshassa a Szinva medréből az időközben felhalmozódott szennyzödésekét.⁷¹

Még az ivóvíz-, csatorna- és szennyvízhálózat kiépítése, amely az árvíz utáni években vette kezdetét, sem kizárólagosan közegészségügyi célokat szolgált. Azzal ugyanis, hogy a vízvezetést szabályozott keretek közé terelték,⁷² megszűntek az illegális vízvétel és szennyvízelvezetések, amelyek bizonyos tekintetben növelhették az árvizek kialakulásának veszélyét.

Lakossági válságkezelés

Amikor egy település katasztrófa utáni válságkezelési mechanizmusát vizsgáljuk, mindenképpen külön kell választanunk a város mint közigazgatási egység, illetve a lakosság helyreállítási stratégiáit és lehetőségeit, noha a kettő bizonyos mértékben kölcsönösen függ egymástól. A szétválasztásra az elérhető tőke miatt van szükség – legyen szó kulturális, gazdasági vagy kapcsolati tőkéről.⁷³ Más lehetőséggel gazdálkodhat egy város, és megint mással egy-egy háztartás, család vagy egyén.

Az 1878. augusztusi árvíz után a miskolciaknak olyan helyzettel kellett szembenéznük, amely egyszerre okozott létfenntartási és gazdasági válságot többek számára. Hogy kit milyen mértékben érintett ez a kombinált válság, és hogy milyen kimenetelő volt, az számos tényezőtől függött. A vizsgált csoportokat az 1880. évi népszámlálás és a kárfelvételi ívek alapján kirajzolódó főbb foglalkozási kategóriák mentén határoztam meg. (1. táblázat) Az 1880. évi népszámlálási adatokkal összevetve azt mondhatjuk, hogy mind a lakóhely, mind pedig a foglalkozás tekintetében a „károsult társadalom” jól reprezentálja a teljes lakosságot, amennyiben a peremterületeket kivéve a teljes város érintett volt az árvízben, és a foglalkozási csoportok többsége is a népszámlálásbeli arányának megfelelően szerepelt. Egyedül az iparosok, a kereskedők, valamint a nyugdíjból és házbérből élők (a „magánzók”) jelentek meg nagyobb arányban a károsultak között, mint a népszámlálásban.

⁷¹ MNL BAZML IV. 1905. a. 1470/1880.

⁷² A közegészségügyi szabályoknak megfelelő új, immáron földalatti csatornának kőből kellett készülnie, s kivezető nyílásának a mindenkori Szinva-vízszint alá kellett esnie. Azonban a tervezetés és az építés költségei sokak számára vállalhatatlanok voltak.

⁷³ *Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.* In: *Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó: Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* [Bp.] 2010. 156–165. [elektronikus dokumentum]

1. táblázat A miskolci lakosok megoszlása foglalkozási ágazat szerint

Foglalkozási ágazat	Kárfelvételi ívek alapján (1878)		1880. évi népszámlálás alapján	
	fő	(%)	fő	(%)
Mezőgazdaság és kertészet	112	4,4	705	4,0
Kereskedelem és pénzügy	291	11,5	742	4,2
Ipar	985	39,0	2845	16,4
Ipari és kereskedelmi segédszemélyzet ⁷⁴	0	0	567	3,2
Közlekedés és hírközlés	54	2,1	383	2,2
Polgári és egyházi közszolgálat, szabadfoglalkozások	207	8,2	799	4,6
Nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és magánzók	149	5,9	391	2,2
Véderő	14	0,6	81	0,4
Napszámosok	132	5,2	2060	11,8
Egyéb foglalkozás	59	2,3	2179	12,5
Foglalkozás nélküli, ismeretlen foglalkozású	31	1,2	6502	37,4
Nincs adat	491	19,4	87	0,5
Összesen	2525	100,0	17341	100,0

Forrás: Kárfelvételi ívek (MNL BAZML IV. 1923.); 1880. évi népszámlálás (MNL BAZML IV. 1905. j. 1. kötet)

Házbérből élők

A teljes házak vagy házrészek (lakások, pincék) kiadása sokak számára biztos megélhetési forrást jelentett Miskolcon a dualizmus idején. Egyesek csupán kereset-kiegészítésként adták bérbe ingatlanjukat fő foglalkozásuk mellett, míg mások számára – különösen ha több ingatlannal is rendelkeztek – a házbér jelentette a megélhetési forrást.

A pénzkeresés e formája – különösen fő „foglalkozás” esetében – azoknál volt gyakoribb, akik más módon nem tudtak volna jövedelemhez jutni. Ilyenek voltak például az özvegyasszonyok, akik a társadalmi normák vagy gyerekeik miatt nem tudtak volna más munkát vállalni, arra kényszerültek, hogy otthonukat idegenekkel osszák meg. A bérbeadást néhányan nagyban üzték, több házzal is rendelkezvén a városban, a többségre azonban az volt a jellemző, hogy házának egyik szobáját/pincéjét adta bérbe. Ezt a foglalkozási csoportot különösen érzékenyen érintette az árvíz, mivel többségük esetében egyetlen kereseti forrásukat, az ingatlanukat vitte el vagy rongálta meg az áradat. A hatóság is azokat a gyermeket nevelő özvegyeket vagy házaspárokat tartotta leginkább segítségre szorulóknak,

⁷⁴ Az ipari és kereskedelmi segédszemélyzet kategóriában található egyének a kárfelvételi ívek esetében nem külön kategóriaként szerepelnek, hanem vagy az iparhoz, vagy a kereskedelemhez sorolták be őket.

akiknek egyetlen vagyonát, a házukat az árvíz elsodorta. Gazdasági szempontból ők számítottak a legebezhetőbbnek, mivel a házukkal együtt nem csupán lakhelyük és kereseti forrásuk, hanem minden megtakarításuk (az ingó és ingatlan vagyon) vált a víz áldozatává.

Mezőgazdaságból élők

Miskolc foglalkozási profiljából adódik, hogy a városban viszonylag kevesen foglalkoztak fő foglalkozásként földműveléssel. A fő utcától (Piac vagy Széchenyi utca) északra és délre fekvő házhelyek kisebb-nagyobb kertet is magukban foglaltak, ezek azonban legfeljebb a háztartás napi szükségleteit voltak képesek fedezni. Nagyobb földterületek a város keleti és nyugati végén túl, illetve Nyék és Ládháza irányában álltak rendelkezésre. Nem tudjuk, hogy a kedvezőtlené váló időjárás miként érintette a gazdákat, a források csupán az árvíz által elszenvedett károokra utalnak. Azon túl, hogy az ár letarolta a még lábon álló gabonát és/vagy zöldséget, a víz levonulása után fennmaradt vastag iszapréteg miatt a gazdák hosszú ideig nem tudtak hozzáfogni az őszi szántáshoz és vetéshez. A földek helyrehozatalát ráadásul tovább nehezítette a folytonos esőzés. Az eladásra termelt mezőgazdasági termékek mellett a takarmány is jórészt tönkrement, amely kérdésessé tette az igavonó és egyéb állatok téli tartását. Azok sem jártak jobban, akik már betakarították a termést, mert az épületek padlásán elhelyezett gabonát és szénát, miután a ház összedőlt, ugyanúgy elvitte a víz, mint a határban lévőt. Ráadásul a hatályos törvények értelmében ezek az emberek – mármint akik betakarították a termést – nem igényelhetek kártérítést az államtól az elemi csapás miatt, mert az csak a földeken lévő, még lábon álló termést ért kár esetén járt. Az elveszett állatok után ugyancsak nem járt segély.⁷⁵

A mezőgazdaságból élőket ugyanolyan kilátástalan helyzetbe hozta az árvíz, mint a házbérletből élőket. Bár a földjük megmaradt, az azévi termés és a takarmány, valamint a következő évre félretett vetőmag is odalett. Éppen ezért több helyen vetőmagosztással próbáltak segíteni a gazdáknak. Ez azonban nem sokat segített rajtuk, hiszen ismerte az árvizet követő hónapok időjárását, túl sok jóra nem számíhattak. Az őszi vetésről az iszappal borított földek, a folytonos esőzés, a vetőmag, valamint az állati és emberi munkaerő hiánya miatt lekéstek, és ha tavasszal mindezt pótolták is, 1879 kedvezőtlen időjárása csak tovább súlyosbította nyomorukat. Ha szerencsájük volt, legalább a házuk megmaradt, így volt hol lakniuk, vagy volt mit pénzzé tenni az újrakezds érdekében. Állami kártérítésre csak részben voltak jogosultak, és a város által kínált árvízsegély sem segítette ki őket a bajból.

⁷⁵ 1876. évi XV. tc. 49. § és 50. §.

Kereskedők

A kereskedelmi útvonalak csomópontjában fekvő Miskolc lakosságának többségét természetes módon a kereskedők tették ki, ahogyan az árvízkárosultak nagyobb hányada is e réteg köréből került ki. Ez nem csupán a lakosságon belüli arányukból következik, hanem a város térbeli szerkezetéből is. Ugyanis az árvíz által leginkább érintett terület a Piac/Széchenyi utca térsége volt. Amint arra a név is utal, ez az utca volt a heti és országos vásárok színhelye, de egyébként is ez adott otthont a különféle boltok és üzletek sokaságának.

Bár a kárfelvételi ívekből kitűnik, hogy a legnagyobb anyagi kár e foglalkozási osztály képviselőit érte – az árukészlet magas értéke miatt –, a többi csoporttal összevetve mégis kedvezőbb helyzetből láthattak neki az újrakezdésnek az árvíz után. Először is mivel üzlethelyiségeik a főutca masszív anyagból épített bérházai-ban kaptak helyet, boltjaik viszonylag épségben átvészelték az áradást. Ugyanez érvényes azoknak a lakására is, akik az üzlethelyiségnek otthont adó épületben vagy valamelyik más hasonló kőből épült épületben éltek. Ugyanakkor többen voltak olyanok, akik nem engedhették meg maguknak a főutcai lakóhelyet, hanem valahol a város másik részén éltek.

A miskolci kereskedőkre jellemző, hogy nem voltak nagy megtakarításaik, szinte minden vagyonuk árukészletükben feküdt. Ráadásul ennek jelentős részét is hiteltől vásárolták, remélve, hogy az eladás során nem csupán a hitel összegét tudják visszanyerni, hanem némi haszonra is szert tehetnek. Ugyanakkor igyekeztek többféle áruval kereskedni, ami valamennyi anyagi biztonságot nyújthatott a kiszámíthatatlan gazdasági viszonyok között. Az árvíz ellen azonban ez a taktika nem segített, hiszen nem csupán az üzletben lévő árut, hanem a pincékben tárolt raktárkészletet is tönkretette. Legkönnyebben azok a kereskedők tudtak talpra állni a csapás után, akik kapcsolataik/családjuk révén további tőkére tehetnek szert.

Iparosok

Nagyiparról szó szerinti értelemben nem beszélhetünk ezidőtájt Miskolcon; a városban üzemelő gyárak többsége – leszámítva a gőzmalmot – alacsony létszámmal dolgozott. A károsultak között az iparosok aránya 39%-ot tett ki (szemben az 1880. évi népszámlálás 26%-ával),⁷⁶ ám az ágazati megoszlásban általában nem jelentkezett jelentősebb eltérés, egyedül a bőr-, szőr- és tollipar, valamint a

⁷⁶ Kereső lakosságra vonatkoztatott arány, a foglalkozás nélkülieket is magában foglaló teljes felnőtt lakosságon belüli arányuk 16,4% volt.

fonó- és szövőipar csoportja felülreprezentált a népszámláláshoz képest a károsodott tímárok és gubások magas száma miatt.

A miskolci ipar több szállal is kapcsolódott a patakokhoz, miután működésükhöz kisebb-nagyobb mennyiségű vízfelvételekre volt szükségük. Korábban említettük, hogy a legnagyobb vízfelhasználó iparág a hús-, illetve a malomipar volt, de ugyancsak sok vízre volt szükségük a tímároknak és gubásoknak is.

A malomipar a vízimalmok jelentőségének folyamatos csökkenése ellenére is az egyik legmeghatározóbb iparágának számított a húsipar mellett a városban, s miután a malmok a Szinvára vagy a mellé települtek, az áradások érzékenyen érintették a malmok tulajdonosait és bérlőit. Az 1878. augusztusi árvíz több malmot is súlyosan megrongált: összezúzta a zsilipeket, elvitte a malomkerekeket és többnyire a malomhoz vezető hidat is. A helyreállítás különösen a malomtulajdonosok számára volt megterhelő, hiszen nem a bérlő, hanem a tulajdonos feladata volt a malmot ismét működőképes állapotba hozni. Ugyanakkor a bérlők is jelentősen károsodtak: a helyreállítás ideje alatt szüneteltetniük kellett a termelést, ami miatt legtöbbször bérléengedésért folyamodtak.

A húsiparban dolgozók esetében csekélynek mondható a károsodás a többi csoporthoz képest, mivel legrosszabb esetben is csupán szüneteltetniük kellett a húsfeldolgozást, amíg újjáépítették a megrongálódott vagy elsodort mészárszéket. A vágóhíd ugyanis – ellentétben a vízimalmokkal – csak munkahelyként és nem lakóhelyként funkcionált, így a mészárosok legalább mentesültek a szálláskeresés gondjától.

A gubás- és tímármesterséget űzők munkájuk vízigényessége miatt legtöbbször a patakok mentén állították fel műhelyeiket, amelyek egyben lakóhelyül is szolgáltak. Az áradáskor emiatt egyszerre semmisültek meg a munkaeszközeik, a berendezési tárgyaik, a ruháik és valamennyi megtakarításuk, már ha volt ilyen. Ugyanez igaz a nem kimondottan vízhez kapcsolódó, de a vizekhez közel működő iparosokra is. Lényegében nem maradt semmijük, ráadásul szemben néhány nagyobb kereskedővel, nem tudtak kihez fordulni segítségért, mivel vállalkozásuk kicsi volt, legtöbbször családi keretek között egy-két tanonccal, legénnyel működött. Megtakarításaik nem voltak; minden vagyonukat az ingatlan, a berendezési tárgyak és a készáruk jelentették, amelyeket magával vitt az árvíz. Nem maradt más, mint az adósság, hiszen a hitelfelvétel körükben is ugyanolyan meghatározó volt, bár kisebb tételben, mint a kereskedőknél.

Értelmiségiek és tisztviselők

Az 1900-as népszámlálás megnevezése szerint a polgári és egyházi közszolgálat, valamint a szabadfoglalkozásúak körébe sorolható értelmiségiek és tisztviselők a károsultak 8,2%-át tették ki, ami 207 főt jelentett. Az értelmiségi és tiszt

foglalkozásúak voltak talán a legszerencsésebb helyzetben. Már csak lakókörülményeiket tekintve is kisebb mértékű károkat szenvedtek azoknál, akik a vízhez közel és/vagy gyengébb falazatú (patics) épületekben éltek. Esetükben ritkán említik a kárfelvételi ívek a lakóépület súlyosabb károsodását; a kőépületek, legyen szó magánházzal vagy társasházi lakásról a főutcán, masszívan ellenálltak az áradásnak. Náluk inkább a kerítés és a melléképületek estek áldozatul a víz sodrásának. Boltjaik nem voltak, ellenben néhányan foglalkoztak házkiadással, így annak károsodása érzékenyen érinthette őket. Mégsem az ingatlanban esett kár volt ebben a csoportban a meghatározó, hanem az ingóságokban keletkezett veszteség, különösen az értelmiségiek körében. Szerencsére több kárfelvételi ív is tételes kimutatást közöl a magasan képzett értelmiségiek (tanárok, ügyvédek, orvosok) lakberendezési tárgyairól. Míves bútorok, több ezer kötetes magánkönyvtárak, ezüst és arany dísz tárgyak, értékes festmények mentek tönkre az árvízben. Nem is beszélve a készpénzről és kötvényekről. Mindezek alapján nem volt ritka, hogy az ingóságban esett kárt több ezer forintba becsülték a kárfelvételi biztosok.

Más foglalkozási csoporttal szemben az értelmiségiek és tisztek mindennapi megélhetése nem esett áldozatul az árvíznek, ugyanis az értelmiségiek szolgáltatásaira, még ha csekélyebb mértékben is, de továbbra is szükség volt, a tisztek pedig megkapták alacsony, de biztos fizetésüket. Ezért a városvezetés az állami apanázból élőket kizárta a segélyezendőkhöz sorából, mondván, hogy az ő megélhetésük legalább biztosított.

Éppen ezért a közigazgatásban, rendfenntartásban és egyéb állami pozícióban dolgozóknak kevés lehetőségük maradt, hogy az árvíz után életkörülményeiken javíthassanak. Az egyik megoldás az volt, hogy az árvíz után megemelkedett árakra hivatkozva úgynevezett drágasági pótlékért folyamodtak a városvezetéshez. Bár az ilyen pótlékot csupán ideiglenes jelleggel kapták, mégsem volt nagyon elterjedt, hiszen a városvezetés számára mindenképpen többletköltséget jelentett. Ezért másik opcióként többen előleget kértek későbbi fizetésük terhére, amelyet fix részletekben, kamatmentesen fizettek vissza munkaadójuknak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az 1878. évi miskolci árvíz több szempontból is rendkívüli és elkerülhetetlen volt, de nem váratlan. A katasztrófák három általános jellemvonása közül így csak kettő bizonyult igaznak. Nem volt váratlan annyiban, hogy a vízhasználat körüli szabálytalanságok, az árvízvédelem szinte teljes hiánya és az építkezési módszerek elégtelensége magában hordozta annak a kockázatát, hogy egy nagyobb esőzés következtében előálló árvíz rettentő pusztítást fog véghezvinni. Ez az, ami 1878. augusztus 30-ának éjjelén be is

következett. A lakosok többsége szintén katasztrófaként élte meg az eseményt, amennyiben életükben jelentős fordulatot idézett elő. Ha nem is vezetett minden esetben teljes tönkremenéshez, anyagilag és érzelmileg mindenképpen erősen megviselte az embereket. Ehhez képest a város – bár jelentős anyagi áldozatok árán – hosszú távon előnyére fordította a szerencsétlenséget, még ha nem is olyan módon, mint Budapest vagy Szeged. Nem került sor ugyan átfogó városrendezésre, de az árvíz hatására komolyabban foglalkozni kezdtek a biztonsági és higiéniai kérdésekkel, amelyek hozzájárultak a város modernizálódásához – így az 1878-as árvíz fordulópontnak tarthatjuk Miskolc történetében.

THE 1878 FLOOD OF MISKOLC FROM A SOCIAL AND ECONOMIC HISTORICAL PERSPECTIVE

By Éva Bodovics

SUMMARY

The aim of the paper is to explore the social and economic historical aspects of a natural disaster, the flood of Miskolc in 1878, in the framework of anthropologically oriented catastrophe research. According to this approach, catastrophes are social constructs, and their judgement, and even emergence, depend on the community that is hit by the disaster. Moreover, these are such hybrid phenomena which are caused by the interaction of natural and social processes that can be unravelled historically. Based on this theoretical foundation, the paper is divided into three major units. The analysis of the event starts with the examination of the natural background. Having presented the possible natural causes the two subsequent units approach the topic from the social aspect. At first it is explored how the natural event is transformed, through narratives intended for the public, into a catastrophe. And finally, unfolding the post-flood crisis management, the paper surveys the practical consequences of the flood for Miskolc and its inhabitants.

Bittera Éva

EGY MAGYAR ARISZTOKRATA NŐ KISEBBSÉGI LÉTHELYZETBEN (1918–1945)

Csáky Mihályné gróf Nemes Gabriella sorsa
a családi iratok tükrében

A hazai történelemtudomány a centenáriumhoz közeledve az utóbbi években kiemelt figyelmet szentelt a Trianon-témakörnek. A politika- és hadtörténeti munkák megjelenése mellett a korszakot tárgyaló társadalomtörténet-írás terén új módszertani trendek kibontakozásának lehetünk tanúi. Egyrészt kitolódtak a vizsgálat időbeli keretei: napjainkra talán a korszak iránt érdeklődő laikusok számára is egyértelművé vált, hogy a Trianon-traumában 1920. június 4-én csupán a pont került fel az 'i'-re. Ha Trianonról beszélünk, akkor a legszűkebb értelemben véve is már az 1918 és 1921 közötti időszakot tárgyaljuk. Nemcsak az elemzések időbeli kerete, de gyakran a perspektívája is megváltozott a kurrens szakirodalmi munkákban. Az egyéni sorsokra fókuszálva ma már kézzelfogható közelségbe kerülhet az olvasó számára az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése, az impériumváltások és a békeszerződés aláírása nyomán össztársadalmi szinten bekövetkezett válságéveket megélő kisember sorsa, és a már jól ismert statisztikák és veszteséglisták száraz tényei mögött kirajzolódik a karriereket és egzisztenciákat romba döntő, családokat szétválasztó valóság.¹ Bernard Lepetit-vel szólva a történelmi vizsgálat során a léptékek változtatása a valóság újabb részleteinek megismeréséhez, a korábbiaktól eltérő ok-okozati összefüggések felismeréséhez vezetheti a kutatót.²

Tanulmányomban egy arisztokrata nő, gróf Csáky Mihályné, született gróf Nemes Gabriella perspektívájából mutatom be a Csehszlovákiában maradt magyar főnemesség két háború közötti létviszonyainak és mentalitásának néhány elemét. Csáky Mihályné iratanyaga lehetővé teszi, hogy a Párizs környéki békék előírásai alapján megalkotott közép-európai társadalmi berendezkedés következményeit egy egyéni sorsot követve vizsgáljuk meg, így gazdagítva a kor kollektív tapasztalatairól alkotott képünket.

A magyar arisztokráciatörténeti munkák közül viszonylag kevés foglalkozik hangsúlyosan a két világháború közötti idősakkal, eltekintve a korszakot meghatározó főnemesi származású politikusok biográfiáitól. A forráskiadások közül

¹ Ehhez lásd például *Ablonczy Balázs*: Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története. (Modern magyar történelem) Bp. 2020.; *Trianon arcai: naplók, visszaemlékezések, levelek*. Szerk. Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó. Bp. 2018.

² Idézi *Szijártó M. István*: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* 11. (1996) 4. sz. 157.

(például naplók, emlékiratok) már több olyan munkát vehet kezébe az olvasó, amelyek érintőlegesen az 1920-as, 1930-as évekre is kiternek.³ Az utódállami arisztokrata lét azonban a legritkább esetben képezi vizsgálat tárgyát.⁴ A csehszlovákiai körülményekről gróf Esterházy János nővére, gróf Esterházy Lujza ugyan 1991-ben megjelent emlékiratában hosszan értekezik, de a kötet mégsem ad általános képet az immár külhoni magyar arisztokrácia mindennapjairól.⁵

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kisebbségi sorba jutott magyar főnemesség többsége számára közömbös lett volna szűkebb pátriája sorsa. A tanulmány középpontjában álló asszony férje, gróf Csáky Mihály volt például az egyik legaktívabb magyar mágnás e tekintetben: a Szlovenszkói Magyar Párt (németbarát) alelnökeként, valamint az 1939-ben betiltott, majd 1942-ben újraindult Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület (a továbbiakban: SZMKE) vezetőjeként – igaz, csupán pár évig töltötte be ezt a posztot a második világháború alatt – sokat tett a felvidéki magyarság kulturális értékeinek megőrzéséért.⁶ Bár a szakirodalom szerint az 1940-es években Csáky nehezményezte a Magyar Párt elnökének, Esterházy Jánosnak a fősodorral ellentétes, a németbarát vonalat kritizáló tevékenységét,⁷ Esterházy húga emlékirataiban mindvégig elismerően és pozitívan nyilatkozik Csáky Mihályról.⁸ Érdekes módon Csáky Mihályné irataiban minderről csak kevés szó esik. Nála a kisebbségi lét más, indirektebb aspektusai érhetők tetten, föltárva Trianonnak és következményeinek a főnemesi hétköznapokra, mentalitásra és életmódra gyakorolt hatásait.

A forrásokról

A Csáky család gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter leszármazottaihoz köthető ágának 20. századi iratanyagát az Osztrák Állami Levéltárban őrzik.⁹ Itt kapott helyet Csáky Mihály és felesége levelezőlapokkal, sürgönyök-

³ Például Trianon arcai i. m.; Andrassy Ilona grófnő irathagyatéka I–II. Szerk. Kovács Lajos. Győr 2017.

⁴ Fontos ellenpélda: *Báró Kemény Jánosné Augusta Paton: Önéletrajzi emlékezések*. Bp. 2018.

⁵ Esterházy Lujza a magyar ügy híveként egész életét a szlovák–magyar megbékélésnek szentelte. Lásd *Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen. Népek ütközése – Közép-európai tapasztalatok*. Bp. 1991.

⁶ *Popély Árpád: A Szlovák Köztársaságban maradt magyar kisebbség helyzete és önszerveződése*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Bp. 2008. 170.; *Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára*. Levéltári Közlemények 50. (1979) 1. sz. 93.

⁷ *Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat*. In: *A csehszlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I–IV*. Szerk. Tóth László – Filep Tamás Gusztáv. Bp. 1998. I. 41.

⁸ Lásd például *Esterházy L.: Szívek az ár ellen* i. m. 102.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchivban (a továbbiakban: ÖStA HHStA) található Csáky család szepesmindszenti levéltára 1968-ban, letétként került a levéltárba, 2011-től pedig

kel együtt 482 tételt számláló, 1922 és 1944 közötti levelezése is. A gazdag anyag kuriózumnak tekinthető, minthogy mindkét fél levelei fennmaradtak, vagyis tökéletesen rekonstruálhatóak az események és az időbeli sorrend is. A levelezésen túl a házaspár mindkét tagjától találunk egyéb iratokat is, többek között életrajzokat, igazolványokat stb.¹⁰ A levelek mellett az asszony 1952-ben készült rövid önéletrajza képezi a tanulmány legfontosabb forrását.¹¹

A levelek nagy száma önmagában nem számít különlegességnek. Egy arisztokrata gyermek ugyanis már egészen fiatal kora óta napi rendszerességgel írt, naplót vezetett, mivel ez neveltetésének fontos részét képezte. Nemcsak az íráskészség fejlesztése miatt szorgalmazták a szülők és nevelők a naplóiírást, hanem az önkifejezés, az önálló véleményformálás szempontjából is lényegesnek tartották.¹² Ugyanez igaz a levélíráásra is. Esetünkben több a Csáky Mihálynétól származó levél,¹³ de férje is szorgalmasan küldött magáról részletes híradásokat távollétei során.

A 19. században egy úrinő számára evidencia volt a napi levélírás, amely a társadalmi érintkezés egy formáján túl lehetőséget adott számára érzelmei, észrevételei kifejezésére is. Persze a műfajnak voltak íratlan, sőt olykor írott szabályai is; így például a levélíró pontosan tisztában volt azzal, hogy írását a címzetten kívül gyakran egyéb családtagok is el-, sőt felolvasták, akár unalmas délutánok színesítése gyanánt.¹⁴ Arról, hogy ez a szokás az arisztokrácia körében mennyire volt elterjedt, kevés információval rendelkezünk, de a jelenségre való utalások a Csáky-levelezésben is fel-felbukkannak. Talán kissé meglepő módon épp a friss vőlegény Csáky Mihály írta egy alkalommal a következő sorokat unokatestvérének és immár menyasszonyának, Nemes Gabriellának: „Nem álltam ki, kellett

ajándékozás útján annak tulajdonát is képezi. Fazekas István véleménye szerint az anyag néhány évvel korábban, 1956-ban került a levéltárba, lásd *Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai I. Levéltári leltárak 10.)*. Bp. 2015. 518–522. A 19–20. századi iratanyag jelentős részét Csáky Mihálynak és közvetlen hozzátartozóinak levelezése és személyes dokumentumai teszik ki. (<https://bit.ly/3iPe1QH>, letöltés 2020. szept. 2.)

¹⁰ A Csáky család szepesmindszenti levéltárának összefoglaló jelzete: ÖStA HHStA SB Csaky. Ezen belül gróf Csáky Mihály és neje levelezése a következő jelzet alatt található: ÖStA HHStA SB Csaky 244-8., 244-9.

¹¹ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

¹² *Martina Winkelhofer: Das Leben adeliger Frauen. Alltag in der k.u.k. Monarchie.* Innsbruck–Wien 2016. 23.

¹³ A hosszú magánleveleket a szakirodalom tradicionálisan női műfajként tartja számon. Lásd *Christa Hämmerle – Edith Saurer: Frauenbriefe–Männerbriefe? Überlegungen zu einer Briefgeschichte jenseits von Geschlechterdichotomien.* In: *Briefkulturen und ihr Geschlecht. Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis heute.* Hrsg. Christa Hämmerle – Edith Saurer. (L'Homme Schriften Bd. 7.) Wien–Köln–Weimar 2003. 9–10.

¹⁴ A magánlevelezés és a női írásbeliség kapcsolatához lásd *Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: A budapesti úrinő magánélete (1860–1914).* Bp. 2015. 34–55.; *Hämmerle, Ch. – Saurer, E.: Frauenbriefe–Männerbriefe? i. m. 12.*

írnom Neked!! Azt a másik levelet, amit a nyilvánosságnak írtam, olyan nehéz volt megírni, azért ment csak oly későn el! Nem tudok Dicmicemnek¹⁵ úgy írni, mint ahogy az emberek azt mondják, hogy »illik«!¹⁶ Csáky az egy nappal korábban elküldött levelére utalt, amely szintén fennmaradt a levéltárban őrzött dokumentumok között.¹⁷ A két írás közti különbség tetten érhető a levelek tartalmában és hangnemében (a korábbi konvencionálisabb, mértéktartóbb, ridegebb), de leginkább a megszólításban és a búcsúformulában szembeűnő az eltérés.

A levél mint egodokumentum történeti forrásértéke az imént felvázolt gyakorlat vizsgálatán nyilvánvalóan túlmutat, amint erre Gyáni Gábor is felhívja a figyelmet egy 2019-ben megjelent tanulmányában.¹⁸ Gyáni többek között Fritz Redlichnek és Sipos Balázsnak a napló, a memoár és a levelezés műfajának történeti hasznosíthatóságáról és hitelességéről vallott nézeteit ismerteti írásában, míg végül ő maga arra a következtetésre jut, hogy a napló és a többi egodokumentum – beleértve a levelet is –, hitelességét és valódi forrásértékét az adja, hogy „[...] a maga szubjektív mibenlétében idézi fel – hiteles módon – azt a múltat, melynek történelmiesített fogalma egyáltalán nem független a cselekvő (az érző és gondolkodó) történelmi ágenstől”.¹⁹ Hogy a történész ki tudja-e hámozni a rendelkezésére álló forrásból azt az egyéni *történelmi tapasztalatot*, amelyre kíváncsi, és amely minden ilyen egodokumentumot unikálissá tesz, az – mint valójában minden történeti kutatás – a megfelelő kérdésfeltevéstől függ. Ebben az esetben különösen nagy szükség van a történész kreativitására, mivel minden egyes ego-forrás egyedi nézőpontot tükröz, ebből kifolyólag „személyre szabott” problémafelvetést követel meg attól, aki meg akarja ismertetni.²⁰ A Csáky-levelezés esetében ezek a témák egy kisebbségi létállapotba sodródott magyar arisztokrata család életviszonyiban, mentalitásában, anyagi helyzetében határozhatóak meg, a klán egyik fontos tagjának, Csáky Mihálynénak a szemszögéből vizsgálva. Jelen tanulmánynak nem témája a nőtörténet-írás mint „műfaj” sajátosságainak részletes bemutatása, ehhez napjainkban egyre bővülő szakirodalom áll rendelkezésünkre.²¹ Röviden mégis kell említeni,

¹⁵ Csáky Mihály ezt a becenevet adta feleségének, az összes levelében ez a megszólítás szerepel.

¹⁶ Csáky Mihály levele Nemes Gabriellához. Bijacovce [Szepesmindszent], 1923. okt. 24. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8. A (későbbi) házaspár teljes levelezésére jellemző a felkiáltójel szinte kizárólagos használata és az írásjelek halmozása.

¹⁷ Csáky Mihály levele Nemes Gabriellához. Bijacovce [Szepesmindszent], 1923. okt. 23. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

¹⁸ *Gyáni Gábor*: Az ego-dokumentumok történetirői haszna. Bárka 27. (2019) 2. sz. 69–74.

¹⁹ Uo. 73.

²⁰ Uo.

²¹ Például *Pető Andrea*: Társadalmi nemek és a nők története. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. (Osiris Tankönyvek) Bp. 2006. 521–538.; *Judith Butler*: Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása. (Feminizmus és történelem) Bp. 2006.; Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallah Scott. (Feminizmus és történelem) Bp. 2001.

hogy általában milyen jellegű információkra számíthatunk, ha arisztokrata nőtől származó dokumentumokat vizsgálunk – feltéve, hogy nem valamelyik, a politika és a közélet iránt rendkívüli módon érzékeny Andrassy-családtagról van szó.²² A férfi szempont mellett, vagy éppen azzal együtt vizsgálva számos ponton frissítheti meglévő ismereteinket az adott korszakról a női perspektíva beemelése a kutatásba. A női források ugyanis gyakran egészen más részletekre hívják fel a figyelmet, mint a férfi szerzőktől származók. (Hogyan érintette a család életét a megváltozott politikai helyzet? Eleget tudtak-e tenni új helyzetükben is az arisztokrata nőkkel szembeni legalapvetőbb társadalmi elvárásoknak?) Tartalmukat tekintve ezek a naplók, emlékiratok, sőt a női rokonok közötti levélváltások is elsősorban a háztartás vezetése, a gyermeknevelés, a családi élet, a születés, halál, esetleg a társadalmi események kapcsán felmerülő problémákról vagy éppen sikerekről számolnak be. Ezek a témák fordulnak elő leggyakrabban Csáky Mihályné iratanyagában is.

Csáky Mihályné életútja

Gróf Csáky Mihályné, született gróf hidvégi és oltszemi Nemes Gabriella Mária élettörténete tipikusan 20. századi magyar arisztokrata életút. Rekonstruálásához fontos forrás önéletrajza, amely az 1952-ben ellene indított koncepciók eljárásnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött anyagai között található, másolatban pedig az Osztrák Állami Levéltárban korlátozás nélkül hozzáférhető.²³ Nemes Gabriella 1902. február 26-án látta meg a napvilágot Bécsben, gróf Nemes János és gróf Csáky Natália második gyermekeként. Gyermekkorának színtere tizenegyéves koráig Bánhalma (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye) volt, nyaranta pedig sok időt töltött a család erdélyi birtokán, Hidvégen.²⁴ A szülők, részben ellentmondva az arisztokrata kényelemről és luxusról alkotott sztereotip elképzeléseknek, tevőlegesen is részt vettek az alföldi birtok karbantartásában, az állatok gondozásában, és bevonták a munkákba gyermekeiket is. Nemes Jánosné persze nem egzisztenciális okokból töltötte délelőttjeit a baromfiudvarban; hasonlóan gróf Andrassy Ilonához, aki szinten kedvét lelte ilyen elfoglaltságokban első férje, gróf Esterházy Pál pápateszéri birtokán.²⁵ (Felmerülhet persze annak a

²² Ifj. Andrassy Gyula gróf feleségének, valamint unokahúgainak-mostohalányainak fennmaradt iratanyagai arról tanúskodnak, hogy az asszony és négy lánya a bel- és külpolitikai eseményeket részletekben menően követték, kommentálták. Ehhez lásd *Gróf ifjabb Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra: Napló 1917–1922*. Bp. 2018.

²³ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban: ÁBTL) őrzött anyag jelzete: ÁBTL 3.1.9.-V-101913.

²⁴ Ma Hăghig, Románia, Kovászna megye.

²⁵ Andrassy Ilona levele anyjához, Zichy Eleonórához. Pápateszér, 1911. máj. 5. In: Andrassy Ilona grófnő irathagyatéka i. m. II. 141–142.

gyanúja is, hogy Csáky Mihályné 1952-ben szándékosan hangsúlyozta a család állattenyésztésben szerzett tapasztalatait – mivel az életrajzot vallatói kifejezetten az ellene indult eljárás részeként készítették.)

1913-ban a Nemes család áttette székhelyét Komjátra,²⁶ és ettől kezdve csak ritkán jártak vissza a ma már Kenderes részét képező Bánhalmára. Az 1910-es évek elején sorban születtek az újabb Nemes-gyermekek, a legfiatalabb, Nemes Anna, 1914 januárjában. Az első világháború kitörésének évében a tizenkét éves Nemes Gabriella súlyos skarláttal küzdött, a felépülés utolsó fázisaként hetekig lábadozott a monarchiabeli arisztokrácia kedvelt üdülő- és gyógyulóhelyén, a horvátországi Lovránában.²⁷ A háború a szűk család körében nem követelt halálos áldozatot. Az édesanya, sok más főúri feleséghez hasonlóan, karitatív tevékenységgel, egészségügyi szolgálattal igyekezett segíteni a hátszázgot és a visszatérő sebesülteket. Komjáton húszágyas hadikórházat létesített, lehetőséget biztosított a település asszonyainak és leányainak ápolónői tanfolyam elvégzésére, emellett a Vöröskereszt az ő kezdeményezésére rendezett be egy kisebb üdítő-állomást az érsekújvári pályaudvaron, ahol teát, kenyeret és cigarettát osztottak az átutazó katonáknak.²⁸ Mindebből legidősebb leánya, Gabriella kevésbé vehette ki a részét; édesanyja legfeljebb annyit engedélyezett számára, hogy vasárnaponként felolvasson a kórházban fekvő sebesült katonáknak, vagy sakkozzon velük. Nemes Jánosné Csáky Natália híresen szigorú asszony volt, férje 1928-ban bekövetkezett halála után pedig egyértelműen ő volt a Nemes-klán feje. Gróf Edelsheim Gyulai Ilona leírása szerint „Mausi Mama” jelentős túlsúlyával és két, folyvást mellette sertepertelő tacsokjával tiszteletet parancsoló jelenség volt.²⁹

A család az 1918 végi összeomlást és a kommünt részben komjáti otthonában, részben Budapesten élte meg. Az életrajz nem tér ki a kastélyt, a birtokokat vagy a családtagokat ért atrocitásokra, ám ez a tény, ismerve a dokumentum keletkezésének körülményeit, nem zárja ki, hogy a Nemesek is átéltek kifejezetten személyük és vagyonuk ellen irányuló incidenseket. Birtokaik földrajzi elhelyezkedése révén a család kétszeresen is veszített Trianonnal: a román és a csehszlovák földreform is súlyosan érintette a Nemes-javakat.

²⁶ Ma Komjatice, Szlovákia, Nyitrai kerület.

²⁷ Ma Lovran, Horvátország, Isztria, Tengermellék-Hegyvidék megye.

²⁸ Nemes Jánosné háború alatti karitatív tevékenysége nem egyedülálló a korban, számos arisztokrata asszony látott el hasonló feladatokat. Egyik legaktívabb „képviselőjük” gróf Erdődy Sándorné volt. Számos társához hasonlóan Erdődy Sándorné is részben szervezeti keretek között, a Vöröskereszttel karöltve végezte munkáját, részben viszont saját forrásból, a család kastélyait is felhasználva kórház céljára. A jótékonykodás és betegápolás visszatérő elemei között találjuk az ideiglenes kórházak kialakítását és a személyes önkéntes munkavállalás mellett anyagi támogatását is, valamint a már említett üdítőállomások létesítését a nagyobb pályaudvarokon. Lásd *Kelbert Krisztina: Gróf Erdődy Ilona. (Arc-képcsarnok – Híres szombathelyi nők 14.)* Szombathely 2016. 19–21.

²⁹ *Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: Becsület és kötelesség I–II.* Bp. 2011. I. 36.

Nemes Gabriella életútjában a következő jelentős esemény házasságkötése volt unokatestvérével, Csáky Mihállyal. A két fiatal gyermekkor óta ismerte egymást, de csak hosszú idő után, 1922 nyarán találkoztak újra. Csáky 1924 elején jegyezte el nála két évvel idősebb unokanővérét, ám a szülők a frigy létrejöttéhez a vőlegény erdőmérnöki vizsgájának sikeres teljesítését szabták feltételül. A pár első hosszabb levélfolyama ebből az időszakból származik. Naponta írtak egymásnak – többnyire szokványos hétköznapi eseményekről vagy egymás iránti vágyakozásukról –, leveleik pedig viszonylag hamar eljutottak a címzettjükhöz a szászországi Tharandtba, illetve Komjátra. Az esküvőt 1924. szeptember 29-én tartották a komjáti plébániatemplomban.³⁰ A fiatal férj nagyjának, az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin özvegyének halálával 1925-ben megörökölte a szepesmindszenti³¹ Csáky-birtokot a kastéllyal együtt. A házaspár itt rendezkedett be; a férj, erdőmérnöki ismereteit kamatoztatva, a birtok modernizálásába fogott. 1925-ben született meg egyetlen gyermekük, Csáky György Imre.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Csáky Mihályné életútja az 1920-as évek második felében, illetve az azt követő évtizedben a korszak és társadalmi státusza adta lehetőségek és keretek között zajlott. A házaspár szenvedett attól, hogy György fiuk után nem született újabb gyermekük, pedig mind a ketten részt vettek a hasonló problémák esetében a korban gyógyomódként számoltartott fürdőkúrán. (Csáky Mihályné 1929 nyarán Franzensbadban töltött el körülbelül egy hónapot ebből a célból.³²)

A levelek és képeslapok tanúsága szerint a feleség többször is megfordult külföldön. 1930-ban gyermekével Fonyód-Bélatelepen nyaralt (a későbbiekben még lesz szó a településnek a két háború közötti hazai társadalmi életben betöltött szerepéről), a következő évben pedig az észak-franciaországi Dinard-ban élvezhette néhány hétig nagynénje, Csáky Ilona (ifjabb gróf Tisza István egykori neje) és újdonsült férje, a brit teniszklasszis Reginald Villiers Forbes vendégszeretetét.³³ Franciaországi élményei mély benyomást tettek rá, csakúgy, mint két későbbi nyugat-európai utazása, amelyekre még a harmincas években került sor (1935: Párizs, 1936/1937?: Németország).

Apja halála után Csáky Mihályné örökölte a Nemes-család pusztatomaji (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye) birtokát, amelynek fenntartására és modernizálására, valamint a jelentős, magyar fajtájú szarvasmarha-állomány ellátására férje sok időt

³⁰ Magyarország, 1924. szeptember 27. 8.

³¹ Ma Bijacovce, Szlovákia, Eperjesi kerület.

³² Csáky Mihályné levelei férjéhez. Franzensbad, 1929. július-augusztus. ÖStA HHStA SB Csáky 244-9. – Bár a mai Csehország területén található település neve már 1929-ben is Františkovy Lázně volt, az asszony természetesen mindig a német nyelvű verziót használja leveleiben.

³³ Csáky Mihályné levelei férjéhez. Fonyód-Bélatelep, 1930. július; Csáky Mihályné levelei férjéhez. Dinard, 1931. augusztus-szeptember. ÖStA HHStA SB Csáky 244-9.

és energiát fordított.³⁴ A gazdaság a háború alatt is üzemelt, ameddig a körülmények ezt lehetővé tették: a tulajdonos még 1944 márciusában is keresett a lóvasalás és mindenféle kovácsmunkák mellett kifejezetten a gőzgéphez, cséplő- és traktor-gépekhez jól értő gépészkovácsot meglévő traktorkezelője mellé.³⁵

Csáky Mihályné neve ritkán, legfeljebb társasági vagy jótékonyági események kapcsán tűnt fel a korabeli sajtóban. 1936-ban például számos magyar arisztokrata mellett ő is csatlakozott egy, a gazdatisztek nyugdíjkérdésének megoldását zászlajára tűző mozgalomhoz;³⁶ 1940-ben pedig a *8 Órai Ujság* gyűjtésének keretében egy nem túl magas összeggel, 16 pengővel járult hozzá a tavaszi nagy árvizek károsultjainak megsegítéséhez.³⁷

Az arisztokrácia magyarországi helyzetének változását az 1940-es években jól érzékelteti a Budapest Főváros Levéltára közjegyzői okiratokat tartalmazó gyűjteményében fellelhető három bejegyzés Csáky Mihálynéval kapcsolatban, amelyekben feljegyezték az asszony foglalkozását is. 1941-ben, egy meghatalmazási ügy kapcsán tűnik fel először „Csáky Mihályné gróf Nemes Gabriella gróf”, Budapest I. kerület, Karácsonyi utca³⁸ [sic] 3-5. szám alatti lakos neve, foglalkozása: háztulajdonos.³⁹ (Valóban, az asszony neve alatt két nagyobb volumenű fővárosi ingatlan adás-vétele történt a szóban forgó évben: először a Liszt Ferenc tér 3. alatti kétemeletes bérházban lévő tulajdonrészét adta el a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.-nek, 233 000 pengő értékben;⁴⁰ majd pár héttel később Gubi Ármintól 249 000 pengőért megvásárolta a lakcímében is feltüntetett Karácsonyi utcai bérházat.⁴¹) A háború után, 1948-ban természetesen a főnemesi rang már eltűnik a neve mellől, foglalkozására nézve pedig a „gazdálkodó neje” megjelölés szerepel.⁴² (Arról természetesen hallgat az okirat, hogy a „gazdálkodó” férj hollétéről felesége évek óta semmilyen információval nem rendelkezett, mivel

³⁴ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.; *Tolnay Gábor: A szarvasmarhatenyésztés jellemzői és a tiszántúli mezőgazdasági kamara irányítói hatása a két világháború közötti Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében.* In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 6. Szerk. Botka János. Szolnok 1991. 208.

³⁵ Köztelek, 1944. március 5. 249.

³⁶ A földbirtokosok a gazdatisztekért. Magyarország, 1936. március 19. 14.

³⁷ A 8 Órai Ujság újabb gyűjtése. 8 Órai Ujság, 1940. április 21. 4.

³⁸ Ma Budapest I. kerület Kuny Domokos utca.

³⁹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL)/ A jogszolgáltatás területi szervei/ Fekete László közjegyző iratai. Okiratok. HU BFL - VII.160.a – 1941 – 0613.

⁴⁰ Magyar Nemzet, 1941. június 29. 10. – A Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. az épületet lebontatta, és helyére egy Barát Béla és Novák Ede által tervezett sarok-társasházát építtetett, amely ma is áll (úgynevezett HEG-házak). Lásd <https://bit.ly/2VNTLGj> (letöltés 2020. szept. 4.)

⁴¹ Magyar Nemzet, 1941. augusztus 17. 20. – Csáky Mihálynét még bebörtönzésekor is ezen a lakcímen tartották nyilván.

⁴² BFL/ A jogszolgáltatás területi szervei/ Rónay Tibor közjegyző iratai. Okiratok. HU BFL - VI-I.155.a – 1948 – 0166.

Csákyt 1945 tavaszán internálták, majd pár hónap raboskodás után a Szovjetunióba hurcolták.)⁴³ Nem említi (miért is tenné) azt a körülményt sem, hogy az asszony 1945 nyarán, a csehszlovák–magyar lakosságcsere előzményeinek áldozataként, kénytelen volt fiával áttelepülni Magyarországra.⁴⁴

Csáky Mihályné korabeli életviszonyainak valóságához a harmadik, 1949-es keletű bejegyzés áll a legközelebb, amely szerint „alkalmi munkásként”⁴⁵ kereste a kenyerét. Az asszony 1945 tavaszán varrónőként dolgozott, miközben férje egy kenyérgyárban volt alkalmazásban. Az áttelepülés után már férje nélkül kellett boldogulnia Budapesten; részben kötésből, részben felszolgálásból élt – ez utóbbi munkáját egy kis presszóban végezte a Krisztina körúton. 1946 őszén sikerült elhelyezkednie az Actio Catholicánál, s egészen a szervezet működésének ellehetetlenítéséig,⁴⁶ 1948 nyaráig változatos munkakörökben dolgozott különböző telephelyein: volt segédmunkás, de három alkalommal lehetősége nyílt arra is, hogy gyermekvonatokat kísérjen Belgiumba.⁴⁷

1948 őszétől nevelőnőként alkalmazták egy, a francia követséggel kapcsolatban álló családnál. Ez, a neveltetéséhez valamivel közelebb álló és azzal összeegyeztethető munkahelye adta az ürügyet végül az ellene indított nyomozáshoz, majd elítéléséhez.⁴⁸ Munkaadójának kapcsolatai révén ismerkedett össze ugyanis Paillet kapitánnyal, a budapesti francia követség helyettes katonai attaséjával és feleségével. Madame Paillet igyekezett segíteni a jobb napokat látott magyar grófnőn, akár nyugati gyógyszerek beszerzésével, akár gyöngysorának külföldi értékesítésével. Ez a kapcsolat azonban felkeltette a hatóságok figyelmét is. A Belügyminisztérium 1952. július 7-én indított nyomozást Csáky Mihályné ellen, amelynek eredményeként a Budapesti Megyei Bíróság 1952. december 4-én meghozott ítélete az asszonyt kémkedés, devizagazdálkodás és tiltott határátlépési kísérlet vádjában bűnösnek találta és tizenkét évi börtönbüntetésre, valamint

⁴³ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.; illetve Niederschrift von Kapitän Franz Mikuleczky [Mikuleczky Ferenc], Schloss Freudenstein in Eppan bei Bozen, Italien. [1950-es évek] ÖStA HHStA SB Csaky 242-11.

⁴⁴ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.; illetve Augusta G[rä]fin Csáky, Nachlass Ladislaus Csáky (1942–1963)/ Lebenslauf. ÖStA HHStA SB Csaky 239-11.

⁴⁵ BFL/ A jogszolgáltatás területi szervei/ Rónay Tibor közjegyző iratai. Okiratok. HU BFL - VI-I.155.a - 1949 – 0070.

⁴⁶ *Gianone András: Az Actio Catholica története Magyarországon, 1932–1948.* (Monográfiák 1.) Bp. 2010. 212–216.

⁴⁷ 1920-tól indultak vöröskeresztes vonatok az Országos Gyermekvédő Liga szervezésében először Hollandiába, majd a későbbi években Belgiumba és Luxemburgba is. A gyermekvédő akció résztvevői hónapokat töltöttek el egy-egy nyugat-európai családnál, főként azzal a céllal, hogy a háborúban lesoványodott, éhező gyermekek megerősödvé, egészségesen térjenek haza. A második világháború alatt és utána is néhány évig újjáéledt, illetve folytatódott az akció. Lásd például *Pusztai Gábor: Gyermekvonatok Hollandiába. Gyermekmentő akció az első világháború után.* *Alföld* 71. (2020) 9. sz. 72–77.

⁴⁸ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

teljes vagyonek Kobzása ítélté.⁴⁹ (Paillet helyettes katonai attasé pedig, feltehetően az ügyel összefüggésben, persona non grata lett a magyar vezetés számára, és 1953 januárjában kiutasították az országból.)⁵⁰ Csáky 1956. augusztus 31-én szabadult a Budapesti Országos Börtönből (elbocsátólevelén egyébként 15 évi börtönbüntetés szerepel ítéletként) – bár egy kézírásos megjegyzés szerint csak 1957. március 2-ig szakították meg a büntetés végrehajtását.⁵¹

Mivel Csáky Mihályné vallomásaához csatolt önéletrajza a nyomozás egyik dokumentumaként keletkezett,⁵² az 1952 utáni eseményeket természetesen már nem tartalmazza. Csáky Mihály hollétéről csak 1954-ben szerzett tudomást a család. A gróf 1955-ben, 10 év után szabadult a szovjet kényszermunka-táborból és bátyjánál talált menedéket a bajorországi Holzschwangban.⁵³ Miután feleségének is sikerült kijutnia nyugat-német területre, úgy tűnik, a család Csáky Mihály édesanyjával, a szintén 1956 nyarán kivándorolt özvegy gróf Csáky Lászlóné, született gróf Degenfeld-Schonburg Augustával együtt az eybachi (Baden-Württemberg tartomány) Degenfeld-kastélyban élt.⁵⁴ Férje 1974. május 18-án bekövetkezett halála után még kevesebb információval rendelkezünk Csáky Mihályné további sorsáról; csupán annyi bizonyos, hogy 1988. április 30-án hunyt el Torontóban.⁵⁵

Bár a Csáky családnak az Osztrák Állami Levéltárban őrzött szepesmindszenti levéltára igen informatív s időbeli kereteit és az érintett témákat tekintve is rendkívül széles spektrumot ölel fel, jelen munkában Csáky Mihályné hagyatékát felhasználva az első világháború után határon túlra került magyar arisztokrácia életviszonyaival foglalkozom, a Trianon és következményei által előidézett vagyoni és mentalitásbeli változásokra fókuszálva.

Kisebbségi lét arisztokrata perspektívából

Mind a Csáky, mind a Nemes család számos olyan birtoktesttel rendelkezett a történelmi Magyarország területén, amely a világháború után a trianoni határokön kívülre került. A vizsgált forrásokban ezek közül a hidvégi (Háromszék

⁴⁹ Vizsgálati dosszié Csáky Mihályné és társai ügyében. BM. VI/1-a. 10-51023/52. (1952–1956.) ÖStA HHStA SB Csaky 280-3. – Ugyanebben az ügyben az asszony fiát hat, menyét négy évi börtönbüntetésre ítélté a bíróság (lásd uo.).

⁵⁰ A budapesti francia követség helyettes katonai attaséjának kiutasítása. Népszava, 1953. január 27. 2.

⁵¹ Elbocsátólevelé Csáky Mihályné (Nemes Gabriella) részére. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

⁵² Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3. – Az asszony szabadkozik is álmatlansága, fáradtsága miatt – kérdés, mi áll ezeknek a tüneteknek a hátterében.

⁵³ Personaldokumente/Lebenslauf. ÖStA HHStA SB Csaky 280-4.

⁵⁴ Lásd például Korrespondenz mit Augusta Gräfin Csáky/ Budapest Főváros II. Kerületi Tanács által kiadott helyhatósági bizonyítvány kivándorlás céljára. Bp., 1956. júl. 3. ÖStA HHStA SB Csaky 239-4.

⁵⁵ Az adat forrása: Magyar Főnemességi Adattár (<https://bit.ly/3m0EjBM>, letöltés 2020. szept. 4.).

vármegye) és komjáti (Nyitra vármegye) Nemes-, illetve leggyakrabban a hotkócí⁵⁶ (Szepes-Ujvár, a zsegrai birtok része, Szepes vármegye) és szepesmindszenti (Szepes vármegye) Csáky-birtokokról esik szó. A Csáky-Nemes házaspár magánéletében a mindszenti kastély és birtok játszotta a legfontosabb szerepet, mivel itt rendezték be közös életüket; de szoros anyagi szálak fűzték őket a hotkóci uradalomhoz is.

Mindkét birtokról maradtak fenn adatok az 1897-es gazdacímtárban⁵⁷ és részben az 1930-as évekből is, így lokális szinten rekonstruálni lehet az 1919-ben megindult csehszlovák földreform okozta területi veszteségeket, illetve Hotkóc esetében a fennálló anyagi helyzetet.⁵⁸ A Csáky Albin tulajdonában álló, 28 mezőgazdasági cselédet foglalkoztató szepesmindszenti uradalom területe 1897-ben összesen 1952 katasztrális holdat tett ki, amelynek mintegy háromnegyedét (76%-át) fenyőerdő borította.⁵⁹ A birtok méretét egy 1938-as összeírás 1778,5 katasztrális holdban határozta meg. A veszteség tehát első pillantásra nem nagy mértékű, mindössze 173,5 hold volt⁶⁰ – ez valóban szinte elenyészőnek nevezhető a romániai és jugoszláviai gyakorlathoz képest.⁶¹ A döntést az államban alkalmazott földreform szabályai mellett nyilvánvalóan befolyásolta az a tény is, hogy a tulajdonosok nem éltek opciós jogukkal, helyben maradtak és felvették a csehszlovák állampolgárságot.⁶²

⁵⁶ Ma Hodkovce (Zsigra része), Szlovákia, Kassai kerület.

⁵⁷ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I–II. Szerk. A Magyar Kir[ályi] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1897. II. Gazdacímtár (a továbbiakban: Gazdacímtár 1897.)

⁵⁸ A csehszlovák földreformhoz lásd *Bartha Ákos*: A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés. *Valóság* 55. (2012) 10. sz. 96–111.; *Simon Attila*: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. *Századok* 138. (2004) 1361–1380.

⁵⁹ Gazdacímtár 1897. 310–311.

⁶⁰ György Csaky, Restituierung/ Grundbuchsauszeige, Kataster/ Zoltán György[?] levele Csáky Mihálynéhoz. Prešov [Eperjes], 1948. júl. 11. ÖStA HHStA SB Csaky 280-9.

⁶¹ Romániában – az eltérő területi, domborzati és infrastrukturális viszonyokat figyelembe véve – négy különböző földreformtörvény született, azonban mind közül az Erdélyre vonatkozó volt a legszigorúbb. Az 1921. július 30-án elfogadott földbirtoktörvény egy passzusa – rendkívüli módon – egyes földbirtokok kárpótlás nélküli elkobzását is elrendelte, amennyiben a birtok tulajdonosa 1918. december 1. és a törvény kihirdetésének napja közé eső időszak alatt nem hivatalos megbízatás vagy kiküldetés miatt tartózkodott az országon kívül. Ez természetesen a Magyarországra átmenekült vagy a más országba emigrált nagybirtokos főurakat érintette leginkább. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a román állam a törvény végrehajtása során a Magyarországra átköltözött és itt magyar állampolgárságot nyert földbirtokosok birtokait egyszerűen elkobozta. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban is a romániaihoz hasonló rendszerben, területenként eltérő módon zajlott a földreform és a nagybirtokok felosztása. Így, míg a Vajdaságban maximum 500 hold, addig a szlovén területeken maximum 200 holdnyi nagybirtok maradt a régi tulajdonosok kezén, a többi kárpótlás fejében elvette az állam, hogy aztán kisbirtokok formájában értékesítse. *Simon Attila – Kovács Attila*: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században i. m.* 118–124.

⁶² Igazolvány gróf Csáky Mihályné magyar állampolgárságának megszűnéséről. Bp., 1924. szept. 2. ÖStA HHStA SB Csaky 243-6. Gabrielle Nemes; illetve Freiherr von Stackelberg an Michael Graf Csáky, Karlsruhe-Durlach, 23. März 1961. ÖStA HHStA SB Csaky 242-6. Namensänderung.

Mivel azonban a földreform során kisajátított területek nagyobb részét jelen esetben a legelő- és rétállomány adta, a birtok összetételének aránya még jobban eltolódott az erdők irányába – amelyek így az uradalom összterületének már 80%-át képezték. Az állatállomány tekintetében azonban ennél lényegesebb változások történtek az eltelt 40 év alatt. Az adatokból úgy tűnik, Csáky Albin mindszenti uradalmán a szarvasmarha-tenyésztést (143 db) részesítette előnyben, egyetlen juhot sem tartott. Unokája idejében éppen fordított tendencia érvényesült: 46 szarvasmarhára mintegy 308 juh jutott, és emellett a lovak száma is szinte megduplázódott 1897-hez képest (18 db – 32 db). A sertések viszont teljes mértékben eltűntek a birtokról, míg a 19. század végén 75 szerepelt a statisztikai összeírásban.⁶³

Területét tekintve a szepesmindszentinél nagyobb gazdaságnak tűnik a hotkóci (zsegrai), amelynek feléhez apai öröksége fejében jutott Csáky Mihályné. A családi levelezésből egy konfliktus is kibontakozik a háttérben, amely árnyalja a fényűző arisztokrata életmódról alkotott sztereotípiákat is. Az asszony és édesanyja viszonya nem volt felhőtlen, erről Csáky Mihály egy anyósához írott levele is tanúskodik. Nemes Jánosné adósságai miatt képtelen volt kifizetni lánya apai örökségét, ezért a hotkóci Csáky-birtok felét adta neki az összeg helyett.⁶⁴ Az 1897-ben még 2580 katasztrális holdnyi uradalom méreteinek 1920 utáni alakulásáról alig állnak rendelkezésünkre adatok, de a rajta lévő állatállományról és ingóságokról készült egy összeírás 1932-ben.⁶⁵ Eszerint a haszonállatok száma némileg megcsappant, de továbbra is a juhtenyésztés dominált a birtokon. Beszédesebb azonban néhány ceruzával feljegyzett szám: az összesen 703 700 cseh korona értékre felbecsült gazdaságot ekkor kb. 450 000 korona tartozás terhelte – vagyis a készpénzben kifizetendő örökséget helyettesítő birtok csak további adósságokat hozott a Csáky-házaspárnak.

Ilyen mértékű adósság-felhalmozás mögött több tényező is állhatott, melyek között feltehetően fontos szerepet játszott a gazdasági világválság és a nyomában járó recesszió is. De a csehszlovák földreform adóügyi intézkedései is – sok más egykori magyar nagybirtokhoz hasonlóan –, bizonyosan hozzájárultak a kialakult helyzethez.⁶⁶ (Herceg Odescalchi Károly például apja halála után örökölte meg a

⁶³ Az állatállomány adatainak forrásához lásd *Gazdaczimtár 1897.* 310–311.; György Csaky, *Restituirung/ Grundbuchsauszeige, Kataster/ Zoltán György[?] levele Csáky Mihálynéhez.* Prešov [Eperjes], 1948. júl. 11. ÖStA HHStA SB Csaky 280-9. A stratégia megváltoztatásában esetleg szerepet játszott az a körülmény is, hogy a birtokos a jobb minőségű földeket veszítette el a földreform során.

⁶⁴ Csáky Mihály levele anyósához, Nemes Jánosnéhoz [1932. eleje] és Nemes Jánosné levele Csáky Mihályhoz. Bp., 1932. febr. 20. ÖStA HHStA SB Csaky 239-2. Michael Graf Csaky, 1930–32.

⁶⁵ A hotkóci mezőgazdaság szertárszámlája 1932. évben. Hotkovce [sic], 1932. jún. 22. ÖStA HHStA SB Csaky 243-5. Janos Nemes, Natalie Csaky, 1928–32.

⁶⁶ Arra vonatkozóan, hogy a birtokigazgatás terén milyen kvalitásokkal rendelkeztek a Csáky és a Nemes család tagjai, nem rendelkezünk információval – holott a nem megfelelő irányítás, az elmaradt eredmények is hozzájárulhattak az adósság felhalmozáshoz.

szolcsányi birtokot, amelyet elmondása szerint 1938-ban már összesen 3 000 000 cseh korona adóhátralék terhelt. A kvázi vagyonadó mellett az összeg tekintélyes részét az a büntetés tette ki, amelyet azért vetettek ki a hitbizományi birtok tulajdonosára, mert az apa – passzív rezisztenciaként – megtagadta az említett adó befizetését.⁶⁷ Számos ismerős család küzdött ekkoriban hasonló problémákkal, akár olyan konkrét következményekkel is szembesülve, mint a végrehajtók megjelenése. Ismerünk olyan esetet is, amikor az adóbehajtók a kastély tulajdonosának még az óráját is kiszedték a zsebéből.⁶⁸ A helyzet sommás összegzését adta egy budatini⁶⁹ Csáky-rokon: „Rémes dolgok történnek a világban és még csodálkozni is alig lehet, túl sok volt a memento és ez szerintem kasztunk és fajtánk logikus vége, e felé vitorlázunk mindnyájan kisebb-nagyobb sebességgel. Megváltoztak az életfeltételek és aki ezt idejekorán be nem látja und der sich nicht rechtzeitig umstellen kann oder will [aki nem tud, vagy nem akar időben alkalmazkodni – B. É.], alámerül. Csak peinlich [kínos], hogy pont mi éljük ezt meg.”⁷⁰ Hosszas családi vita után Csáky Mihály végül kénytelen volt eladni felesége hotkóci részeseését, döntésével még jobban magára haragítva a birtok másik felének tulajdonosát, anyósát és egyben nagynénjét, a már említett Csáky Ilonát.⁷¹

Csáky Mihálynénak a férjével folytatott levelezésében közvetlen módon csak ritkán jelennek meg kifejezetten a kisebbségi létállapotból adódó hátrányok. 1924 tavaszán a jegyespár hetekig nem látta egymást, mivel a vőlegény a Drezda közeli Tharandtban végezte erdőmérnöki tanulmányait. A naponta elküldött levelek vizszoatérő témája volt beadott házassági kérvényük elhúzódó ügye, amely az utódállamok létrejötte nyomán kialakuló, a lakosság állampolgárságával kapcsolatos problémahalmaz egy tipikus epizódját jelentette. A trianoni békeszerződés vonatkozó rendelkezései (63–65. cikkely) ugyanis elsősorban a községi illetőséghez, valamint az adott térségben fennálló nyelvi-etnikai viszonyokhoz kötötték az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban élő magyarság (és a többi nemzetiség) állampolgárságának megállapítását. A községi illetőség megállapítása azonban számos bonyodalommal járt. Egyrészt magának a kategóriának az értelmezése sem volt egységes a kérdéses területeken,⁷² másrészt a szükséges dokumentumok bemuta-

⁶⁷ Odescalchi Károlynak végül nem kevés anyagi áldozat árán sikerült örökségét egy prosperáló erdőgazdasággá fejlesztenie, de ezzel inkább a kivételek táborát erősítette. *Hg. Odescalchi Károly: Régi időről... nagy távlatból.* Kézirat. Odescalchi Mark tulajdona. 326–330.

⁶⁸ Csáky Natália [?] levele Csáky Mihályhoz. Budatin, 1932. okt. 19. ÖStA HHStA SB Csaky 239-2.

⁶⁹ Budatín, ma Zsolna városrésze, Szlovákia, Zsolnai kerület.

⁷⁰ Csáky Natália [?] levele Csáky Mihályhoz. Budatin, 1932. okt. 19. ÖStA HHStA SB Csaky 239-2.

⁷¹ Csáky Mihály levele Csáky Ilonához. Szepesmindzent, 1932. júl. 31. és Csáky Ilona levele Csáky Mihályhoz. Dinard, 1932. júl. [?]. ÖStA HHStA SB Csaky 239-2.

⁷² Az első problémát az jelentette, hogy a községi illetőség megszerzésére vonatkozó szabályozások eltérőek voltak az egyes területeken már a dualizmus évtizedeiben is. Fontos különbség az osztrák és a magyar illetőség „elkönyvelése” esetében, hogy míg osztrák területeken ezt az egyénnel minden

tása is nehézségekbe ütközött: az elmúlt évek zavaros viszonyai vagy egyszerűen a hiányos iratvezetés miatt számos esetben hiánypótlásra volt szükség.

Hasonló nehézségekkel találta szembe magát (a magyar állampolgárnak megmaradt) Nemes János is, aki lánya házasságkötéséhez igyekezett beszerezni a szükséges dokumentumokat. Még ügyvédje sem tudott biztos információkat adni arról, hogy melyik hivatal kezelése alá tartozik az ügy, így a kérvény nem egyszer éppen az illetőségi hely tisztázatlansága miatt vándorolt egyik ügyintézőtől a másikig. Ugyanezzel a problémával természetesen Csáky Mihály is találkozott: „Kassán visszautasították házassági kérvényemet, mert [Szepes]Mindszenti illetőségű vagyok, s az Lőcsére, illetve Liptó sz[ent] Miklósrá⁷³ tartozik. Lőcsén nem akarták jól véleményezni, mert az[t] mondták, az én egyetlenem magyar illetőségű; s így ment Sz[ent]Miklósrá. Írtam rögtön Römernek,⁷⁴ hogy mindent mozgasson meg, hogy lehetőleg jól és gyorsan Pozsonyba kerüljön az ügy; és hogy, ha szükséges, anyagi áldozatok árán is!”⁷⁵

Úgy tűnik tehát, a csehszlovák adminisztráció még 1924-ben sem működött olajozottan ebben a kérdésben; az illetékes szervek tanácstalanságát és az átmenet lezáratlanságát jelzi, hogy a házassági kérvény megjárta Kassát, Lőcsét és Liptószentmiklóst is, mielőtt Pozsonyban elbírálásra került. Három hét eltelével azonban a kérvény még mindig nem jutott el az egykori koronázóvárosba. Csáky egy, az elhúzódo ügyintézés kapcsán elejtett megjegyzéséből pedig kiderül, hogy leendő apósa honosságának tisztázása is hasonló körülmények között zajlott.⁷⁶ Az ügyintézőt persze nyilvánvalóan az is bonyolította, hogy a házasulandók maguk sem voltak tisztában saját illetőségi helyükkel és állampolgárságukkal – Nemes Gabriella zárójeles kommentárja legalábbis erre utal: „Ma írt végre Römer, hogy a kérvényt Sz[ent]Miklósrá (vagy hová az ördögbe) kellett küldje, de mivel én m[agyar] állampolgár (???) vagyok, hát fél [a] nehézségektől! Pedig ez ostobaság és csak ijesztgetés!”⁷⁷

esetben kérelmeznie kellett, addig a magyar szabályozás szerint bizonyos feltételek teljesülése (négy év folyamatos helyben lakás és hozzájárulás a község terheihez) után automatikusan bejegyeztetett az adott község kötelékébe. A Monarchián belüli helyváltoztatás és letelepedés szabadságának következtében akadt olyan eset, hogy az érintett egyén nem volt képes megnevezni eredeti illetőségét, és ebben – dokumentumok híján – gyakran az illetékes közigazgatási szerv sem tudott egyhamar segítségére lenni. *Ganczer Mónika: Az első világháború utáni magyar és osztrák illetőségről.* In: Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Szerk. Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely. Győr 2013. 183–189.

⁷³ Ma Liptovský Mikuláš, Szlovákia, Zsolna kerület.

⁷⁴ Feltehetőleg a Nemes család ügyvédje.

⁷⁵ Csáky Mihály levele Nemes Gabriellához. Tharandt, 1924. ápr. 25. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

⁷⁶ Csáky Mihály levele Nemes Gabriellához. Szepesmindszent, 1924. máj. 17. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.; Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

⁷⁷ Nemes Gabriella levele Csáky Mihályhoz. Komját, 1924. ápr. 24. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

Csáky Mihályné életében – legalábbis a fennmaradt dokumentumok szerint – ritkán fordult elő, hogy a bürokrácia keretein kívül is érintkezett volna cseh vagy szlovák nemzetiségű egyénekkel, családokkal – ideértve a cseh arisztokráciát is. Leveleiben gyakran beszámolt férjének a különböző komjáti társasági eseményekről, társas összejövetelekről, melyekre általában szomszédos kastélytulajdonosokat, esetleg pozsonyi ismerősöket hívtak meg a Nemes-szülők. Korai levelezésükben többször is említi az Edelsheim-Gyulai grófok felsőelefánti⁷⁸ rezidenciáját, ahová gyakran ellátogatott, illetve szívesen fogadta otthonában az egykori pálos kolostor főúri lakóit. Cseh vagy szlovák „látogatókról” mindössze egyszer tesz említést: „Ezen a nyáron és ősszel [1920 – B. É.] a vidéken állomásozó Cseh katonaság tisztikara hozott életet a házba. Igen sok család (asszony és gyermek) nálunk lakott mint vendég. Anyámtól abban az időben kaptam egy pofont, mert egyik tiszt udvarolni akart nekem és én nem utasítottam vissza elég erélyesen, hiszen az illető nős volt.”⁷⁹

Ismerve a magyar arisztokráciának az utódállamok megszálló csapataival szembeni ellenérzéseit,⁸⁰ minden bizonnyal ismét csak az önéletrajz keletkezési körülményeinek tudhatjuk be, hogy Csáky Mihályné miként nyilatkozott a komjáti kastélyban „elkvártélyozott” cseh tisztekről. Ellenkező esetben ugyanis nehezen elképzelhető, hogy ebben a hangnemben említette volna meg annak a hadseregnek a katonáit, amely éppen azon munkálkodott, hogy szülőföldjét de facto uralma alá vegye. Talán nem pusztán spekuláció, ha az elcsattant pofon mögött sem csupán azt az indokot sejtjük, hogy az illető cseh tiszt nős volt. Tekintve, hogy férjét többek között a kisebbségi magyarság körében végzett szervező- és érdekvédelmi tevékenysége miatt tartóztatták le és deportálták a Szovjetunióba Esterházy Jánossal és a Szlovenszkói Magyar Párt több vezetőségi tagjával együtt, ahol a vallomás-önéletrajz keletkezésének időpontjában is raboskodott, emberileg érthető lenne az is, ha Csáky Mihályné ebben a helyzetben inkább a család csehek iránti szimpátiáját igyekezett volna hangsúlyozni, semmint „hazafiságát”.⁸¹

A levelekben mindössze egyetlen alkalommal találunk említést arra nézve, hogy az asszony is aktívan támogatta volna férje közéleti tevékenységét. 1930 novemberében Csáky Mihály drezdai gyógykúrája miatt (melynek hátterében hasonló indokok és célok álltak, mint felesége egy évvel korábbi franzensbadi

⁷⁸ Ma Horné Lefantovce, Szlovákia, Nyitrai kerület.

⁷⁹ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

⁸⁰ Ehhez lásd *Bittera Éva*: „Homonnáról legjobban a farkasokra, a csehekre és az orchideákra emlékszem.” Idegen nemzetiségű helyi lakosok és megszálló katonák az első világháború utáni években, női arisztokrata szerzők műveiben. In: KET: Kultúrák és etnikumok találkozása. (Dimenziók II.) Szerk. Berta Erika et al. Bp. 2019. 55–65.

⁸¹ *Esterházy L.: Szívek az ár ellen* i. m. 170.

kezelése esetében) nem tudott jelen lenni a SZMKE iglói tagozatának soron következő estélyén, így az asszony képviselte férjét a rendezvényen. Csáky Mihályné, úgy tűnik, nem kedvelte a hasonló protokolláris társasági eseményeket, így negatív előítéletekkel érkezett az eseményre, de végül kellemesen csalódott. A férjének küldött beszámolója arra enged következtetni, hogy a trianoni határokon kívül maradt magyarság mindennapi érdekérvényesítéséért folytatott harca távol állt az ő megszokott, saját zárt világától, és ritkán fordulhatott elő, hogy elkísérje férjét hasonló estélyekre. Ez alkalommal azonban lelkendezve írt az est programjairól, többek között egy, a Hortobágyot bemutató előadásról. Úgy fest, az Iglón tapasztaltak (újra?) ráébresztették arra a felelősségre és egyben lehetőségre, amely társadalmi rangjából és vagyoni helyzetéből (még ha az nem is volt minden tekintetben a korábbiakban megszokott) adódott a magyarság helyzetének javítása és a magyar kultúra fennmaradása terén. „Szomorúan érintett engem csak az, hogy magunk fajta senki [kiemelés az eredeti szövegben – B. É.] sem volt, ismerős 3 darab [...]. Tulajdonképpen empört [felháborodott – B. É.] vagyok, hogy ez a léha banda semmi áldozatot sem képes tenni, ami elvégre kötelessége lenne!”⁸² Mindennek ellenére a fenti kérdéskör továbbra sem merül fel gyakran a levelekben, és nincs információnk arról, hogy Csáky Mihályné a későbbiekben ellátogatott-e még hasonló rendezvényekre férjével vagy nélküle. (Kizárni nem lehet, hiszen a levelek csak azokról az eseményekről tudósítanak, amelyek idején a házaspár tagjai egymástól távol tartózkodtak.)

A vizsgált dokumentumokban a fentiekén kívül ritkán találunk olyan közvetlen információkat, amelyek a kisebbségi sorba jutott magyar arisztokrácia saját, megváltozott helyzetére adott reflexióiként lennének értelmezhetők. Közvetett úton viszont ezek a levelek is alkalmasak lehetnek arra, hogy általuk bővíthessük ismereteinket az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának és a trianoni döntés következményeinek mentalitástörténeti vonatkozásairól. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy milyen komponensek alkották egy „külhonba szakadt” magyar grófnő „mentális térképét”. Ehhez alapvetően Csáky Mihályné férjéhez írott leveleinek keletkezési helyét, az adott települések felkeresésének gyakoriságát és motivációját, valamint az azokkal összekapcsolható tevékenységeket elemzem.

A házaspár szűk értelemben vett családi, baráti és gazdasági kapcsolatrendszerének földrajzi kereteit (eltekintve a pusztatomaji gazdaságtól) az egykori Szepes

⁸² Csáky Mihályné levele férjéhez. Szepesmindszent, 1930. dec. 1. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9. Csáky Mihályt nagyra becsülték az egyesület köreiből is: távolléte kapcsán a tagok egy aláírásukkal (mintegy 70 db) ellátott üdvözlőlappal biztatták a gróft a gyors gyógyulásra és a mielőbbi visszatérésre; az iglói fiókegylet vezetője, dr. Förster Lajos pedig kísérelőlevelében részletesen tudósította Csákyt az esemény lefolyásáról. Förster Lajos levele Csáky Mihályhoz. Igló, 1930. dec. 1. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

és Nyitra vármegyék képezték. Erről vallanak többek között Csáky Mihály Komjáton tartózkodó feleségéhez írott levelei 1927 áprilisából. A gróf a szepesmindszenti gazdaság körüli tavaszi teendők elvégzése miatt maradt otthon. (Ezekből egyébként olyannyira kivette a részét, hogy ő maga is egész napokat töltött krumpliültetéssel). Ügyintézés közben pedig sorra látogatta a környékbeli rokonokat: „Ma erős napom volt. Már reggel mentem Lőcsére adóhivatalba és erdészemmel tárgyalni; ebédre Márkusfalura,⁸³ hol Ákossal⁸⁴ beszéltem gazdasági ügyeket és egyebeket. Onnan uzsonnára Hottkócra; Keresztmami [Csáky Ilona – B. É.] elment [...] Kassára totón [értsd: autón – B. É.]. Hottkócon volt M. Anna⁸⁵, kivel gyapjúról és hasonló aktuális gazdasági themákról diskuráltunk. [...] 8-kor jött haza Keresztmama, mire én is hazajöttem.”⁸⁶

A Csehszlovákiában maradt magyar arisztokrácia a legfelsőbb szintű hivatalos ügyeit magától értetődően már nem Budapesten vagy Bécsben, hanem Pozsonyban, illetve Prágában intézte. A csehszlovák fővároshoz azonban soha nem fűzte olyan szoros gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban érzelmi kötelék, mint Budapesthez, illetve Pozsonyhoz. Sok rokon famíliához hasonlóan a Csáky család tagjait is általában itt találjuk az éves városi „séjour” [tartózkodás, időzés – B. É.] során – bár Csáky Mihály és felesége esetében házasságkötésük után egyre ritkábban fordult elő, hogy hetekre betelepdedtek volna a városba. Levéltári irataik szerint Prágában inkább csak átutazóban fordultak meg, illetve a gróf az 1920-as és 1930-as évek fordulóján többször is időzött itt a birtokkal kapcsolatos kérelmek és földhivatali ügyek intézése végett.⁸⁷

1. táblázat Csáky Mihályné leveleinek keletkezési helye, ideje és száma (1922–1943)

Település	1922–1929	1930–1939	1940–1943	Összesen
Bánhalma-Kunhegyes-Pusztatomaj	2		2	4
Berlin		2		2
Bécs	1			1
Budapest	16	6		22
Budatin	1	1		2
Dinard		12		12
Franzensbad	28			28
Fonyód-Bélatelep		6		6
Ismeretlen	6	4	2	12
Komját	122			122

⁸³ Ma Markušovce, Szlovákia, Kassai kerület.

⁸⁴ Báró Wieland Ákos (1879–1955).

⁸⁵ Ismeretlen személy, feltehetően a Máriássy család tagja.

⁸⁶ Csáky Mihály levele feleségéhez. Szepesmindszent, 1927. ápr. 22. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

⁸⁷ Lásd például Csáky Mihály levele feleségéhez. Prága, 1928. máj. 8.; Csáky Mihály sürgönye feleségéhez. Prága, 1931. jún. 18. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

Település	1922–1929	1930–1939	1940–1943	Összesen
Köln		1		1
Miskolc		1		1
Mont-Saint-Michel		1		1
Párizs		23		23
Prága	1	2		3
Poprád	1			1
Pozsony	1			1
Szepesmindszent		25	5	30
Ürmény			1	1
Összesen	179 db	84 db	10 db	273 db

Csáky Mihályné hétköznapjainak helyszínét 1945-ig jellemzően a történeti Magyarország Szepes, illetve Nyitra vármegyéje adta. Az 1. táblázatban a férjéhez írott 273 levelet és sürgőnyt keletkezési/feladási helyük szerint csoportosítottam. Csupán a számokból természetesen nem lehet messzemenő következtetésekre jutni, de keletkezésük körülményeit és a források időbeli megoszlását is figyelembe véve mégis levonhatók bizonyos tanulságok. Kiindulópontként le kell szögezni, hogy az asszony nyilvánvalóan csak olyan esetben kommunikált írásban férjével, mikor éppen külön földrajzi helyen tartózkodtak. Tehát a levelek és táviratok nem alkalmasak arra, hogy csupán rájuk támaszkodva napról napra rekonstruálni lehessen Csáky Mihályné tartózkodási helyét a több mint húsz évet kitevő időintervallumban. Arról azonban sokat elárulnak, hogy hol töltötte az idejét egy főúri feleség, ha a férje távol volt tőle, illetve milyen lehetőségekben gondolkozott, ha önálló utazást tervezett. Ez utóbbi szempontnál a levelekből kirajzolódó képet erősíti Csáky Mihályné már sokat idézett önéletrajza is, amelyben minden nagyobb külföldi útjáról említést tesz – nincs köztük olyan, amelyről a levelek ne tanúskodnának.

Egyértelműen Komjátról írta a legtöbb levelet (leendő) férjének. Ezek körülbelül háromnegyede még a házasságkötésük előtt keletkezett. Levelezésük szempontjából az egyik legtermékenyebb időszak 1924 tavasza volt, melyet a jegyespár a vőlegény már említett tharandti erdőmérnöki tanulmányai miatt töltött egymástól távol. Menyasszonya egyelőre a komjáti Nemes-kastélyban élt szüleiével, s napközben gyakran végiglátogatta a környékbeli rokon családokat, ismerősöket. (Napjai hasonlóan zsúfoltan teltek, mint Csáky Mihály fentebb idézett „körútja.”) 1927-ben és 1928-ban 16, illetve 17 levelet küldött még férjének a szülői kastélyból, de ezzel vége is szakad a komjáti leveleknek. A cezúra mögött feltehetően apja halála állt (1928). Bár a megözvegyült Nemes Jánosné hivatalosan továbbra is Komjáton élt, egyre több időt töltött az alföldi birtokán.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyes helyszínek előfordulásának gyakoriságát sem. Ha csupán a számarányokat nézzük, feltűnő, hogy a Franzensbadban és Párizsban kelt levelek száma eléri, sőt meg is haladja a

budapestieket és szepesmindszentieket. A békeidők népszerű fürdőhelyén (1929) és a francia fővárosban (1935) viszont csupán egy-egy alkalommal (illetve Párizsban még egyszer, átutazóban) tartózkodott Csáky Mihályné, akkor viszont hosszabb ideig, mindennap levelet küldve férjének. Szepesmindszenti otthonukból és Budapestről azonban eltérő időpontokban írt Jella – ahogyan őt a családban becézték. Bécsben, Berlinben, Kölnben, Miskolcon, Poprádon, Mont-Saint-Michel szigetén és Prágában is (!) csak átutazóban vagy a helyi nevezetességek megtekintésének erejéig fordult meg, nem időzött napokig. Ürmény⁸⁸ és Budatin ismerős és rokon családok lakhelye volt, s kissé távolabb estek a házaspár szepesmindszenti otthonától. (Különösen Budatin esetében igaz, hogy a Csáky-házaspár sejtetően gyakrabban meglátogatta az itt élő rokonokat; az csak ritkán fordulhatott elő, hogy az asszony a férje nélkül ebben az ódon várkastélyban éjszakázott volna.⁸⁹)

Feltétlenül ki kell térni két olyan Csáky Mihályné számára fontos településre, melyek funkciójukban ugyan hasonlóak voltak, de sem földrajzi elhelyezkedésüket, sem méreteiket, jelentőségüket tekintve nem vethetők össze egymással. Mind az észak-franciaországi Dinard, mind pedig a Balaton déli partján található Fonyód-Bélatelep kedvelt üdülőhely volt a korban. Míg az előbbi, luxus igényeket kiszolgáló nyaralóparadicsomban megfordult a nemzetközi arisztokrácia színe-java, addig Bélatelep ismertsége és jelentősége jobbára (a történelmi) Magyarországra korlátozódott. A Balaton-parti üdülőtelep a két háború közötti években élte virágkorát; a hazai politikai és társadalmi elit szívesen töltötte itt nyári szabadságát, az egykori uralkodóház tagjai is gyakran megfordultak a településen.⁹⁰ A vastagabb pénztárcával rendelkező vendégek a Sirály Szállóban vettek ki szobát vagy lakosztályt. Ez az épület Csáky Mihályné egyik levelezőlapján is szerepel.⁹¹ (Az sajnos nem derült ki, hogy fiával együtt ő maga is itt szállt-e meg.) Csáky György fonyódi játszótársai között ott találjuk a Törley-unokákat is (a pezsgőgyáros família 1917-ben vásárolt villát a telepen).⁹²

Csáky Mihályné dinard-i (1931) és bélatelepi (1930) nyaralása közül utóbbi tartozott abba az anyagi kategóriába, amelyet a család valóban meg is engedhetett magának. Dinard-ba is fiával utazott, keresztanyja, az éppen újraraházasodott Csáky Ilona meghívására. Az itt töltött idő zömét a Villiers Forbes villában és a tengerparton töltötte nagynénjével, az üdülőhelyhez hozzátartozó luxus

⁸⁸ Ma Mojmirovce, Szlovákia, Nyitrai kerület.

⁸⁹ Csáky Mihályné levele férjéhez. Budatin, 1935. febr. 18. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹⁰ *Varga István*: A fonyódi gróf Zichy Béla-telep. Villator a Balaton felett. Fonyód 2015. 224–240.

⁹¹ Csáky Mihályné levelezőlapja férjéhez. Fonyód, 1930. júl. 8. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹² *Varga I.*: A fonyódi gróf Zichy Béla-telep i. m. 122–124., illetve Csáky Mihályné levele férjéhez. Bélatelep, 1930. júl. 8. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

életmódból csak visszafogottan vette ki a részét. Szűkösebb anyagi lehetőségeit több elejtett megjegyzése is jelzi leveleiben. A Prágából Párizsba vezető út esetében például úgy döntött, hogy megfelelő lesz számukra a másodosztályú jegy is; a dinard-i hetek alatt pedig nem győzött hálálkodni férjének, amiért az „lehetővé tette” számára az utazást.⁹³ Valóban különleges lehetőség és ritka élmény lehetett az asszonynak ez a franciaországi látogatás, különösen, ha leveleit összevetjük a jóval szerényebb kiadásokkal járó bélatelepi nyaralás idején küldött írásaival: 1930 nyarán kifejezetten a kikapcsolódás és pihenés céljából utazott gyermekével a Balatonhoz, de ott tartózkodásuk egy részét megkeserítette a hűvös, esős időjárás. Emiatt Csáky Mihályné a hazatérés lehetőségét fontolgatta, mondván: „Fázni otthon is lehet, valamivel kényelmesebben, mint itt – és olcsóbban!”⁹⁴

Budapest, de különösen Pozsony, sőt Pusztatomaj is a számarányokat tekintve alulreprezentáltak mondható a Csáky Mihályné életében betöltött jelentőségükhöz képest. (Lehet, hogy a jelenség mögött egész egyszerű magyarázatot kell keresnünk: nincs kizárva, hogy az asszony a férjével együtt kereste fel legtöbbször ezeket a helyeket, így nyilvánvalóan ezek a látogatások nem szerepelnek az egymásnak küldött leveleikben.) A házasságkötése előtti években gyakrabban járt Pozsonyban a fiatal Nemes grófnő, és évtizedek múltán is szívesen gondolt vissza a városban szerzett élményeire. A szigorú arisztokrata nevelési elvek ellenére – szokatlan módon – több alkalommal is előfordult, hogy Jella napokat töltött Pozsonyban egyedül, gardedám nélkül. Igyekezett is kihasználni rövid életű szabadágát, gyakran járt moziba, színházba, s olyan darabokat is megtekintett, amelyeket édesanyja bizonyosan nem engedélyezett volna számára.⁹⁵ Ezek közé tartozott a *Cserebere* című francia operett, amelyről a következő kritika jelent meg az *Egyetértés* hasábjain: „A lehetősen sikamlós francia operettet magyarra átültetője még sikamlósabban, sőt sok helyen ízléstelen realitással hozta magyarra. Volt abban ’Zürich’, ’egyke-rendszer’ és sok más apróság, amelyeket a közönség sokszor bizonyos megütközéssel fogadott.”⁹⁶ Az egykori koronázóvárosban magánénekőrái jelentették a legfőbb elfoglaltságát. Tehetséges énekesnek bizonyult, több alkalommal is adott koncertet a pozsonyi Vigadóban. Szülei ugyan nem nézték jó szemmel szerepléseit, ő azonban lelkesedéssel üzte hobbiját, amennyiben alkalma nyílt rá – sőt, adott esetben pénzkereseti, megélhetési lehetőségként is tekintett rá.⁹⁷ Az évek előrehaladtával az asszony

⁹³ Csáky Mihályné levelei férjéhez. Dinard, 1931. aug. 23–27. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹⁴ Csáky Mihályné levele férjéhez. Bélatelep, 1930. júl. 8. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹⁵ Nemes Gabriella levele Csáky Mihályhoz. Komját, 1923. [?]. jún. 10. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹⁶ *Cserebere*. Egyetértés, 1923. május 23. 5.

⁹⁷ Nemes Gabriella levele Csáky Mihályhoz. Komját, 1924. ápr. 10. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.; Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

leadott efféle emancipációs törekvéseiből, Dinard-ból küldött leveleiben még ahhoz is férje írásos engedélyét kérte, hogy néha rúzszt viselhessen.⁹⁸

Hasonló élmények és érzelmek fűzték Csáky Mihálynét Budapesthez is. 1919 óta első ízben 1922–1923 telén tért vissza a család a magyar fővárosba, ekkor vették be szülei legidősebb lányukat a társasági életbe.⁹⁹ Nemes Gabriella 1923 februárjában töltötte be a huszonegyedik életévét. E korszakra már az arisztokrata nők házasságkötési életkora a korábbi 18–19 évről általában 20–22 évre tolódott ki, ám ez nem jelentette azt, hogy az első báljukon is idősebb korban vettek volna részt. Inkább azt mondhatjuk, hogy nyertek néhány „gondtalan” szezont, mielőtt férjhez mentek volna.¹⁰⁰ Annak, hogy a későbbi Csáky Mihályné első fellépése a „társaságban” viszonylag későn történt meg, több oka lehetett. Feltételezhetően ezek között szerepeltek a határátlépéshez szükséges dokumentumok, útlevelek beszerzése körüli problémák is. A lényeg azonban, hogy a Nemes család kénytelen volt kihagyni néhány báli szezont, adott esetben akár lányuk házasodási esélyeit is rontva ezzel. Mindenesetre úgy tűnik, Nemes Gabriella esetében nem volt ok az aggodalomra, hisz levelei tanúsága szerint érzelmileg ekkorra már elkötelezte magát későbbi férje mellett. A fiatal nő mindamellet roppantul élvezte az olykor 100–150 fős főúri estélyeket, amelyekből minden napra jutott legalább egy, a Casinóban vagy valamelyik palotában.¹⁰¹

A határok ellenére tehát a Csehszlovákiában élő magyar arisztokrácia számára a társasági élet központja továbbra is Budapest maradt. Csáky Mihályné a későbbi években is többször megfordult itt, általában édesanyja társaságában, sorra látogatva az ismerősöket, rokonokat.¹⁰² A társasági élet mellett más okokból is el látogatott a magyar fővárosba. 1929-ben például heteket töltött Pesten kórházban fekvő édesanyja mellett.¹⁰³ A tény, hogy adott esetben az immár csehszlovákiai magyar arisztokrácia tagjai is itt gyógyították magukat, szintén arra utal, hogy a két országot elválasztó határok, bár a rajtuk való átkelés adott esetben sok nehézséggel járt, az érintettek „mentális térképét” nem befolyásolták markánsan.

A pusztatomaji birtok is hangsúlyosabb szerepet töltött be Csáky Mihályné életében, mint arra a számok alapján következtetnénk. Az asszony önéletrajzából kiderül, hogy miután a család az 1910-es évek közepén áttelepült Komjátra, az édesapa 1928-ban bekövetkezett haláláig csak ritkán jártak vissza Abádszalók

⁹⁸ Csáky Mihályné levele férjéhez. Dinard, 1931. aug. 24. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

⁹⁹ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

¹⁰⁰ *Winkelhofer, M.*: Das Leben i. m. 68.

¹⁰¹ Nemes Gabriella levele Csáky Mihályhoz. Bp., 1923. febr. 5. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

¹⁰² Csáky Mihályné levele férjéhez. Bp., 1932. okt. 19. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

¹⁰³ Csáky Mihályné levele és sürgönyei férjéhez. Bp., 1929. jan. 4.–febr. 1. ÖStA HHStA SB Csaky 244-9.

és Kunhegyes vidékére. Később az apai örökség részeként a Csáky–Nemes házaspárhoz került az itteni birtoktest egy része, amelynek gondozását a férj felügyelte. A tény, hogy csehszlovák állampolgárként és lakosként a család a magyarországi birtokait is üzemeltethette, fenntarhatta, a két ország közötti átjárhatóság, a határátlépés feltételeinek normalizálódását jelzi. (Hasonló helyzetben volt Nemeskéri Kiss Margit is,¹⁰⁴ aki az 1930-as évek végén Gödről járt át havonta többször a megörökölt kis birtokára, a Csehszlovákiában található Balassahutára.¹⁰⁵)

A határátlépés a történelmi Magyarország felbomlása utáni első időkben nem ment ilyen egyszerűen. Esterházy Lujza a következőképpen idézi fel ezzel kapcsolatos egykori érzelmeit: „Azokat viszont, akiknek sikerült útlevélhez jutniuk és látogatást tenniük Magyarországra, határtalan öröm töltötte el. Emlékszem, milyen nehéz volt könnyeimet visszatartani, amikor a csehszlovák uralom kezdetén *Magyarországra mentünk*, és a vonat átlépte azt a valamit, ami korábban nem létezett és most úgy hívták, hogy határ [kiemelés az eredeti szövegben – B. É.].”¹⁰⁶ Hasonló impresszióiról számol be Csáky Mihályné is önéletrajzában. A Nemes család 1919 nyarát Budapesten és vidéken töltötte, de a nyár végén a szülők már keresték a lehetőséget, hogy visszatérjenek Komjátra. „Ekkor merült fel első ízben az útlevél kérdés, mely azóta 20 éven keresztül foglalkoztatta az utazni vágyó embereket.”¹⁰⁷ Az útiokmányok beszerzése az asszony férjével folytatott levelezésében is vissza-visszatérő téma, és nemcsak saját maguk, hanem a személyzet vagy a nevelőnők utaztatása kapcsán is.¹⁰⁸ Az 1930-as évekre azonban egyértelműen gördülékenyebben bonyolították le az utazást, így gyakrabban lehetőségük nyílt átutazni a trianoni magyar területekre is.¹⁰⁹

Csáky Mihályné leveleinek keletkezési helyét vizsgálva tehát megállapítható, hogy az asszony pár évre beszűkült mozgásterét az 1920-as évek második felétől

¹⁰⁴ Nemeskéri Kiss Margit leszármazását tekintve elsősorban anyja, gróf Szapáry Vera (1863–1936) révén tartozik az arisztokrácia sorai közé.

¹⁰⁵ *Nemeskéri Kiss Margit*: Emlékeim 1891–1973. Bp. 2007. 224–225. Balassahuta, vagy másnéven Balázs-huta, ma Felsőtisztás (Horný Tisovník) település része, Szlovákia Besztercebányai kerületében.

¹⁰⁶ *Esterházy L.*: Szívek az ár ellen i. m. 53.

¹⁰⁷ Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.

¹⁰⁸ Csáky Mihályné levele férjéhez. H. é. n. [1930 körül], ÖStA HHStA SB Csaky 244-9; Csáky Mihály levele feleségéhez. Pozsony, 1941. máj. 25. ÖStA HHStA SB Csaky 244-8.

¹⁰⁹ Közvetett módon ugyan, de ennek a mobilitásnak a hirtelen korlátozása (pontosabban ennek felmerülő lehetősége) is hozzájárult Csáky Mihályné unokaöccsének, a tizenegy hónapos Nemes Jánosnak a tragédiájához. A csehszlovák mozgósítás idején a Budapesten tartózkodó apa, Nemes Vince (Nemes Gabriella öccse) a határártól tartva sürgősen a határhoz rendelte kisfiát és annak nevelőnőjét Szepesmindszentről. Ám a gépkocsi útközben egy vasúti átjárónál összeütközött egy sínautóbusszal, és a baleset következtében mind a gyermek, mind a nevelőnő azonnal életét veszítette. Lebenslauf von Gabriella Csaky. ÖStA HHStA SB Csaky 280-3.; Gróf Nemes Vince abádszalóki földbirtokos kisfiának halálos szerencsétlensége a Felvidéken. Esti Ujság, 1938. szeptember 21. 12.

a határátkelés leegyszerűsödésével fokozatosan megnőtt. Bizonyos részleteiben visszaköszönt még az arisztokrácia monarchiabeli éves időbeosztása is, amelyben egymást váltották a hosszabb vidéki és a városi séjour-ok – bár hozzá kell tennünk, hogy a levelek alapján nem rekonstruálható biztonsággal a Csáky–Nemes házaspár éves programja. Az iratanyagból az viszont egyértelműen kirajzolódik, hogy egy arisztokrata nő a férje nélkül csupán a legindokoltabb esetben utazott nagyobb távolságra otthonától, például, ha valamelyik közeli rokonát látogatta meg. Beszédes a desztinációk megválasztása gyógyulás vagy pihenés szándéka esetén: Prága vagy egyéb csehszlovák település fel sem merült. Kivételt képez persze Franzensbad – a fürdőhely népszerűsége azonban szintén a dualista idők öröksége volt, a magát ott kúráló magyar főnemesség számára területi elhelyezkedésén kívül semmi sem kapcsolta Csehszlovákiához. Nyaralás céljából pedig a trianoni Magyarország kedvelt elit üdülőhelyére, Fonyód-Bélatelepre esett a család választása.

Összegzés

Jelen tanulmány Csáky Mihályné Nemes Gabriella férjével folytatott levelezése és életrajza alapján kísérelte meg új szempontokkal bővíteni a két háború közötti csehszlovákiai kisebbségi magyarság életviszonyairól és fennmaradásáért folytatott harcáról szóló mentalitás- és társadalomtörténeti kutatásokat. A források szerzője (csakúgy, mint a férje) származása és házasságkötése révén is olyan, a monarchiabeli társadalmi elit magas presztízsű arisztokrata családjával állt közeli rokonságban, amelyek egy része a trianoni határok meghúzása után is megmaradt – immár Csehszlovákiához került – szűkebb pátriájában. Az iratanyagban ritkán találoztunk közvetlenül a kisebbségi léthelyzettel együtt járó problémákra és nehézségekre való utalással: az állampolgársággal, a házassági kérvény elbírálásával vagy a SZMKE iglói fiókegyesületének estélyével kapcsolatban fordult csupán elő, hogy az asszony véleményt nyilvánított a megváltozott földrajzi-politikai helyzetről. A vonatkozó források ugyan nem mutatnak ok-okozati összefüggést a szűkösebb anyagi körülmények és a kisebbségi létállapot között, ám a két körülmény valójában igenis szoros összefüggésben állhatott egymással, s az eladósodás, kastélyeladások, végrehajtók megjelenése a határon túli magyarság életének többek között arisztokrácia-specifikus oldalát is megjeleníti, így a kérdés feltétlenül érdemes arra, hogy a kutatás részét képezze.

Mivel Csáky Mihályné a leveleiben legtöbbször hétköznapi ügyes-bajos dolgairól, gondjairól, közös életük menedzseléséről értekezett férjével, a konkrét szöveg kevés esetben bizonyult elég információgazdagnak a felvetett vizsgálati szempont tekintetében. Mindamellet a szövegek mégis alkalmasak arra, hogy

további adatokhoz jussunk belőlük a határon túli magyar arisztokrácia mentalitásával kapcsolatban, amennyiben keletkezésük körülményeire helyezzük a hangsúlyt. Ezek alapján kijelenthető, hogy a trianoni határokon kívül rekedt főnemesség „mentális térképe” a csehszlovák állampolgárság (részben automatikus) felvétele ellenére sem módosult, hanem megmaradt az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, de legalábbis a történeti Magyarország dimenzióinak leképezéseként. Amennyiben szepesmindszenti vagy komjáti otthonában időzött, Csáky Mihályné társasági életének magját a környékbeli vagy esetleg pár vármegyével távolabbi, de még mindig felvidéki kastélyok ismerős és rokon lakói alkották. Miután a határátlépéshez szükséges engedélyek beszerzése is megoldhatóvá vált, és a folyamat leegyszerűsödött, az asszony nyaralni a Balatonhoz, orvoshoz, nagyobb társasági események miatt Budapestre utazott, emellett férjével mindennapi életük részévé vált az alföldi birtok gondozása is. Távoli országok úticélként csak kifejezetten rokonok meglátogatása kapcsán kerültek szóba – e mögött azonban feltehetően a család anyagi lehetőségeinek beszűkülése állt. Sem Prága, sem egyéb csehszlovákiai települések nem képezték szerves részét gondolati térképüknek, még Trianon után húsz évvel sem – eltekintve természetesen Pozsonytól és a felvidéki magyar településektől.

A HUNGARIAN ARISTOCRATIC WOMAN
IN A POSITION OF NATIONAL MINORITY (1918–1945)

The Fate of Gabriella Nemes, Wife of Count Mihály Csáky,
in Light of the Family Papers

By *Éva Bittera*

SUMMARY

Based on the correspondance of Gabriella Nemes, wife of Count Mihály Csáky, with her husband, and her biography, the paper brings a new analytical perspective into the research of the interwar life conditions of the Hungarian minority in Czechoslovakia. Mrs Csáky stayed in her native land even after the establishment of the Trianon borders it had been annexed to Czechoslovakia. In the papers of the couple it is only exceptional – mostly connected to the consideration of the petition for citizenship and marriage – that references are made to problems and difficulties that derived directly from their position as a national minority. Yet the analysis of the conditions in which the letters were conceived has firmly proved that, despite the (partly automatic) adoption of Czechoslovak citizenship, the „mental map” of the aristocracy which remained outside the Trianon borders did not change at all: it continued to reflect the dimensions of the late Austro-Hungarian Monarchy, or at least of historical Hungary.

Törő László Dávid

TÖRTÉNÉSZEK NÉPI MÚLTKONSTRUKCIÓI
AZ 1945 ELŐTTI BURGENLAND-VITÁKBAN*

1951-ben Fritz Zimmermann burgenlandi helytörténész arra kérte bécsi kollégáját, Hugo Hassingert, hogy támogasson egy Burgenland népességtörténetére irányuló kutatási tervet, amely családnevek és etnikai viszonyok rekonstruálását célozta volna. Zimmermann szerint azért is szükség lett volna egy ilyen vizsgálatra, mert a dualizmus kori magyar állami népszámlálási statisztikák megbízhatatlanok voltak, hiszen a magyarországi németek legtöbbször csak állami-bürokratikus nyomás hatására vallották magukat magyarnak. Nem is beszélve arról, hogy a megkérdozettek az anyanyelvükön kívül gyakran más nyelvet is folyékonyan beszéltek, a magyar–német kétnyelvűség jelenségét pedig a statisztikák¹ nem feltétlenül tükrözik.² Hassinger, aki ekkor a bécsi Földrajzi Intézet (Institut für Geographie und Regionalforschung) vezetője volt, több megbeszélést folytatott az ügyben Leo Santifallerrel, az Osztrák Történetkutató Intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) igazgatójával. Santifaller kezdetben lelkes válaszevet küldött Hassingernek,³ végül azonban nem támogatta a projektet. Szerinte ugyanis ahhoz, hogy egy ilyen munkát el lehessen végezni, tanítványát (a *Burgenlandi Oklevéltkönyv* szerkesztését végző Hans Wagnert)⁴ magyarországi levéltárakba kellett volna küldenie, ami akkor lehetetlen vállalkozásnak tűnt: egyrészt, mert tanítványa ilyen kutatási témára soha nem kapott volna engedélyt a magyar levéltáraktól, másrészt tartott attól, hogy e támogatás miatt könnyen nacionalistának bélyegeznék az általa vezetett intézetet.⁵ Jóllehet a fent idézett eset kívül esik a tanulmány vizsgálta korszakon, mégis jól szemlélteti, hogy az

* A tanulmány elkészítését az OTKA–NKFI-134469 posztdoktori ösztöndíja támogatta. A bécsi kutatásokat a Collegium Hungaricum Junior ösztöndíja tette lehetővé.

¹ A dualizmus kori magyar népszámlálási statisztikák (amelyek 1900 után szubjektív elemeket tartalmaztak azáltal, hogy a „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvre mint anyanyelvre kérdeztek rá) dekonstrukciójához újabban lásd *Kövér György*: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* 150. (2016) 1221–1258. A térség németisége Faragó Tamás szerint nem asszimilálódott jelentős mértékben, a statisztikák által mért magyarul tudás legtöbbször kétnyelvűséget jelentett. *Faragó Tamás*: Népeség-növekedés – asszimiláció – vándorlás. *Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt. Századvég* 4. (1999) 12. sz. 33–57.

² Fritz Zimmermann levele Hugo Hassingernek, 1951. ápr. 20. Universitatarchiv Wien (a továbbiakban: UAW), Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

³ Leo Santifaller levele Hugo Hassingernek, 1951. máj. 17. UAW, Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

⁴ Az Oklevéltkönyv előkészületeiről és a Burgenland-vita más aspektusairól lásd *Törő László Dávid*: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). *Valóság* 63. (2020) 9. sz. 19–30.

⁵ Hugo Hassinger levele Fritz Zimmermannak, 1951. jún. 25. UAW, Nachlass Hugo Hassinger, 17. d.

osztrák–magyar határvidék népességének történeti kutatása fontos, ám kényes téma volt még a második világháború után is.

Az újabb nacionalizmus kutatások szerint a nemzetek határrégióinak pusztaléte is heves reakciókat válthat ki, mert ezek a területek folyamatosan arra emlékeztetnek, hogy a teljesen homogén nemzetállam utópiája elérhetetlen; ráadásul a nemzeti tér a vegyes etnikai, kulturális hovatartozású végeken könnyen kikezdehető, destabilizálható. Az így fennmaradó irritáció/frusztráció az egyes nemzetek politikusaiban és tudósaiban időről időre felerősítette a határvidékek „megtisztításának” fantáziáját, az etnikai tisztogatás vagy a lakosságcsere vágyát.⁶ Érdemes tehát historiográfiai szempontból elemezni, hogy az osztrák–magyar határvidék múltjáról folytatott népiség- és településtörténeti viták során a történészek hogyan néztek szembe a vegyes lakosságú régió kérdésével.

Az 1930-as és 1940-es években részben német hatásra az osztrák és a magyar történetírásban is megszorodtak a népiségtörténeti, illetve néptörténeti (*Volksgeschichte*) tanulmányok és könyvek Burgenlandról.⁷ Erre a megközelítésre jellemző volt, hogy képviselői a politika- és szellemtörténettel szemben érveltek és elégtelennek tartották a politikai nemzetfogalom használatát a múlt feldolgozásához. Burgenland határai ezekben az elbeszélésekben nem közigazgatási vagy politikai jellegűek voltak, az osztrák, valamint a német történetírás Sopront és a Dunántúl egyes tájait is a német „néptest” (*Volkskörper*) részeként értelmezte. Az irányzat legfőbb osztrák és német képviselői Ernst Klebel, Otto Brunner, Otto-Albrecht Isbert és Konrad Schünemann voltak, de a második világháborúig kevés kivétellel szinte minden osztrák történész, így a burgenlandi helytörténészek is a *Volksgeschichte* hatása alá kerültek.⁸ Magyar részről pedig Mályusz Elemér, Szabó István és Kovács Márton voltak a legismertebb képviselői.

A népiségtörténet gyakran összefonódott a megye- és településtörténettel (bár nem feltétlenül volt azonos vele), ezért a történészekon kívül a nyelvészet (Walter Steinhauser, Moór Elemér, Schwartz Elemér), a földrajz (Wallner Ernő) és a statisztika, demográfia (Thirring Gusztáv) szakértői is megnyilvánultak az egyes konkrét témákban, írásaikra pedig a népiségtörténeti művek is nagyban támaszkodtak.

⁶ Mark Pittaway: National socialism and the production of German–Hungarian borderland space on the eve of the second world war. *Past and Present* 216. (2012) 1. sz. 143–180.

⁷ A régióról szóló földrajzi diskurzusról, illetve a terület különböző elnevezéseiről újabban lásd *Jankó Ferenc*: Változó földrajzi nézőpontok. Burgenland és Nyugat-Magyarország az első világháború előtt és után. *Századok* 155. (2021) 353–370.

⁸ Más kérdés, hogy a népi szempontokra való hivatkozás mellett mennyiben érvényesült ténylegesen a német *Volksgeschichte* módszertana, például a helytörténészek körében. E kérdés vizsgálata azonban túlnőne a jelen kereteken.

Az osztrák és német völkisch érvelés főbb jellemzői

Az osztrák történetírás Burgenland-értelmezéseiben kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott a térség lakosságának (természetesen: németiségének) etnikai, nyelvi alapú vizsgálata, a német történeti folytonosságot ugyanis könnyebben tudták így megalkotni, mint az állami keretből kiinduló politika- vagy diplomáciatörténeti fejtegetésekkel. Az 1920-as évek első felében még rövidebb cikkek, pamflettek jelentek meg osztrák történetírók részéről a témában, az évtized második feléből azonban már találkozhatunk részletesebb elemzésekkel is. Ernst Klebel egy 1928-ban megjelent tanulmányában a Karoling Birodalom keleti határai kiterjedésének elemzése során egyházi birtokadományokat vizsgált és etimológiai következtetéseket vont le települések nevével kapcsolatban. A „Kőszeg” név eredetével kapcsolatban egy német–szláv–magyar nyelvátvételi sorrendet állított fel. Szerinte a 9. században Guntionis-nak nevezett hely először a német „Gunsa” alakban terjedt el, majd a szlávba „Gussig” néven került bele, a magyar változat (Kőszeg) pedig csak 1200 körül született meg. Eszerint az értelmezés szerint tehát a „német nyelv az elsőbbség”.⁹ Az osztrák történész állította, hogy a Karoling Birodalom legfontosabb határszakasza a délkeleti volt, hiszen a mai magyarországi területek eseményeiről szól a legtöbb fennmaradt forrás. Ennek a mozgalmasságnak pedig szerinte két oka volt: itt a birodalomnak két nagyhatalommal (bizánciak, bolgárok) is szembe kellett néznie, továbbá az avar felsőrétegek kihalásával számos birtok szabaddá vált, ami jó lehetőséget biztosított a birtokadományozásokra.¹⁰ A birtokviszonyokkal magyarázta Klebel, hogy Alsó-Pannóniában miért nem maradt meg olyan tartósan a németiség, mint a Bécsi Erdő és a Rába közötti területeken: az adományok útján gyarapodó egyházi birtokokat ugyanis (ezekből több volt Alsó-Pannóniában) a magyarok később könnyebben el tudták foglalni, mint a nemesi és paraszti kézben lévő földeket.¹¹

Klebel tanulmánya fontos hivatkozási ponttá vált a térség kutatói körében, s volt olyan magyar szerző is, aki egyetértően hivatkozta: a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, Veszelka László például részben ezen írás alapján rekonstruálta a Karoling Birodalom délkeleti közigazgatási egységeinek határvonalait.¹² Az osztrák történész személyével és munkásságával viszont a magyar szellemtörténészek (Deér József középkorász és Bogay Tamás művészettörténész) később határozottan szembe

⁹ Ernst Klebel: Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21. (1928) 351.

¹⁰ Uo. 364.

¹¹ Uo. 378.

¹² Veszelka László: Sopron régi németisége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron 1934. 8. A népesedési viszonyokról vagy a német lakosság kontinuitásáról azonban Klebelhez képest egészen más képet ad a könyv.

fordultak. A második világháború után Németországban letelepedő Bogyay Tamás például 1959-ben a „német történetírás szégyenének” nevezte, hogy újból kiadták Klebel eredetileg 1928-ban megjelent, fentebb bemutatott tanulmányát.¹³ A szintén németországi emigráns Deér Józsefnek pedig 1957-ben egy konferencián azzal támadt neki Klebel, hogy a magyarok „elárulták a Führert” a második világháborúban.¹⁴

Klebel tanulmányának eredményei már egy évvel a megjelenése után visszhangra találtak az osztrák történeti felfogásban. Gottfried Franz Litschauer középiskolai történelem- és földrajztanár például Burgenland német betelepüléséről írt egy tanulmányt a *Burgenland* című helytörténeti folyóiratban. A szerző szerint a 9. században gyér szláv és avar népesség lakta Pannóniát, ezért a szlávok gyakran hívtak be németeket a területre – ezt a folyamatot Litschauer pedig többször is „kolonizációnak” nevezi.¹⁵ Klebelhez hasonlóan Litschauer is Kőszeggel azonosította az először 802-ben felbukkanó Guntionis-t, a település tehát szerinte a „legrégebbi német alapítás”.¹⁶ A magyar honfoglalás és különösen a 907-es pozsonyi csata a német „kolonizáció munkáját” lerombolta ugyan, a németység mégsem tűnt el teljesen a térségből; csak a felső rétegek menekültek el a magyar hódítók elől, a paraszti társadalom viszont helyben maradt. A német jelenlét folytonosságát bizonyítja szerinte, hogy számos régi német hely- és folyónév is fennmaradt, például: Leitha, Ödenburg, Güns vagy Raab. A burgenlandi terület határ jellege a szerzőnél kifejezetten pozitív történelmi szereppel bír: Litschauer szerint a német nemesi családokat megvédte az elmagyarosodástól az, hogy birtokaikat az osztrák–magyar határ közelében kapták. A tanulmány végkövetkeztetésében megjelent a népi érvelés mindkét hivatkozási alapja (etnikai-nyelvi folytonosság és a parasztság kultusza): „Amennyiben kezünkbe vesszük egy mai nyelvtérképet Burgenlandról és összehasonlítjuk azokkal az eredményekkel, amelyeket történeti vizsgálatunkkal nyertünk, akkor látjuk, hogy a hienc németység évszázadokon át szívósan és elpusztíthatatlanul fennmaradt. Az őshonos német népiséget éppen a paraszti rétegeknek köszönhetően nem betegítették meg az újabb kor magyarizációs törekvései.”¹⁷

¹³ K. Lengyel Zsolt: Der gelehrsame Exilant. Eine kleine Biographie des Historikers Thomas von Bogyay. Regensburg 2018. 92–93.

¹⁴ Uo. 88. Ennek a személyes összetűzésnek valószínűleg nem csak nemzeti és politikai ellentét volt az oka. Klebel híres volt nyers, durva és konfliktuskereső természetéről, emiatt pedig osztrák kollégái sem mind szívlelték. Részből ezért, valamint a náci-katolikus ötvözetű, sajátos politikai felfogása miatt az osztrák történész nem is tudott tudományos karriert építeni hazájában, s végül a háború után csak Németországban tudott elhelyezkedni. Erről lásd Wolfram Ziegler: Ernst Klebel (1896–1961). Facetten einer österreichischen Historikerkarriere. In: Österreichische Historiker, Lebensläufe und Karrieren 1900–1945. II. Hrsg. Karel Hruza. Wien 2012. 489–522.

¹⁵ Gottfried Franz Litschauer: Zur Geschichte der deutschen Besiedlung des Burgenlandes. Burgenland – Vierteljahreshefte 2. (1929) 4. sz. 185.

¹⁶ Uo. 186.

¹⁷ Uo. 191. A német forrásokból vett idézetek a szerző fordításai.

A *Volksgeschichte* történeti érveinek alapjait Otto Brunner 1932-ben megjelent *Das Burgenland* című írásával is illusztrálni lehet – itt már olyan kifejezés is megjelenik, mint a „néptalaj”, amellyel a korábban idézett írásokban még nem találkozhattunk.¹⁸ Brunner ebben a munkájában hangsúlyozta, hogy a térség nem a háború politikai következményeként vagy diplomáciai szerződéseknél köszönhetően került Ausztriához, hiszen Burgenland szerinte mindig is a német néptalaj integráns része volt; a magyar állami fennhatóság tehát csak egy mulandó epizód volt a német *Volksboden* életében. Igaz ugyan, hogy a helyi elit elmagyarosodott, a parasztság azonban mindvégig megmaradt németnek, azaz megőrizte nyelvét és kultúráját is.¹⁹

Brunnernél alaposabban tárgyalta a kérdést a stuttgarti Német Külföldkutató Intézetnek (Deutsches Ausland-Institut Stuttgart) dolgozó, majd Bécsben működő Otto-Albrecht Isbert 1934-ben, a magyar–német határvidék történetének szentelt elemző tanulmányában. A német történész szerint a nyugat-magyarországi német néptalaj esetében nemcsak egy két népet elkülönítő határvidékről, hanem olyan kapuról is van szó egyúttal, amely a német délkelet-irányú hatalmi törekvések hídfőjét jelenti.²⁰ Érvelésének rugalmasságot kölcsönzött az, hogy Isbert felfogásában a német néptalaj ugyan zárt határokkal bíró egység, míg a német kultúrta²¹ (*Kulturboden*) már nehezebben körvonalazható terület, így változó helyzetekben is könnyedén alkalmazni lehetett külpolitikai célok történeti megalapozása érdekében. Isbert szerint a német néptalajnak a középkortól kezdve végig sikerült megőriznie zártságát a vidéken a történelem változásai közepette is, mivel azt az újabb korokban sem pusztította olyan erősen a török hódítás, mint a magyar Alföldet. (Ezért itt a tanyásodás jelensége sem figyelhető meg.) Magyar falvakból statisztikailag

¹⁸ *Otto Brunner*: Das Burgenland. In: Bekenntnis zu Österreich. Ein Buch der Gemeinschaft. Hrsg. Friedrich Heiss – Hillen A. Ziegfeld. Berlin 1932. 40–46.

¹⁹ Az Otto Brunneréről szóló újabb szakirodalom szerint viszont az 1930-as évek elején a történészre inkább a „nagynémet” tartománytörténet művelése volt jellemző, s csak később mélyült el nála a szűkebb értelmű *Volksgeschichte* recepciója. *Reinhard Blänkner*: Otto Brunner (1898–1982). „Nicht der Staat, nicht die Kultur sind uns heute gegenstand der Geschichte sondern Volk und Reich.” In: Österreichische Historiker, Lebensläufe und Karrieren, 1900–1945. III. Hrsg. Karel Hruza. Wien 2019. 439–477. Brunner később is élénk érdeklődést tanúsított a magyar vonatkozású történeti, történetpolitikai kérdések iránt. Erről lásd *Ujváry Gábor*: „A külföld még mindig alig tud rólunk.” Magyar–német tankönyvvita a második világháború idején. *Századok* 150. (2016) 109–110.

²⁰ *Otto-Albrecht Isbert*: Der deutsch–magyarische Grenzraum. In: Die südostdeutsche Volksgrenze. Wien–Preßburg–Kadlarsburg–Osttirol. Hrsg. Friedrich Seiß – Waldemar Wucher. Berlin 1934. 136–168. Itt és Otto Brunner *Das Burgenland* című tanulmánya kapcsán is megjegyzendő, hogy az írásaikat megjelentető kiadó (Volk und Reich Verlag) berlini volta már jelzi a német hangsúlyok megjelenését és az osztrák–német történeti törekvések összefonódását.

²¹ A néptalaj olyan terület, ahol még él az adott néphez tartozó lakosság. A kultúrta²¹lajnál már nem szükséges a lakosság folytonos jelenléte, az ilyen tereum elsősorban a kulturális emlékeknek és egyéb (általánosan felfogott) történelmi hatásoknak a következtében tartozik a nép érdekszférájába. Mint az látható, e fogalom pár kellően rugalmas jelentéssel bír ahhoz, hogy egy ország területi hódításainak szellemi alátámasztásául szolgáljon.

ugyan többet lehetett kimutatni a 18. és a 19. században, ám a német településeken a lakosság nagyobb létszámú és sűrűbb volt. A magyar népesség tehát szellősen fedte le a nyugat-magyarországi területek határvidékét, míg a német néptalaj ugyanott zárt, legalább ezer éve fennálló egységet képezett.²² A német történész az Őrvidék népiségtörténeti kutatását javasolta a magyar történészek számára, hiszen szerinte egyedül az Őrség tekinthető erős és összefüggő magyar népi tömbnek, amely a történelem változásainak is ellenállt.²³ Tanulmánya végén Isbert kijelentette, hogy a magyar állami fennhatóságnak „előnyös hozadékai” is voltak a régió önazonossága szempontjából, mivel ez a történelmi örökség Burgenlandban nem osztrák, hanem birodalmi német identitást fejlesztett ki. „Ha valahol, úgy itt hálás, pozitív hatásai is voltak a németségre nézve annak, hogy hosszú ideig külön, a magyar állam területén léteztek. Mert ez a terület soha nem lett kisosztrákká, sokkal inkább vált magyannémetté, érzelmi szempontból ’birodalomközelivé.’”²⁴

Osztrák (történet-)tudósok burgenlandi tanulmányi utazása

1933. szeptember 26-án Bécsből, Innsbruckból és Grazból számos történész, nyelvész, földrajz- és néprajztudós tett több napos, tudományos előadásokkal és kulturális programokkal tarkított látogatást a nem is oly régen Ausztriához csatolt régióban. Az utazásról és az előadások tartalmáról Ernst Rieger részletes jegyzőkönyvet készített,²⁵ amely lényeges forrása ennek a tudományos seregszemlének.

Az utazás szervezési keretét a német népi kutatóközösségeket magában foglaló és a külföldi németség feltérképezését célzó Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften (Népi Német Kutatóközösségek) egyik, Ausztriában működő egysége biztosította. Ez 1931-ben alakult meg Bécsben Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (Délkeleti Német Kutatóközösség) néven, Hugo Hassinger osztrák történész és földrajztudós vezetésével. Ez a munkaközösség Lothar Gross bécsi levéltáron keresztül a bécsi levéltárban dolgozó történészeket, Hans Hirsch intézetigazgatót keresztül a középkorral és segédtudományokkal foglalkozó Osztrák Történetkutató Intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) munkatársait, Heinrich Kunnert burgenlandi helytörténészen keresztül pedig a burgenlandi történetírást kapcsolta össze, s ezzel hozzájárult egy országos kutatóhálózat kialakulásához. Hassinger rendszeresen küldött bizalmas jelentéseket főbb tagtársainak a tudománypolitikai

²² Isbert, O.-A.: Der deutsch–magyarische Grenzraum i. m. 160–161.

²³ Uo. 167.

²⁴ Uo. 168.

²⁵ Ernst Rieger az Osztrák Történetkutató Intézetben kapott történészképzést, és ekkoriban a végül csak a második világháború után elkészült Burgenlandi Oklevéltárvon dolgozott, illetve Magyarországon is végzett levéltári kutatásokat.

tevékenységekről és kiadásokról. A legkorábbi ilyen jelentés 1933. március 15-én keletkezett és az első két év munkálatairól számolt be.²⁶ Eszerint a német anyagi háttérrel működő bécsi kutatóközpont kiemelten támogatta a Burgenlanddal kapcsolatos germanisztikai és néprajzi művek elkészítését, népdalok és nyelvjárások kutatását, magyar művek németre fordítását, továbbá a *Burgenlandi Oklevéltkönyv* megírásához szükséges forrásgyűjtést. Az is előfordult, hogy ellenpropagandát szerveztek magyar emlékezetpolitikai törekvésekkel szemben, így Kőszeg ostromának 400. évfordulója (1932) alkalmával, amikor „a magyar kultúrpropaganda” ünnepéleit igyekeztek „tényszerű beszámolókkal” ellensúlyozni.²⁷

A tanulmányút szervezése része volt a kutatóközpont tevékenységének,²⁸ ilyen értelemben Burgenland „felfedezését”, történetének terepbejárások segítségével való megalkotását is elősegítette.²⁹ A résztvevők listáján találjuk Hugo Hassingeren kívül Otto Brunnert és Walter Steinhausert is. Brunner tekintélyét mutatja, hogy ő tartotta az első, méghozzá átfogó jellegű előadást, de később is aktív hozzászólója maradt a prezentációk nyomán kialakuló vitáknak. Az első előadás *A burgenlandi történelem alkotó erői* címet viselte és a Kismartonban (Eisenstadt) található Burgenlandi Mezőgazdasági Kamara (Landwirtschaftskammer Burgenland) termében hangzott el. Brunner Burgenland „alkotóerőinek” a német parasztságot és a kispolgárságot tartotta. Egy nagyobb ívű történelmi fejtegetés végén megállapította, hogy a „keleti nemzetek” (így Magyarország) magját a nemesek és mágnások adták, mert ezek az államok sem tősgyökeres népiséggel (*Volkstum*), sem polgári társadalommal nem rendelkeztek. E hiátust 1867 után a magyarok erőszakos magyarosítási politikával próbálták ellensúlyozni, törekvéseik sikerét pedig jelzi, hogy még Nyugat-Magyarországon sem sikerült az osztrák szervezeteknek az Ausztriához való csatlakozás gondolatát felébredtetni.³⁰ Hans Graf (1935-től gimnáziumi tanár) a burgenlandi uradalmak történetéről beszélt, és főleg a Habsburg

²⁶ Hugo Hassinger: Tätigkeitsbericht der „Südostdeutschen Forschungsgemeinschaft“-Wien. Oktober 1931–März 1933. Kézirat. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Nachlass Lothar Gross.

²⁷ Uo. 4.

²⁸ Elképzelhető, hogy a tanulmányút bizonyos fokig egy demonstratív reakció volt a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi soproni vándorgyűlésére, ahol például az osztrák germanistákkal gyakran vitázó Schwartz Elemér tartott előadást a nyugat-magyarországi helységnevek eredetéről. A gyűlésről lásd *Katona Csaba*: „Én szívesen dolgoztam a Társulat érdekében...” Házi Jenő és a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi soproni vándorgyűlése. Soproni Szemle 66. (2012) 324–337.

²⁹ A jegyzőkönyv úgy fogalmaz, hogy a cél a tudósok „népességgel való szoros kapcsolatának” kialakítása, a tudományos előadások pedig „felvilágosító, nevelő” jellegűek. *Ernst Rieger*: Protokoll der „Studienfahrt Wiener Hochschullehrer und ihrer Gäste durch das Burgenland” vom 26.–30. September 1933. 1. A több mint ötven oldalas dokumentum megtalálható Lothar Gross bécsi hagyatékában, ám szélesebb körben is terjeszthették, ugyanis a Bécsi Történelmi Intézet könyvtárában is elérhető egy példánya.

³⁰ Uo. 3–5.

uralom alá került zálogbirtokok kérdését tárgyalta.³¹ Graf szerint nem minden nyugat-magyarországi zálogbirtok olvadt közjogilag Ausztria területébe, ám Bernstein (Borostyánkő) és Hornstein (Szarvkő) uradalmait ténylegesen Alsó-Ausztriához csatolták, e területekre Ausztriának tehát – szemben a többi uradalommal – történelmi joga is van. Az előadó az alsó-ausztriai rendek gyengességének tartotta, hogy ezek a birtokok végül mégis visszakerültek magyar fennhatóság alá. Különösen lényeges volt az előadás nyomán kibontakozó vita. Otto Brunner ugyanis azt a tanulságot vonta le Graf fejtegetéseiből, hogy mivel Ausztriának Burgenlandra nincs is történelmi joga (hisz legfeljebb két uradalom tartozott korábban közjogilag az országhoz), ezért a területi igény kapcsán azt kell hangsúlyozni, hogy itt „német földről” van szó.³² Jelentős hatású volt még Walter Steinhauser bécsi germanista előadása. (Steinhauser az 1930-as években hosszas – már szinte párbajhoz hasonlító – vitát folytatott Moór Elemér és Schwartz Elemér magyar germanistákkal a burgenlandi helységnevek eredetéről.) Szerinte a „legszélesebb értelemben felfogott” helységnevkutatás a településtörténet egyik legfontosabb segédtudománya. Ezt 1921 után magyar és német tudósok egyaránt művelték. Az előadó a német települési kontinuitás mellett érvelt, azaz szerinte a magyar honfoglalók nem tudták teljesen megsemmisíteni a nyugat-magyarországi németség településeit, amit a német helységnevek továbbélése is bizonyít. Kutatási eredményei szerint Burgenland területének teljes német betelepülését a 11. és 12. századig lehet visszavezetni.³³

Magyar nép- és népiségtörténeti értelmezések

A német és osztrák völkisch érveléssel szemben a magyar népiségtörténeti interpretációknak a tisztán tudományos megismerésen túl két másik célja is volt. Egyrészt igyekeztek cáfolni a Dunántúl ősi német jellegére hivatkozó és így – esetlegesen – további osztrák/német területi hódításokat megalapozni is alkalmas történetírás megállapításait. Másrészt a népiségtörténet a politikai (azaz trianoni) nemzethatárokon kívülre eső magyar etnikai tömbök tanulmányozására koncentrált, e közösségek fennmaradásának vagy eltűnésének okait kereste,

³¹ Egy népszerű burgenlandi történeti narratíva szerint az 1447 és 1647 között elzalogosított (s változó időpontokban végül magyar fennhatóság alá visszakerült) hét uradalom (Szarvkő, Borostyánkő, Kismarton, Fraknó, Kabol, Kőszeg, Rohonc) már Burgenland történeti előzményének tekinthető azáltal, hogy Habsburg kamarai igazgatás alá került. A magyar történetírás ezt rendszerint azzal az érveléssel vitatta, hogy az elzalogosítás csak magánjogi, nem pedig közjogi aktus volt. A mai napig nem teljesen tisztázott kérdéshez lásd *Bariska István: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647*. Szombathely 2007.; *Jankó Ferenc – Tóth Imre: Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában*. (Történelmi és földrajzi esszé) Szombathely–Sopron 2008. 51–52.

³² *Rieger, E.: Protokoll der „Studienfahrt Wiener Hochschullehrer und ihrer Gäste durch das Burgenland”* i. m. 23–24.

³³ Uo. 34–38.

hogyan jelen számára tanulságokat vonhasson le a határon túli magyar kultúra megtartásához. Az alábbiakban esettanulmányként a hazai népiségtörténet Burgenlanddal kapcsolatos legkiemelkedőbb vállalkozásainak egyikét, Kovács Márton Felsőőrrel szóló könyvét, valamint annak recepcióját mutatom be.

Burgenland népesség- és településtörténetével több, különböző szemléletű szerző is foglalkozott, akik gyakran éles vitákat folytattak egymással. Egy közös pont azonban mindenképpen volt vizsgálataikban: orientáció a földrajz felé. Wallner Ernő Felsőőrrel szóló 1926-os tanulmányát³⁴ Belitzky Jánostól kezdve Mályusz Eleméren át Kovács Mártonig számos szerző hivatkozta saját vizsgálatainak fontos kutatási előzményeként.³⁵ A Királyfalván (Königsdorf) született Wallner a Mendöl Tibor-féle településföldrajzi megközelítések híveként foglalkozott a felsőőri magyar településekkel – Felsőőr, Alsóőr, Jobbágyi, Őrisziget helyzetével. Dűlő- és családnévvizsgálatok, fényképes források és birtokhatárookra vonatkozó adatok alapján írt a kérdés történeti, valamint aktuális vonatkozásairól. A német népi kontinuitás elméletét elvetette, mert szerinte a honfoglaló magyarok Pinka-völgyi pusztítása előtt a németek a hegyek közé húzódtak vissza. Igyekezett bizonyítani a magyarság települési elsőbbségét az egyes vizsgált területeken. A 18. századtól elnémetesedő Jobbágyi kapcsán például azt írta, hogy a település „eredeti helyét és magvát bizonyosan nem lehet megállapítani, de a magyarság joggal tarthatja magát a németességnél ősbibb települőnek.”³⁶ Írását aktuálpolitikai kiszólással zárta: Wallner szerint az osztrák „megszállás igáját” nyögő magyarság saját – a nyelvápolás lehetőségét biztosító – iskolák híján lassú „sorvadásra” van ítélve.

A település- és népiségtörténeti kutatások interdiszciplináris törekvéseinek több, egymással rivális viszonyban álló változata volt. A Sopron vármegye történetét író³⁷ és a protestáns Mályusz Elemér-féle népiségtörténettel katolikus alapról szembeszálló Belitzky János történész például nem kifejezetten a népi, etnikai alapra helyezte a hangsúlyt, ráadásul meg volt győződve arról is, hogy névelemzéssel nem lehet egy kevert nemzetiségű területen a nemzeti hovatartozás kérdését eldönteni.³⁸ Belitzky inkább a közigazgatási egységek (vármegye) identitásformáló erejét állította érvelésének középpontjába. Egy 1934-ben megjelent tanulmányában

³⁴ Wallner Ernő: A felsőőrvidéki magyarság települése. Földrajzi Közlemények 54. (1926) 1–4. sz. 1–36.

³⁵ Czirfusz Márton: A geográfus Wallner Ernő helye a tudományban. A diskurzuselemzés lehetőségei. Soproni Szemle 66. (2012) 143–155.

³⁶ Wallner E.: A felsőőrvidéki magyarság i. m. 16.

³⁷ Ehhez lásd a Házi Jenő soproni levéltáros történésszel folytatott levelezését Dominkovits Péter: Egy vidéki tudós kapcsolatrendszerének dokumentumaiból. Válogatás Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa levelezéséből, 1914–1944. Levéltári Közlemények 67. (1996) 114–117.

³⁸ Belitzky János felfogásához és a Mályusz Elemérrel való ellentétéhez lásd Erős Vilmos: A Szekfü–Mályusz vita. Debrecen 2000. 154. 354. jegyz.

a nyugat-magyarországi középkori határvidék népességét elemezte és arra a következtetésre jutott, hogy a határvédelem közös célja formálta egységgé a térség különböző etnikumú népeit: „Sopron vármegye területe a kettős határvédelmi vonal tartozékaiból alakult ki. Az eredetileg különböző népű, kiváltságú területeket a közös cél, az ország területének védelme kapcsolta össze.”³⁹

Mályusz Elemér kifejezetten elutasító volt Belitzky, valamint az általa 1937-től szerkesztett *Történetírás* című folyóirat megközelítésével szemben. Mályusz vitapartnere személyét (sőt egyenesen értelmi képességeit) is durván támadta, írásait pedig lényegében nem tartotta tudománynak, sem „igazi” népiségtörténetnek.⁴⁰ Ő Belitzkynél sokkal erőteljesebben támaszkodott a német Volksgeschichte militáns beszédmódjára, alapfogalmaira és módszertanára.⁴¹ A német népi megközelítések egy kiemelt témája volt a „népszigetek” (*Volksplitter*), azaz a nemzetállami kereteken kívül, más államok területén fennmaradt etnikai tömbök kérdése. Mivel Burgenland területén az egyetlen ilyen nagyobb „népsziget” Felsőőr környékén volt, a magyar népiségtörténet elsőrangú feladatnak tartotta ennek kutatását.

A téma ötletét hangsúlyosan Mályusz Elemér vetette fel az 1930-as évek második felében tartott település- és népiségtörténeti előadásáiban, jóllehet valószínűleg Otto-Albrecht Isbert korábban bemutatott tanulmánya volt az inspiráció egyik forrása. Mályusz előadásainak központi gondolata volt, hogy a nyugati határvidék a középkorban nem német, hanem magyar néptalajnak volt tekinthető, s szerinte Pozsony, Vas, Sopron, Moson megyéket magyar etnikai többség jellemezte. A szerző elutasította a város- és falunépek német eredetét bizonyítani próbáló kutatások eredményeit és például Sopron esetében a magyar gyökereket hangoztatta.⁴² Mályusz arra a következtetésre jutott, hogy a magyar néptalaj nyugati határa a 10. századtól kezdve a Sopron–Kőszeg vonallal volt azonos, s csak a 17. század után zajlott jelentősebb elnémetesedés ezen a nyugati határvidéken. Ebben az értelmezésben Burgenland egy része 1921 után is a magyar kultúrta-
hoz tartozott, egyes területei pedig egyenesen a magyar néptalaj különálló részei voltak. Mint írja: „A középkorban azonban a mai Burgenland is magyar. Nem

³⁹ *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1934. 72–73.

⁴⁰ „Újabbán egy magát Történetírás-nak nevezett folyóirat felcsapott a népiségtörténeti kutatás propagálójának. Attól, amit ez a folyóirat igen alacsony értelmi színvonalon álló cikkeivel csinál, teljesen távol állunk.” *Mályusz Elemér*: Bevezetés. Népiségtörténet, néptalaj. In: *Mályusz Elemér*: A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Szerk. Soós István. Bp. 2002. 10–11.

⁴¹ Vitatott kérdés a historiográfia-írásban, hogy Mályusz népiségtörténeti koncepciója mennyiben azonos a német Volksgeschichte megközelítésével. A magyar történész nyugati határvidékkel kapcsolatos fejtegetései mindenesetre nagyban támaszkodtak a német irányzat alapfogalmaira és háborús beszédmódjára.

⁴² *Mályusz Elemér*: A nyugati határvidék. Magyarok és németek. In: *Uő*: A középkori magyarság i. m. 116.

teljesen, mert itt az Árpád-korban [a magyarság – T. L. D.] csak egyes vidékeket szállt meg, másokat betelepítetlenül hagyott. De nem azért, mert ott már volt lakosság, hanem mert az hegyes-erdős zóna.”⁴³ Ennek a népi szempontból eredményes középkori „népiségpolitikának” szerinte az volt az előfeltétele, hogy a Dunántúl (mint fontos magyar néptalaj) elég „népfelesleget” biztosítson a magyarság számára ahhoz, hogy a nyugati „népi határ” területét kitöltse, sőt a határon kívülre is küldhessen telepeseket. Kőszeg Mályusz felfogásában (szemben például Ernst Klebel értelmezésével) a magyar néptalaj része. „A honfoglalástól Szent Istvánig eltelt egy évszázad elég volt ahhoz, hogy a magyar néptalaj határa Kapuvártól kitolódjék a Fertő nyugati partjáig, és Soprontól lefelé úgy húzódjék, hogy Kőszeg vidéke éppen úgy magyar néptalaj legyen, mint ma is annak a része.”⁴⁴ A történész szerint Felsőőr és vidéke azért lehetne fontos kutatási téma, mert a terület annak ellenére is megőrizte magyar jellegét, hogy a magyar néptalajtól az újabb korokban elszakadt és etnikai szigetté alakult. Ezt a kutatási programot végül Kovács Márton valósította meg, akinek ebből készült monográfiája a *Település- és népiségtörténeti értekezések* sorozat 6. köteteként jelent meg 1942-ben.⁴⁵

Kovács nagyban támaszkodott a német népsziget-kutatás módszertanára, de az irányzat iránt szintén érdeklődő Szabó István, valamint egy felsőőri lelkész is segítette munkáját.⁴⁶ A történész szerint a honfoglaló magyarok elüldözték az itt talált népek többségét, frank–német telepések tehát biztosan nem maradtak a térségben. A felsőőri települések népei eredetileg határvédelmet láttak el, és lakosaik a honfoglalás után magyar eredetűek voltak.⁴⁷ Változás az etnikai arányokban csupán a 16–17. században következett be, amikor a magyar néptalaj visszaszorult: innentől kezdve a németek kaptak népi utánpótlást a török háborúk okozta veszteségek pótlására, a magyarok viszont nem. Döntő változás volt, hogy horvátok és németek töltötték be azt az űrt, amely a magyar néptalaj és Felsőőr között keletkezett. A horvát és német közösségekbe beolvadó magyarokat Kovács „előőrsöknek” nevezi, amelyek „feláldozták magukat” azért, hogy Felsőőr magyarsága megmaradjon.⁴⁸ Azonban ebben a történetben nem csak az etnikai szembenállás jelenik meg.

⁴³ Uo. 106.

⁴⁴ Uo. 107.

⁴⁵ Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget. (Település- és népiségtörténeti értekezések 6.) Bp. 1942.

⁴⁶ Felsőőr Szabó István népiségtörténeti narratívájában is fontos szerepet játszott, számára a vallásnak az asszimilációban játszott szerepére szolgáltatott példát. Szabó szerint Felsőőrön a református többségű magyarsághoz a református németek könnyebben asszimilálódtak, mint a katolikusok. Szabó István: A magyar asszimiláció. In: *Erős Vilmos: Asszimiláció és retorika*. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Debrecen 2005. 26.

⁴⁷ Kovács M.: A felsőőri magyar népsziget i. m. 11–12.

⁴⁸ Uo. 29. Ezek az „előőrsök” ugyanis kimerítették a német és horvát népiség asszimilációs erejét, miközben Felsőőr magyar tömbje megőrizhette egységét.

Mályuszhoz hasonlóan ugyanis Kovács is negatív szerepet tulajdonított a nagybirtokoknak és a Batthyányiaknak, hiszen azok szerinte a felső- és alsóőri települések rovására terjeszkedtek, nem foglalkoztak magyar népi szempontokkal és idegen eredetű jobbágyságot alkalmaztak birtokaikon.⁴⁹ Az sem volt épp ellentétes Mályusz felfogásával, hogy Kovács a protestantizmus javára írta a felsőőri magyarság megmaradását, mivel annak élénk harcot kellett vívnia a katolikus, nyelvi kérdések iránt közömbös nagybirtokosokkal.⁵⁰ Könyve végén a történetész bírálta a modern kort és a kapitalizmust, mivel az megszüntette a nemesi kiváltságokat (a társadalom jogi kereteit), aminek következtében nagyobb számú „tájidegen” népesség érkezett a környékre, és ez felgyorsította a magyar népi egységek felbomlását. Az aktuális helyzetet Kovács sötéten látta, statisztikai adatokból, népdalok eltűnéséből és az oktatás államosításából arra következtetett, hogy a magyar lakosság aránya vészesen fogy.⁵¹

A Kovács által művelt népiségtörténetet militáns retorika jellemzi, nála a magyar és német néptalajok (mint hadseregek) valóságos háborút viselnek egymással, előrenyomulnak, visszavonulnak, utánpótlást szereznek, miközben a véráldozat legitimálja a földhöz való jogot.⁵² Ezzel együtt a mű társadalomtörténeti vonatkozásai figyelemreméltóak, a szerző család- és helységneveket rekonstruált, birtokpereket elemzett, népességi viszonyokat mutatott be. Az elkészített – nyilvánvalóan fontos – térképeket pedig csak a háború okozta papírhány miatt nem közölte munkájával együtt.⁵³

A *Felsőőri magyar népszízet* nagy visszhangot váltott ki a tudományos közéletben. Pais László, az Eötvös Collegium geográfus szakvezetője a *Földrajzi Közlemények*ben méltatta Kovácsot és kiemelte, hogy Felsőőr esetében 1848-ig a nemesség és a protestantizmus volt az a határ, amely falként védte a magyar közösséget.⁵⁴ A *Hadtörténelmi Közlemények* is elismerő hangon írt a könyvről, bár inkább csak tartalmi ismertetést közölt, amelyben a téma hadi vonatkozásait foglalta össze.⁵⁵ A *Századok* azonban egy rendkívül kritikus recenziót hozott le a műről. A Baranya népességtörténetével foglalkozó és inkább Belitzky János köréhez tartozó Taba István úgy látta, hogy Kovács munkája „nem elég elővigyázatos” ahhoz, hogy hatékonyan képviselje a nemzeti érdekeket. Szerinte ugyanis a könyv nem hangsúlyozza eléggé, milyen nagy különbség volt a magyar és német „népszízetképződés”

⁴⁹ A nagybirtok, mint a magyar népi „utánpótlás” akadályozója: Uo. 42.

⁵⁰ Uo. 55.

⁵¹ Uo. 71.

⁵² „Egy népnek annál több joga van földjéhez, mennél több áldozatot hozott érte.” Uo. 59.

⁵³ Mályusz Elemér szigorúságára egyébként jellemző, hogy memoárjában Kovács Márton munkájáról meglehetősen negatív értékelést írt. *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bp. 2021. 303–306.

⁵⁴ Pais László: Kovács Márton: A felsőőri magyar népszízet. [Könyvismertetés] *Földrajzi Közlemények* 71. (1943) 1. sz. 75–77.

⁵⁵ [Gyalóka]y [Jen]ő: Kovács Márton: A felsőőri magyar népszízet. [Könyvismertetés] *Hadtörténelmi Közlemények* 43. (1942) 223–224.

között: előbbi esetben a magyar „öslakosság” köré települtek (német, szláv) „idegenek”, utóbbinál viszont a német etnikai tömbök bevándorlás eredményeképp keletkeztek.⁵⁶ Ezt akár lehet értelmezni a Mályusz-féle népiségtörténet kritikájaként is, amiért az magyar nemzeti szempontból nem vizsgálta felül a német kutatás fogalmi alapjait. A recenzens kifogásolta még, hogy Kovács nem számolt azzal az eshetőséggel, hogy egyes helységek csupán azért tűnnek fel németül egy oklevélben, mert annak írója esetleg nem volt magyar. A felsőőri magyarság számának 1921 utáni csökkenése pedig Taba szerint nem a magyar népi „elgyengülésre” vezethető vissza, hanem egyértelműen a politika számlájára írható.⁵⁷

Bernhard Zimmermann grazi Burgenland-kutató történész a *Südburgenland-Forschungen* című folyóiratban reagált a kötetre. Elismerte ugyan Kovács forrásfeltáró kvalitásait, ám a középkori etnikai viszonyokkal kapcsolatban az osztrák hivatalos állásponttal értett egyet, írása végén pedig csípősen megjegyezte, hogy a felsőőri magyar népesség soha nem képezett jelentős kulturális erőt: szellemi kisugárzása csekély volt és még magyar nyelvű újságot sem adott ki.⁵⁸

Egy határvidék népi szempontú kisajátítása

A „másik fél” történetírásával való szembesülés óhatatlanul mentális határok konstrukciójához vezetett, ugyanis a „szomszédos történetírás” nem ritkán szintén nemzeti érdekek által motivált tételei fenyegetést jelentettek a szerzők saját identitására, történetiszemléletének érvényességére. A kérdéssel kapcsolatos viták viszont azt is megmutatják, hogy nemcsak a más-más nemzethez való tartozás ténye szolgálhatott választóvonalaként: Mályusz és Kovács a népi nemzet sáncai mögül legalább olyan éles kritikával illették a politikai nemzetfelfogást valló hazai történészeket, mint az osztrák álláspontokat.⁵⁹

⁵⁶ „Ígéri ugyan az előszóban, hogy tisztázza majd, miként keletkezett a népsziget, de ezt a folyamatot, sajnos, nem látjuk. Pedig éppen e tekintetben van alapvető különbség a magyar és a legtöbb német népsziget között: az utóbbi t. i. bevándorlás következtében keletkezett, míg a mi esetünkben az öslakosság köré telepedtek idegenek, és így vált a magyarság szigetté.” *Taba István*: Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget. [Könyvismertetés] *Századok* 78. (1944) 539.

⁵⁷ Uo. 540.

⁵⁸ *Bernhard Zimmermann*: Kovács Márton: A felsőőri magyar népsziget. [Könyvismertetés] *Südburgenland-Forschungen* 9–10. (1944–1945) 441–442.

⁵⁹ A szellemtörténet például másképp közelített a határvidék kérdéséhez. Deér József a magyar „közösségérzés és nemzettudat” középkori történetéről írt 1934-ben. Ő úgy gondolta, hogy magyar nemzeti tudatról csak a 13. századtól kezdve lehet beszélni, ennek az érzésnek a kialakulásában pedig döntő szerepet játszott az az *élmény*, hogy a nyugati határvidéket – a németes műveltségű Kőszegiek „árulásának” következtében – meg kellett védeni az osztrákokkal és a csehekkel szemben. Lásd *Deér József*: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 4. i. m. 93–111.

A fent elemzett példa is jól mutatja, hogy egy többnemzetiségű régió csak azáltal volt integrálható egy nemzeti történelembe, ha azt valamilyen módon kisa-játították a róla író szerzők.⁶⁰ Daniel Woolf, egy nemrégiben megjelent, globális szemléletű historiográfiai összefoglaló mű szerzője a két világháború közötti *Volks-geschichtét* meglehetősen röviden tárgyalja, s azt mindössze a német „teutonizmus” régre visszanyúló tradíciójának tetőzéseként értékeli.⁶¹ Az irányzat és művelői munkásságának alapos ismerete azonban mégis elengedhetetlenül fontos a nemzeti történelmi érvelések mechanizmusainak és a történelemmel foglalkozó tudományos iskolák – olykor a riválisok teljes kizárására törekvő – versengésének megértéséhez. A népiségtörténeti tradíciók historiográfiai elemzése ahhoz a vitához is adalékokat nyújthat, amely a nacionalizmus-kutatásokon belül zajlik a népi és politikai nemzetfogalmak elemzésével és értékelésével kapcsolatban.⁶²

ETHNOHISTORICAL CONSTRUCTIONS OF HISTORIANS IN THE BURGENLAND-DEBATE PRIOR TO 1945

By László Dávid Törő

SUMMARY

The present study aims to discuss the ethnicity-based argumentation of historians as one important aspect of the Burgenland-debate prior to 1945. While stressing that this territory was a border region, the focus is on the various interpretations of population- and ethnohistory. The study also highlights the different points of view of the authors and the cooperation between historians and history teachers. In the debate there was not only an Austrian–Hungarian opposition present; the conflicting „schools” of Hungarian ethnohistory also rivalised in order to gain a hegemonic position in the discourse.

⁶⁰ A tanári szakma képviselői nem véletlenül tűntek fel nagy számban szerzőként is a Burgenland-vitákban. A középfokú oktatás nemzetépítésben játszott kulcsszerepét már többen elemezték: Eric Hobsbawm magyarázata szerint azok „az osztályok, amelyeknek a léte az írott anyanyelvtől függött, a társadalmilag szerény, de művelt középrétegek voltak; idetartoztak azok az alsó középosztálybeliek, akik iskolázottságot igénylő, nem manuális munkájuk révén kerültek ebbe a társadalmi rétegbe. [...] A nyelvi nacionalizmus frontvonalain vidéki újságírók, iskolamesterek és feltörekvő altisztek küzdöttek.” *Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások.* Bp. 1997. 148–149.

⁶¹ *Daniel Woolf: A concise history of history: Global historiography from antiquity to the present.* Cambridge 2019. 240.

⁶² *Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája.* In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Pozsony 2018. 87.

SZÉKESFEHÉRVÁR OKLEVELEI ÉS LEVELEI 1249–1526

Közvétszi Kertész Balázs

(Közlemények Székesfehervár történetéből)

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehervár 2019. 175 oldal

Az 16. században oszmán uralom alá kerülő korábbi szabad királyi (tárnoki és személynöki) városok közül – Szegedet leszámítva – éppen Székesfehervár középkori irathagyatéka a legsoványabb: kevesebb mint ötven, a település magisztrátusa által kibocsátott oklevél maradt korunkra. Mindez igen alacsony szám a város országos jelentőségéhez képest, amelyet Fehervár Árpád-kori történetének 2016-ban kiadott többszerzős monográfiája, illetve a Zsoldos Artilla–Neumann Tibor szerzőpáros 2010-ben megjelent, Fehervár középkori kiváltságait rekonstruáló kötete egyaránt érzékeltet. Ezeknek a Városi Levéltár és Kutatóintézetben folyó tudományos kutatásoknak a fentieket méltó módon kiegészítő eredménye Kertész Balázs forrásközlése. A szerző jelenleg a munkát kiadó kutatóintézet tudományos munkatársa, ám korábbi munkahelyén, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (ahol fontos eredményeket ért el a kodikológia, a krónikairódalom és a törvénygyűjtemények, illetve a magyarországi obszervans ferencesek kutatása terén) olyan forráskiadási tapasztalatokat szerezhettek, amelyek feljogosították a mégoly töredékes, de így is becses székesfehervári oklevelés korpusz közreadására.

A sorozat többi darabjához hasonlóan jelen oklevéltár is igényes kiállítású, széles margóval és megfelelő térközökkel szedett kiadvány. (A könyvterv és a tördelés Takács Péter munkája.) Az olvasó számára csak a fejléc hiányozhat, amely megkönnyítené az oklevélszövegek közötti tájékozódást. A munka négy részből áll. Legelő az előszóval egyesítve a városi oklevéladást áttekintő, illetve a forráskiadási elveket ismertető bevezető tanulmány áll, amelyet a forrásközlés és az ehhez kapcsolódó függelék követ; harmadikként a név-, tárgy- és jelzetmutatókat találjuk, mindezt pedig színes képmelléklet zárja. A forrásközlés latin nyelvi lektora Neumann Tibor volt, az egyetlen német nyelvű kiadvány átírását Skorka Renáta készítette. A borítón Székesfehervár 1478. február 14-ei, latin nyelvű oklevelének az intulációt tartalmazó részlete olvasható – az előoldalra éppen a „tizenkét esküdt polgár és konzul” formula esik. A borítófüleken a város nagy- és kispecsétjének fényképe látható. Bár a középkori oklevélszövegek borítóképként való felhasználása elcsépelet megoldásnak tűnhet, itt a küllem valóban illeszkedik a tartalomhoz.

A címben feltüntetett záró dátum némileg megtévesztő, mert az oklevéltár a kezdetektől egészen 1543-ig, Fehervár oszmán kézre kerüléséig tartalmaz dokumentumokat. Az 1527–1543 közötti időszak három tétele külön függelékben kapott helyet, mivel erre az időközre a gyűjtés nem volt, nem is lehetett teljes körű, ahogy erre maga Kertész az előszóban utal is. (7.)

Bármilyen középkori magyar történelmet érintő forrásközlés esetén – ha a közreadott források fontossága nyilvánvaló, és az elvégzett munka minőségével nem akadnak problémák – a két legfontosabb kérdés, hogy a publikált anyag mekkora része kiadatlan, illetve mennyiben könnyíti meg a kiadás a közölt források tanulmányozását. Az 1249–1543 közötti ötvenhárom tétel aránytalanul oszlik meg az évszázadok között: az említéseket és tartalmi átírásokat mind külön tételnek véve a 13. századra három (1–3. sz.), a 14. századra tizenöt (4–18. sz.), míg a „súlyponti” 15. századra már harminc (19–48. sz.), a 16. századra pedig további öt (49–50., illetve I–III. sz.) darab jut. Az 1401 előtti, azaz 13–14. századi kiadványok elsőprő többsége ugyan tartalmi kivonatban, regesztában már közölt tételnek számít, de teljes szöveggel ezek közül is mindössze négy volt kiadva. A 15–16. századi harmincöt tétel esetében az arányok fordítottak, kilenc tételről közöltek eddig regesztát (Kertész a pozsonyi városi levéltári regesztagyűjtemény, a Vladimír Horváth és munkatársai által összeállított szlovák *Inventár* első köteteinek regesztáit nem tüntette fel az apparátusban), míg az anyag majdnem fele, tizenöt tétel kiadott, ez a 15. század második feléből való

részt fedí le. A kiadások többsége azonban régi, elavult vagy nehezen hozzáférhető, így modern szempontok szerinti újraközlésük indokolt volt. Egészen eddig összesen 34 tétel teljes szövege volt közöletlen – a közreadó összességében tehát fontos alapkutatást végzett.

A fehérvári oklevélkorpusz rendkívül töredékes voltát érzékelteti, hogy a feltárt 53 dokumentum közül csak 28 eredeti kiadvány, a többi másolatból, átirásból, tartalmi átirásból vagy csupán említésből ismert (például a város saját pereinek képviselőre kiadott ügyvédvalló levelei, különféle bírói intézkedések vagy ítéletlevelek szövegében). A városi hatóság írásbeli rögzítést is igénylő feladatkörei közül más településekhez hasonlóan jelentős az ingatlanforgalmi ügyek (adásvétel, telekfelosztás, zálog stb.) részesevé, illetve egyes fontos városokkal (Sopronnal és Pozsonnyal) jellemzően adósságuügyekben folytatott levelezés. Ezek mellé néhány, mai fogalmaink szerint polgári peres ügyben kiállított intézkedést tartalmazó oklevél, illetve ítéletlevél társul. A városi tanács által hozott szabályrendeleteket egy 1394. évi húsárusítási (18. sz.) és egy 1485. évi borszállítási és -kiméresi statútum (46. sz.) képviseli, amelyek másolatban, illetve későbbi átirásokban maradtak fenn; az előbbit ráadásul a már teljességgel elveszett városkönyvből maguk másolták ki 1433-ban a tárnokmester kérésére. A latin nyelvű kiadványok sorából egyetlen német nyelvű darab lóg ki, de ez a 16. számú, 1381. március 20-án kelt oklevél valójában Buda, Visegrád, Fehérvár, Sopron, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat és Pozsony város közös kiadványa arról, hogy a városok a Hedvig magyar hercegnő és Vilmos osztrák herceg házassági szerződésében rájuk vonatkozó kötelezettségeket hűségesen megtartják, és valójában a 15. számú, egyező tartalmú latin nyelvű oklevél párja – ekként el is tér a városi oklevéladás szokványos eseteitől.

Kertész a feltárt anyagot mintaszerű alapossgal és gondossággal közli, a bevezető rész végén pontosan rögzítve az átirási és kiadási elveket (50–53.). Korábbi kiadványával (A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526. Bp. 2015.) egyező módon a paleográfiai jegyzetek itt is arab számokak, és a szövegtest után vannak elhelyezve. A tartalmi jegyzetek lapaljiak és az ábécé kisbetűivel vannak jelölve, az egész oklevéltári részben folyamatosan, tehát nem tételenként újrakezdődően. Ez nem szokványos, bár megszokható formai megoldás; a jegyzetfajták elkülönítése így is megvalósul. A paleográfiai jegyzetek egymás alá, külön-külön sorba tördelt szedése azonban néhol zavaróan szellős oldalképet eredményez. A szövegközléshez fejregeszták, illetve a tételek fizikai és fennmaradási formáit leíró precíz apparátus társul, amely a nem eredetiben fennmaradt daraboknál a szövegahagyományozódás ismertetésévé bővül. Mindez növeli a munka megbízhatóságát. Igaz, a szigorú kritikus akadhat apróbb tartalmi következtetlenségekre. Például az említett 1394. évi húsárusítási statútum városkönyvi eredetéről Kertész csak a bevezetőben emlékezik meg (23.), de a vonatkozó, 18. számú tétel fejregesztájában és apparátusában erre nem utal, csak a város 1433. évi átiró oklevélének regesztájában (21. sz., 84.). Fehérvár 1445. szeptember 17-ei, a Pozsony–Komárom–Tata–Fehérvár kereskedelmi útvonal szabad használatáról szóló tanúsítványánál (27. sz.) hasznos lett volna jegyzetben (vagy a bevezetőben, ahol erről szó esik, 28.) utalni arra, hogy ugyanerről néhány nappal később, szeptember 23-án Komárom város is adott ki oklevelet nagyrészt egyező szöveggel, amelyet ráadásul ugyanott, az ELTE Egyetemi Levéltár Középkori és kora újkori oklevélgyjteményében őriznek (fényképének jelzete: DF 250468.). Az erősen hiányos és csupán újkori egyszerű másolatból ismert 15. század végi szőlő-adásvételi oklevél (48. sz.) esetében Kertész a bevezetőben megjegyzi, hogy a Mézesmál szőlő Zemplén megyébe esik (25.; ugyanez a névmutatóban is szerepel), ám hivatkozást azonosításához – amely nyilván a Tokaj és Tarcal határában elterülő szőlőhegyre vonatkozik – nem fűz. Bár a székesfehérvári polgárok országos kereskedelmi kapcsolatrendszerében a hegyaljai szőlőbirtoklás nem zárható ki, a nagy távolság, a kontextus hiánya, más dunántúli szőlőtermő vidékek, illetve magának a helynévnek az újkori átirás voltából fakadó bizonytalansága (Mézesmál mellett Meszesmál is elképzelhető) miatt a megfeleltetésben nagyobb óvatosság volna szükséges. Az újkori másolat a pecsét rajzát is tartalmazza, ennek alapján a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött oklevél egyértelműen Székesfehérvár kiadványaként azonosítható

(lásd 130. „ss” jelű jegyzet), ez elfogadható. (Magam az őrzőhely alapján és a pecsétrajzot hibásan azonosítva tévesen Gyulafehérvár város kiadványaként regisztráltam az igen töredékes intitulációjú, a város nevét nem tartalmazó oklevelet, lásd Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301–1526. Bp. 2019. 331. 1. sz.).

A kötet többi része: a mutatók, a képmelléklet és a bevezető tanulmány egyaránt az oklevelek értelmezését, feldolgozását segítik. Az analitikus név- és tárgymutató csak a források adattartalmát tárja fel és azonosítja, jóllehet a hosszabb szövegekben a visszakereshetőség nehézkese, mivel a hivatkozás nem az oldalszámra, hanem a sorszámokra mutat. Külön hasznos a DL–DF-jelzetek konkordanciája. A képmelléklet az eredetiben fennmaradt kiadványok színes fényképeit tartalmazza (a 9. és 12. kép pecsétfotó, amely a borító behajtott fülein ismétlődik; a 11. kép részletfelvétel a 40. sz. oklevél relációs jegyzetéről).

A bevezető tanulmány (8–49.) főleg oklevéltani, tehát formai szempontok mentén ismerteti az anyagot. Kertész Kubinyi Andrásnak a fehérvári oklevéladásról és pecsétekről írott 1972-es tanulmányára alapozhatott, de a nagyobb forrásbázis birtokában egyes részleteket tisztázni tudott és több kérdést is újragondolt. Egyes hivataltörténeti kérdésekre (bíró- és tanácsválasztás, heti ülésnapok stb.) ugyan nem tér ki – ez egy majdani feldolgozás feladata.

A tanulmány elején röviden a városi szervezet 12–13. századi kezdeteiről és a helyi írásbeliség kereteinek kialakulásáról olvashatunk, majd részletes leírást kapunk az irattípusokról, illetve a források külső és belső ismertetőjegyeiről. Ezáltal a városi hatóság feladatköreire, az írásban rögzített ügytípusokra is ráláthatunk. Így kellő bizonyítást nyer az az okkal sejthető tény, hogy a középkori Fehérvár városigazgatása, illetve írásbelisége egy jottányit sem tért el a Magyar Királyság más városainak írásbeliségétől, legyen elég itt csak a városkönyvek meglétére (23.), a jegyzők és – az eltérő írásképi eredeti iratok alapján – különböző írnokok alkalmazására (49.), a például Buda városához hasonlóan előforduló relációs jegyzetekre (31–32.) vagy a 14. századtól a többes pecséthasználatra (34–38.) utalni. Kertész tanulmányának egyik erénye a három középkori városi pecsét (a legelső és folyamatosan használt feliratos nagy-, a 14. század derekán használatba vett középpecsét, és a főleg pátens és záró helyzetben alkalmazott kis- vagy gyűrűspecst) használatának bemutatása. Itt csak a pecsétszín elemzését hiányolom, pedig a feltárt anyag szerint Fehérvár a 14. század folyamán a már rangosabb zöld viasz használatára szerzett jogot – az 1381. évi hitlevélen lévő nagypecsét színe Kertész állításával (35.) ellentétben nem fekete, hanem sötétzöld; a 15. században a kispecsét egy 1443. évi (24. sz.) és talán rendhagyó módon a nagypecsét két, 1471. és 1478. évi (38., 40. sz.) természetes színű lenyomatát leszámítva az összes pecsétlenyomat zöld viaszú. Perdöntő lehetne a 12. számú, Szepeshelyen őrzött oklevél helyszíni kézbevétele. E kérdés is mutatja, hogy Kertész Balázs munkája a 13–16. századi Székesfehérvár történetének vizsgálatán túl a magyarországi városi írásbeliség, illetve a középkori magyarországi társadalomtörténet számára is további kutatásokra kínálja magát.

Lakatos Bálint

EGY ELFELEDETT MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA: A SZAPOLYAIK

Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2020. 382 oldal

A 2026. évi Mohács-évforduló szerencsés módon ráirányítja történelemtudományunk figyelmét néhány olyan témakörre, amelyet látszólag jól ismerünk, ám korántsem annyira, amennyire azt a fennmaradt forrásanyag lehetővé tenné. Ezek közé tartozik a Szapolyaiak magyar

királysága, amelyet már csak a korszak 45 éves hossza miatt sem volna szabad elhanyagolni, de azért sem, mert ebben a közel fél évszázadban alapvető változások zajlottak le, amelyek hosszú távon meghatározták a Magyar Királyság történelmét. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2020-ban egy tanulmánykötet kiadásával irányította a témára a figyelmet, amelyet az értékes írásokon felül hely- és személynévmutató, valamint a Szapolyaiak leszármazási táblája és térképek tesznek még igényesebbé.

Jelen kötet nem vállalkozott arra, hogy azonnal pótolja a Szapolyai-kor kutatásának hiányosságait, többek között I. János mai napig el nem készült életrajzát. A munka egyrészt a Szapolyai-ház, másrészt a Szapolyai-államot, harmadrészt a Szapolyai-korszakot sok szempontból megvilágító tanulmányokból áll, amelyek részben összefoglalják eddigi tudásunkat, részben eddig nem közölt új kutatási eredményekkel bővítik ismereteinket. E könyv a Mohács utáni magyar politikatörténet számára megkerülhetetlen munka lesz, de további (alap)kutatások szükségesek ahhoz, hogy elmondhassuk: törlesztettük a 16. századi történelmünket illető nagy adósságunkat.

A Szapolyai-ház a középkor és az újkor határán futotta be pályáját, ezért a dinasztia történelmének feldolgozása elképzelhetetlen anélkül, hogy ne vizsgálják a mohácsi csatát megelőző felemelkedésüket. Szerencsére a magyar medievisztika az elmúlt évtizedekben, Kubinyi András és tanítványai révén, többek között a 2014. évi Dózsa-évforduló kínálta kutatási és publikálási lehetőségeket kihasználva már megkezdte a Szapolyai-család késő középkori történelmének feltárását. Jelen kötetben talán már az is elegendő lett volna, ha az elmúlt évtizedek eredményeit összegzik, beágyazva a Jagelló-korra vonatkozó gyarapodó és a korábbi feldolgozások által nyújtott képet jelentős mértékben átrajzoló ismereteinkbe, de a két tanulmányt jegyző Neumann Tibor, valamint az egy-egy tanulmányt író Kenyeres István és C. Tóth Norbert ennél is tovább ment, amikor új, eddig nem publikált eredményeket közöltek. Neumann Tibor első tanulmánya (*Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig*) a családtörténet középkori szakaszának precíz, mindenre kiterjedő összefoglalása a nehezen adatolható kezdetektől kezdve Szapolyai Imre és István karriertörténetén keresztül Szapolyai János Mohács előtti katonai és kormányzati szerepvállalásáig. Ennek során a szerző több helyen fejtett ki az eddigi kutatástól eltérő hipotézist (például a Szapolyaiak részvétele az 1471. évi összeesküvésben, Szapolyai János születési ideje és helye), levéltári kutatásai során pedig még arra is talált adatokat, hogy milyen ragadványneveken szólították Istvánt, illetve fiát, Jánost. Neumann második tanulmánya a család Mohács előtti reprezentációjával, cím- és címerhasználatával foglalkozik, abból a kérdésből kiindulva, hogy I. Zsigmond lengyel király számára vajon rangon aluli házasságnak számított-e a Szapolyai Borbálával 1512-ben kötött frigy. Az írás legérdekesebb eredményei a grófi címhasználatához kapcsolódó megállapítások (például, hogy hogyan társították azt az unikornisos címerhez), és ugyancsak tanulságos áttekinteni a kevés késő középkori magyarországi grófi család címerhasználatának hasonlóságait is. Kenyeres István a Szapolyaiak középkori birtokszerzéseit, rezidenciáikat, birtokigazgatásukat és az északkelet-magyarországi birtokok gazdasági mérlegét mutatja be. A szerző egy általa 1549-re keltezett birtokjegyzéket is feldolgozott, amely segítséget jelent a Szapolyaiak mára elveszett levéltárának, illetve birtokszerzési módszereinek rekonstrukciójában. A Tokaj környéki birtokállomány bevételeinek és kiadásainak elemzése jóval pozitívabb általános kép megalkotására ad lehetőséget a késő középkori magyarországi nagybirtokok jövedelmezőségével kapcsolatban, mint azt a korábbi szakirodalom vélelmezte. Szapolyai János vajda törökellenes harcait C. Tóth Norbert foglalja össze. A szerző a szakirodalom – részben saját kutatásai – összefoglalását kibővítette az 1515. évi zarnói ostrom forrásanyagának feldolgozásával. Teljességre így sem törekedett, az 1512–1513. évi katonai események ismertetését külön tanulmány feladatává tette.

A kötet egyik szerkesztője, Fodor Pál és Oborni Teréz közös tanulmánya (*Két nagybatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága*) tulajdonképp nem részletes, mindenre kiterjedő kormányzattörténeti munka – ezt az alap kutatások hiánya egyelőre még nem tenné lehetővé –, hanem a Keleti Magyar Királyság közjogi státuszának bemutatása három oldalról: Isztambul, Bécs és Erdély szemszögéből. A pusztán szintézisen túl több, alig ismert jelenséget is hangsúlyoznak a szerzők, felhívják a figyelmet például arra, hogy a keleti országrészt az 1540-es években jóval nagyobb veszély fenyegette az Oszmán Birodalom részéről, mint azt korábban gondolhattuk. A területet meghódított szandzsákoknak tekintették, küszöbön állt a Szapolyai-dinasztia letétele, Erdély elnyelésének folyamatát csak Bécs elfoglalásának elmaradása és Ferdinánd király átmeneti sikerei akadályozták meg. Emellett a szerzők felhívják a figyelmet Jagelló Izabella komolyabb kormányzati szerepére az 1540-es és 1550-es években, ennek demonstrálására igen gyakran (de nem mindig) királyné helyett királynői címmel szerepel a tanulmány vonatkozó részében. Meg kell azonban jegyezni, hogy szerencsésebb lett volna, ha a címhasználatot (amely lényegében társuralkodói státuszba emeli Izabellát) kicsit bővebben megindokolják.

A kötet másik gondozója, Varga Szabolcs a szerkesztői munkán kívül három tanulmányt is jegyez. Közülük az első Petrovics Péter életrajza. A királyi rokonsághoz tartozó, a korszak nagy összefoglaló műveiben rendre megemlített, mégis az ismeretlenség homályába vesző Petrovics életútjának részletesebb ismertetése szintén régóta esedékes volt, öröndetes, hogy végre megvalósult. Ezt követően I. János diplomáciai törekvéseinek rövid összegzését olvashatjuk Kasza Péter tollából.

A következő hat tanulmányban az olvasók megismerkedhetnek a Szapolyai-országrész városaival, hadügyeivel, hitéletével és irodalmával. A városokkal H. Németh István és Gálfi Emőke tanulmányai foglalkoznak. Meg kell állapítanunk, hogy a két tanulmány közül egyik sem teljesen azt adja, amit a cím ígér: míg H. Németh István *A Szapolyaiak várospolitikája* című írásában túlnyomó részben a szerző szűkebb szakterületének számító felső-magyarországi városokkal folytatott levelezést, adópolitikát és az állami felügyelet természetét elemzi, és csupán a polgárok gazdasági lehetőségeit tárgyaló fejezetben helyezi át vizsgálatai színterét Budára, addig a magyarországi városhálózat más tagjai csak említés szintjén kerülnek elő a városhálózat hierarchiájának ismertetésekor (és a 191. oldalon található térképen). A szerző megállapítja azt is, hogy csak óvatosan lehet I. János esetében királyi várospolitikáról beszélni, ám a Budáról írottak fényében nem tűnik ilyen rossznak a helyzet: az eleve szűk mozgástérrel bíró uralkodó nagy gondot fordított arra, hogy a pesti magyar polgárság kiváltságolásával mielőbb talpra tudjon állni a német polgárait elvesztő főváros.

Gálfi Emőke I. János és az erdélyi városok kapcsolatának feltárását ígéri, de ennél többet kap az olvasó, mert a szász városokhoz és Kolozsvárhoz fűződő viszony ismertetése után Budával is foglalkozik annak érdekében, hogy meg lehessen érteni a keleti országrész későbbi fővárosának, Gyulafehérvárnak a helyzetét. A szerző megemlíti, hogy az egyházi javak szekularizálásának terve, amely Erdélyben 1556 után valósult meg, még I. János idejére vezethető vissza. Ez a gondolatmenet bővebb kifejtést érdemelt volna, különösen annak fényében, hogy János elődei ugyancsak gyakran gyarapították jövedelmeiket úgy, hogy hosszabb-rövidebb időre királyi kezelésbe vettek betöltetlen egyházi javadalmakhoz tartozó birtokokat és jövedelmeket.

B. Szabó János tanulmánya két részletben mutatja be a Szapolyaiak haderejét: először I. Jánosét (kitérve arra a korszakra is, amikor csupán földesúrként, illetve vajdaként vezethetett hadat), majd özvegyéét és fiáét. A második rész, ahol a szerző egymás után ismerteti az 1541 és 1572 közötti erdélyi hadsereg részeit, letisztultabb, míg az I. János hadseregéről szóló leírásnál – a fontos és részben új adatok előkerülése ellenére – a címválasztás nem mindig sikerült

jól. A *Spanyolok Debrecenben* című fejezetnek például találhatóbb lett volna a *Habsburg segélyhadak* címét adni, hiszen az említett spanyolokról mindössze három mondat szól. A 213. oldalon szerepel egy elgépelés János király rokonsági viszonyait illetően, a 236. oldalon pedig János Zsigmondot fejedelemnek nevezi, holott 1563-ban még a választott királyi címet viselte. E hibákat gondosabb lektori munkával ki lehetett volna szűrni.

Csepregi Zoltánnak a Szapolyai országrész reformációját és egyházi irodalmát bemutató írása néhány kisebb esettanulmányból áll (Bebek Imre prépost esküvője, segesvári hitvita, brassói reformáció, marosvásárhelyi hitvallás), amelyek a szerző korábbi munkásságából már ismerősek lehetnek. Nem véletlenül ezeket a momentumokat emelte ki, ugyanis az első három eseménynél megfigyelhető a Szapolyai-család egyik tagjának személyes beavatkozása, a negyedik létrejöttéhez pedig többek között az uralkodóház támasza, Petrovics Péter protestánsbarát tevékenysége készítette elő a talajt.

Ács Pál a Szapolyai családhoz közvetlenül kötődő magyar nyelvű irodalmi alkotásokat mutatja be tanulmányában, elsősorban azt, hogyan értékelték a Szapolyaiakat a nemzeti királyság híveinek számító írók, és hogyan interpretálták a dinasztia lengyel kapcsolatait. Rövid ismertetőt kapunk a magyar nyelven is alkotó renegát Murád dragomán kísérletéről, amelyben protestáns érvrendszert felhasználva bátorít az iszlám hit felvételére. Kasza Péter a Szapolyai-udvarhoz kötődő, latinul alkotó szerzők bemutatásával hívja fel a figyelmet arra, hogy a Báthory-kori erdélyi kulturális virágzást ez a korszak alapozta meg.

Varga Szabolcs második írása I. János udvarának reprezentációjáról szól. Jól illeszkedik a kötet művelődéstörténeti „blokkjába”, ugyanis foglalkozik a király személyes műveltségével, mecénási tevékenységével és építkezéseivel, olyan témákkal, amelyeket eddig alig ismertünk. Arról is külön fejezetben ír, hogy milyen király szeretett volna lenni János, ha uralkodása nem sodródik kényszerpályára. Végül azért is szerencsés e tanulmány elhelyezkedése, mert a dinasztia hagyatékával és emlékezetével foglalkozó írások előtt apa és fiú, a király és a fejedelem temetésével is foglalkozik, amelyek szintén alkalmat adtak a reprezentációra.

A két utolsó tanulmány témája a Szapolyaiak hagyatéka. Bubryák Orsolya a forrásokban megjelenő tárgyi emlékeknek, különösen János Zsigmond aranykeresztjének szentelte írását, kitérve arra, hogy a műtárgy forrásokban olvasható történetével kapcsolatban mi az, ami elfogadható, és mi az, ami megalapozatlannak tűnik. Fontos megjegyezni, hogy a legtöbb bemutatott kincsről már csak az írásos források adnak hírt, míg a Szapolyaiakhoz kötött valóban fennmaradt tárgyak provenienciája bizonytalan hitelességű. Varga Szabolcs kötetzáró írása azzal foglalkozik, hogy milyen kép maradt fenn a családról az elmúlt századokban. A szerzőnek szükségképp válogatnia kellett a bemutatott szerzők között, mindenestre sikerült néhány meglepő, de fontos állítást megfogalmaznia, például azzal kapcsolatban, hogy – szemben a Hunyadiakkal – a nemzeti érzésektől fűtött reformkor, a dualizmus és a Horthy-kor sem kedvezett e nemzeti dinasztia megítélésének.

Végül ismét hangsúlyozni kell, hogy ezzel a kötettel még korántsem merítették ki a Szapolyai-kor kutatásával kapcsolatos lehetőségeket, a szerzők számos témát (például I. János udvartartása, országrészének igazgatása) nem vagy csak meglepően rövid terjedelemben tárgyalnak. Sokatmondó e tekintetben, hogy a Mohács utáni időszakokkal foglalkozó tanulmányok apparátusában a nyomtatott forráskiadások és a szakirodalom erős túlsúlyban vannak a kiadatlan levéltári forrásokhoz képest. Ez annak fényében érthető, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, 1526–1571 közt keletkezett iratanyag digitális publikálása csupán 2018-ban kezdődött el, és még nem fejeződött be. Bízhatunk abban, hogy a világhálón elérhető forrásanyag folyamatos bővülésével a jövőbeli tanulmányok hivatkozásaiiban egyre több kiadatlan forrás fog feltűnni.

Csermelyi József

DIE BISCHÖFE DER DONAUMONARCHIE 1804 BIS 1918

Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath.

Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn

Hrsg. Rupert Klieber unter Mitarbeit von Péter Tusor

Duncker–Humblot, Berlin 2020. 661 oldal

A bécsi egyetemen egyháztörténelmet oktató Rupert Klieber vezetésével folytatott nagyszabású projekt első – magyar vonatkozású – eredménye a Dunai monarchia püspökei című kézikönyv most megjelent kötete. A vállalkozás kezdetben csupán az 1816-ban Bécsben alapított és 1918-ig működő felsőfokú központi papnevelőintézet, az Augustineum növendékei életrajzi lexikonjának elkészítését tűzte ki célul, ám a projekt idővel mind kronológiailag, mind tartalmilag kilépett az eredeti keretek közül. Végül a római Collegio Teutonico del Campo Santo egykori rektora, Erwin Gatz nevéhez köthető hatalmas német életrajzi lexikon köteteinek mintájára a kutatást az 1804–1918 közötti formájában működő Habsburg Monarchia egészére kiterjesztették. A vállalkozás kibővítésekor kialakított koncepció mindazonáltal jelentős mértékben eltér az inspirációként szolgáló német biográfiai lexikon modelljétől. A legjelentősebb – címben is jelzett – különbség, hogy a cél immár nem egy szokványos, a szócikkeket alfabetikus rendben tartalmazó életrajzi adattár elkészítése lett, hanem egy „hivatali-életút lexikon”: azaz az egyes személyek életpályáját egyházmegyéenként kronologikus rendben, mintegy egyházmegye-történeti keretbe illesztve tárgyaló kézikönyv összeállítása. Jóllehet, a koncepcionális újításnak elsősorban a kötet szerkezetét, illetve a szócikkek belső felépítését kellett volna csupán érintenie, ez sajnálatos módon a feldolgozott egyházi személyek körének szűkítésével is együtt járt. A Gatz-féle lexikonoktól eltérően nem csupán a segédpüspökök maradtak ki, hanem a káptalani helynökök is. Pedig a 19. században gyakran egészen hosszúra nyúló széküresedések idején ők kormányozták az egyházmegyéket, így egyházi pályájuknak és hivatali működésüknek ismertetése egy intézménytörténeti megközelítésű kézikönyvben különösen indokolt lett volna. Főképp, mivel a kötetbe ugyanakkor bekerültek kinevezett, de széküket a történelmi helyzet változása miatt elfoglalni nem tudó püspökök is, mint például Horváth Mihály.

A Magyar Királyság esztergomi, kalocsai és egeri római katolikus érseki tartományainak püspökeit, valamint a pannonhalmi nullius apátság főapátjait bemutató kötet egy négy kötetesre tervezett munka első darabja. A további kötetek a tudatosan választott politikátörténeti időhatárokon belül, nagyobb földrajzi régiókba sorolva tervezik az összetett birodalom egyháztartományainak püspökeit bemutatni. A második kötet a déli (olasz, horvát) régió, a harmadik a nyugati és északi (osztrák, cseh, lengyel) területek római katolikus egyháztartományait követik, míg az utolsó kötetbe a jelentősebb ortodox és görögkatolikus egyháztartományok kerülnek. Kétségtelenül nem egyszerű egy földrajzilag ilyen összetett és jelentős időtávot átfogó egyháztörténeti kutatás esetében olyan rendezőelvet találni, amely egységes, világos és ugyanakkor a történelmi változások dinamikáját is jól tükrözi. A négy kötet koncepciója, és így az itt tárgyalt – Magyar Királyságra vonatkozó első – kötet makroszerkezete mindazonáltal több kérdést is felvet.

A szerkesztő-projektvezető a kötetek elrendezését Cölestin Wolfsgruber 1900-as állapotokat rögzítő térképének (Kirchenkarte von Österreich–Ungarn) beosztására építette. A neves osztrák bencés egyháztörténész jól követhető, római és arab számokat kombináló számozást vezetett be a korabeli monarchia egyes egyháztartományaira és egyházmegyéire, ami lehetővé teszi, hogy egy többször áthelyezett püspök esetében megfelelő és egyszerű utalási rendszert lehessen alkalmazni az állomáshelyek jelölésére. Hátránya viszont, hogy egy adott állapotot rögzít és így a vizsgált korszakon belüli egyházszerkezeti változásokat nem teszi nyomon követhetővé.

Ez annak ellenére problematikus, hogy egyházszerkezeti szempontból az 1804–1918 közötti hosszú évszázad viszonylag „békésnek” tekinthető: az új egyházmegyék és egyháztartományok felállításának 18. század végi, 19. század eleji hulláma eddigre már jórészt lezárult. Az 1900-as állapotokból kiinduló statikus szerkezet miatt viszont csupán az egyháztartományok rövid történeti vázlatából derül ki, hogy a Zágrábi római katolikus, illetve a Gyulafehérvár-Fogarasi görögkatolikus egyháztartományok 1853. évi létrehozásáig az alájuk sorolt egyházmegyék az Esztergomi, illetve Kalocsa-Bácsi érseki tartomány szuffragán püspökségei voltak. Meglehet, valamennyi görög rítusú egyházmegye a negyedik kötetben kap majd helyet, ugyancsak kérdéses, vajon a vizsgált korszak jelentős részében vagy egészében a latin rítusú egyháztartományokba tartozó görögkatolikus egyházmegyék (például az 1816-ban alapított Eperjesi, vagy éppen az 1912-ben felállított Hajdúdorogi) – amelyek nem sorolhatók semelyik, a korszakban felállított görögkatolikus metropoliához – hova kerülnek a vállalkozásban? Nyilván lehet azzal érvelni, hogy a kézikönyv elsősorban a püspökök életpályáját kívánja bemutatni, mégis az egyháztartományok szerinti rendező elv miatt nem lesz egyszerű dolga az olvasónak, ha egy-egy ilyen – a korszakban egyháztartományt váltó vagy latin egyháztartományba tartozó keleti rítusú – egyházmegye püspökét kívánja megtalálni.

A kötetten erősen érzékelhető, hogy a nagyszabású vállalkozás megvalósítása során a kutatásvezető a nemzeti érzékenységeket is törekedett figyelembe venni. Ennek – a papságnak a 19. századi nemzeti ébredésekben játszott szerepe miatt nyilvánvalóan meg nem kerülhető – kihívásnak Rupert Klieber oly módon kívánt megfelelni, hogy a korabeli Magyar Királyság két leginkább meghatározó római katolikus etnikai közösségének megfelelően két kutatócsoportot állított fel: egy magyart, Tusor Péter vezetésével és egy szlovákokat, Emília Hrabovec irányítása alatt. Az egyes egyházmegyék és püspökök történetének megírását pedig döntően a mai országhatárokra tekintettel osztotta ki: a felvidéki egyházmegyék történeti vázlatát, illetve a felvidéki egyházmegyékben életútjukat befejező püspököket bemutató szócikkeket szlovák szerzők kapták, a többi fejezet magyar szerzőnek jutott. (Kizárólag a pályafutását a Magyar Királyságon kívül kezdő három püspök egyikének, Pyrker egri érseknek az életrajzát készítette osztrák szerző.)

Ugyancsak a nemzeti érzékenységek és ellentétek feloldását célozta a személy és helynevek írásmódjának egységes rendszerezése. A keresztnevet mind német változatban szerepelnek (a kötet végén konkordancia jelzi a nemzeti nyelvi változatokat), a családneveknél a szócikk szerzője, illetve a nemzeti kutatócsoport vezetője döntött az elsődlegesen használt formáról, de a névvariánsokat is feltüntették. A helyneveket illetően ugyancsak két szempont érvényesült: a püspöki székek és fővárosok egységesen a korabeli német alakot, illetve amennyiben ilyen nincsen, az egykorú hivatalos formát követik. Kisebb települések nevéénél szintén a német alakot használták, első említésnél azonban szerepel a mai elnevezésük és – amennyiben ettől eltér – a magyar változat is.

Míg a személy- és helynevek írásmódjában kidolgozott kompromisszumos rendszer elfogadható – bár a magyar olvasó számára néha nehézkes –, a szerkesztői kiegyensúlyozó szándék kevésbé sikeres az egyházmegyétörténeti vázlatok, illetve az életrajzi szócikkek esetében, ahol adott esetben már jelenlegi történeti ismereteink meghamisítását súroló állítások is megmaradtak. Ilyen például a Nyitrai és Besztercebányai egyházmegyék történetének áttekintésekor a Nagymorva Birodalom egyházszerkezetével való kontinuitás hangsúlyozása (61., 110.), vagy ugyancsak a Besztercebányai egyházmegye történetét bemutató fejezetben az az – önálló egyházmegye szlovák jellegét kidomborítani szándékozó – tévedés, miszerint az első püspök, Berchtold Ferenc vezetése volna be a korábbi esztergomi rítus helyett a római liturgiát, holott arra már Pázmány Péter alatt sor került az egész királyságban. (61.) A püspökéletrajzok esetében sem igazán az a zavaró, hogy a szlovák szerzők ismételten kiemelik az adott személy szlovák identitását, vagy éppen szlovák nemzeti mozgalmat támogató tevékenységét. Sokkal inkább az, hogy olykor még két szlovák szerző állítása között is ellentmondásokra akadhatunk. A korszak utolsó besztercebányai

püspökét, Radnai Farkast illetően Bernard Jozef Meliš OP például azt állítja, hogy nem is tudott szlovákul (64.), ezzel szemben az püspök életrajzát összeállító Gabriel Brendza olyan forrást idéz, miszerint Radnai „tökéletesen bírta a többségi szlovák nyelvet”. (81.)

A 19. századi egyháztörténelmet és püspöki életpályákat illető, nemzeti alapon vitázó interpretációk kiegyensúlyozásának szándéka egy egészen szokatlan és vitatható megoldást is eredményezett a kötetben. Klieber azzal az indokkal, hogy kutatásvezetőként a beérkezett szövegek nyelvi és szemléletbeli kiegyensúlyozottsága érdekében minden írásba bele kellett nyúlnia, és mintegy azért, mert így magát tekinti felelősnek a szövegek végső változatáért, valamennyi szócikk szerzője mellett társszerzőként feltüntette a saját nevét. Ez a felelősségteljes (fő)szerkesztői munkát „általános szerzői” tevékenységként felfogó eljárás mód meglehetősen furcsa és sérelmes az egyes szerzőkre nézve. Ráadásul az sem világos, miért szerepel a szerkesztő az életrajzi szócikkek után második, ellenben az egyházmegyétörténeti vázlatok esetében első szerzőként.

A röviden vázolt kritikus pontokkal együtt a Magyar Királyság római katolikus egyházatartományainak hivatali életrajzait tartalmazó kötet hasznos kézikönyvként szolgálhatja a 19. századi (egyház)történeti kutatásokat. A kötet élén Adriányi Gábornak a korszak egyháztörténetének magyar sajátosságait összegző tanulmánya áll, ami a magyar egyházszervezetet és annak történetét kevésbé ismerő – külföldi – olvasó számára is megfelelő kontextust kínál az egyes életutak értő olvasásához. Hasonló szerepet játszanak az egységes szerkezetben készült egyházmegye-történeti vázlatok is, amelyekből az egyházszervezeti egység létrejöttén, kiterjedésén és intézményein kívül az egyes egyházmegyék 1804 és 1918 közötti történetének főbb vonásai, illetve olykor egyes egyházmegyék 1918 utáni történetének alakulása is megismerhető. Az informatív statisztikai adatokhoz minden esetben tartozik egy rövid elemzés, amely segíti az adott egyházmegye sajátosságainak megismerését.

A főpásztorokról szóló pályaképek bővebbek egy szokványos életrajzi lexikon szócikkeinél, mivel külön figyelmet szentelnek annak is, miként használták fel a püspökök javadalmaikat, mennyire hatékonyan irányították gazdasági ügyeiket vagy éppen milyen szellemi-lelki programot képviseltek főpásztori szolgálatuk során. A püspöklexikon esetében kissé erőltetettnek tűnő szerkesztői szándék, hogy a „maszkulin” katolikus egyházi hierarchia világában politikailag korrekt módon a női dimenziót is megjelenítse, szerencsére nem hat zavaróan: leginkább a főpapok leánynevelés terén játszott szerepében, olykor egy-egy személy életére jelentősebb hatást gyakorló női rokon említésében jelentkeznek.

A két hasámban szedett püspökéletrajzok között rendszeresen találkozunk körülbelül féldolgos szövegekkel, amelyek nemcsak egy-egy jelentősebb főpásztor életútjának értékelő összefoglalását kínálják, hanem tágabb összefüggésekre vagy tipikus jelenségekre is felhívják a figyelmet. Olvashatunk például a főpásztorok vitatott öröklési gyakorlatáról (31.) a különleges pápahűséget tanúsító, ultramontán vagy „római” (37., 125., 163.), illetve udvarhű (476.) és udvari kancellárián keresztül karrierjüket építő (96.), kitűnően gazdálkodó (44.) vagy ellenkezőleg: egyházmegyéjüket csődbe juttató (243.), janzenista szellemiségű (144.), koadjutor funkcióból a megyés főpásztori székbe lépő (405.) vagy éppen a nőnevelésben kiemelkedő szerepet játszó (176.) püspökökről.

Az életrajzokat jó minőségű fotó- és térképreprodukciók gazdagítják. Alapvető tájékozódásra ezek a térképek is alkalmasak, de talán felhasználóbarátabb megoldás lett volna, ha ezen illusztrációkon kívül minden egyházmegye-történeti vázlatához illesztettek volna egy-egy testreszabott, jó felbontású fekete-fehér térképet. Egy ekkora vállalkozás keretei között bőven elvárható ilyen egyedi térképek elkészíttetése.

Nem jellemző, hogy az olvasó egyben végigolvasson egy kézikönyvet vagy lexikont. Az átlagfelhasználó így elsősorban a viszonylag terjedelmes, és legtöbbször alapkutatások eredményeit is felhasználó életrajzokat tudja hasznosítani. Ezek ugyan nem érnek fel egy-egy életrajzi

monográfiával, mégis gazdag információt kínálnak. Fő hátrányuk, hogy az elsődleges szakirodalomban való tájékozódásra csak korlátozottan alkalmasak: a magyar szerzők szinte kizárólag csak a magyar, a szlovákok pedig a szlovák historiográfiai előzményekre támaszkodnak, míg a közös pontot a német, esetleg latin nyelvű kiadványok jelentik.

Egy-egy konkrét főpapi életút megismerésén túl a kötet ugyanakkor átfogóbb elemzésekhez is kiindulópontot kínál: az életpályák, áthelyezések rendje például az egyházmegyék (jövedelem szerinti) rangsorolását szemlélteti. Az életrajzok párhuzamos olvasása egyúttal a partikuláris nemzeti mozgalmak és az univerzális egyház képviselőinek összetett viszonyát is érzékelteti. A kötet végül arra is bőséges adattal szolgál, hogy mennyire helytelen a katolikus egyházat vagy akár a felsőklérust monolit egységnek kezelni: nemcsak az egyes püspökgenerációk között figyelhetők meg mentalitásbeli különbségek, hanem egy adott időpontban – például 1848-ban vagy 1870-ben – is sokféle állásponttal találkozunk a magyar püspöki karon belül.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az elsősorban a nemzetközi tudományos közösségnek szóló, a Dunai monarchia püspökeinek életpályáját bemutató lexikon jól használható, ám hibáktól nem mentes kézikönyv.

Fejérdy András

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ELMÚLT 100 ÉVE

Nemzetiségpolitika és helyi közösségek

Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp. 312 oldal

20. századunk fontos metszete kapott új szakkönyvet: a német kultúrtudatú és/vagy államilag németté nyilvánított magyarországi lakosság kisebbségi helyzetének világa, ezen belül is különösen az „önszerveződés kereteinek megteremtése” a „befogadó nemzet” mindenkori közegellenállásában. (7.) A szerkesztők a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete és a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által 2018-ban tartott konferencia előadásait érelték tanulmánykötetté.

A kötet élén Eiler Ferencnek a hazai nemzetiségpolitikáról adott önálló áttekintése – mely hangsúlyozza: németiségünk maga volt az *örzött kisebbség* – jó előre segít egybelátni az egyes mélyfúrások fejezeteit. Minthogy az 1945 előtti helyzetet több szerző számottevő átfedéssel tárgyalja, olvasataik a korszakról összképigénnyel fellépő érdeklődők számára szinte egyetlen elbeszéléssé fésülhetők. Míg korábban egy modern nemzetállam – magyar kultúrhegemóniájú – társadalmába várták megérkezni (és engedték beérkezni) a nemzetiségeket, Trianonnal a közgondolkodás „a nemzet etnocentrikus felfogása” felé mozdult. A „kisebbség” terminusát az elcsatolt országrészek magyarjainak tartották fenn, hiszen a magyar traumaközösségben legjobban a magyarelles diszkriminációk erősíthették a világ felé sugározandó „áldozat-narratívát”. A két világháború közötti Magyarországon a kulturális homogenitás programja szilárdult meg, a konklúziókból pedig kimaradt a revíziós követeléseknek a néprajzi választóvonalakhoz igazított mérséklése. (13. skk.)

Bár a békeszerződések korszelleme legalábbis előzékenységet diktált a kisebbségek iránt, és gazdag nemzetiségi csoportjogok nemzetközi védelmi rendszere jött létre, a gyakorlatban nagyhatalmi pártfogás nélkül a panaszjog papíron maradt. A Horthy-korszak magyar kormányai a nemzetiségpolitikát maguk is „szigorúan és konzekvensen belügynek tartották”. (30.) Németiségünk mégis minősített „kisebbségi” státust kapott, a kérdés csak az, hogy – egy kora-

beli fordulattal élve – vajon „okkal vagy politikából”? A kötetből kitűnik: kormányainkat nem elvi meggyőződés vezette, hanem a méltányos kisebbségpolitika „külföld előtt szimpatikusabb iránya” (Bleyer Jakab kifejezése) és „revízióképességet” növelő perspektívája. Ám ez legfeljebb pragmatikus gesztuspolitizálás volt a külpolitikai napállás és szélirány függvényében. Abszolút értékke a visszanyert belállami stabilitás vált. És a bejártott bűnbakképzések mentén mind az államvezetés, mind a többségi társadalom bizalmatlanul tekintett minden „kisebbségi törekvésre” (49.) – amiket már készen várt a „destruktív elemek” stigmafogalma. Láthatóan mélyen meghatározó maradt az exkluzivista magyar nemzetépítői tudat, ami a megfogalmazódó nemzetiségi igényeket olyan „felbátorítások, túlkövetelések” tüneteinek látta, melyek meghiúsítják az „egy egységes nemzetestté” olvadást. (99., 51.) Ezért a bethleni vezetés – a jogbiztosító deklarációk mögött – a kontrollstruktúrák maximumával igyekezett porázra kötni a nemzetiségi arcélú társadalmi aktivitásokat.

Holott ez árnyékharc volt: a Magyarországi Német Népművelési Egyesület (MNNE) az évtizedben semmilyen többleteltvárást nem támasztott, épp csak a törvényi jogosultságok teljesüléséhez kért „megértő közreműködést”. Válaszul sablonos háritások érkeztek, vagy a helyi értelmiség önfényező téveszméi a magyar nemzet „gavallériájáról”. (61.) A hatósági jogszolgáltatás pedig a legkisebb zokszót is hajlamos volt a „pángermán agitáció” gumifogalmába öltöztetni és bősz ellencelekvésbe fogni. Ezért – ahogy azt Spannenberger Norbert német forrásbázison kimutatja – a laza sejtekből felépülő egyesület „sorsa lokális konfliktusok tömkelege volt”. (135.) A vármegyei és települési közigazgatás „gáncsmunkáját” Marchut Réka ábrázolja részletesen – a saját nyelvén beszélni hagyott kort nemcsak *megértetve*, de *megéreztetve*. A forrástanúságok a *vis inertiae* nemesi vármegyei ellenállási hagyományát idézik, csak éppen rövidlátó szűkkeblűségtől fűtve. Ugyanakkor a központi rendelkezések alsó szintű kisiklataása „a magyar kormányok” elnéző, ráhagyó hajlandóságával is találkozott, ami továbblegitimálta a manipulációkat. Igaz, a jogok címzetti oldalán a megélhetésében nagyvárosi piacok felé gravitáló német lakosság – „deuschungar”-tudatával – maga is „közönnyel” viszonyult az iskolai tannyelv németesítési törekvései iránt. (62. skk.)

Egy túlnyomóan katolikus vallású német népszerű sorsa politikai szereptudatú egyházának a magatartásától is függött, amit Grósz András vett szemügyre. (Tanulmányában a tűpontos és találó forráscitátumok remek lépőkövei a mérlegelni valóknak.) „Szelt egyházmegyei” okán a hazai katolikus egyházat a kormánypolitikára való rászorultság jellemezte. Az *egyetemes* vallás emberei sokszor érezték úgy, hogy óvakodniuk kell a „hazafiatlanság” vádjától; a helyi német nyelvi és kulturális törekvéseket „kenyeret” nem érdemlő „kövel dobálásnak” és nagyrészt a Bleyer Jakab nevével azonosított „idegen befolyás” következményének értékelték. (70. skk.) A főpapi szint igen fejlett politikai ítélőerőre és józan múltértelmezésre, valamint „a legnagyobb [politikai] tapintattal” történő ügykezelésre (112.) egyaránt szolgált példákat, ám egyképp a szervezett egyházi hitélet nyugalmát tartotta szem előtt. A gyakorlatcentrikus alsópapság gyakran „felvilágosító szavakkal” tenne „az asszimiláció fokozásáért” – miközben rivális világnézeti mozgalmak versenyelőnybe kerülését is észreveszi. (81.) És feljegyzésre érdemesek a kórusból kibeszélő plébánosok, akiknek a „szupranacionális” jelleg vagy a liturgianyelvi engedmények melletti kiállása a kor akusztikájára tekintettel „meghurcolásukhoz” vezetett. (29.) A népiskolai oktatást a Buda-környéki „német településeken” vizsgáló Somlai Péter Ferenc arra derített fényt igényes adatközpontú oknyomozásával, hogy a vegyes vagy kisebbségi egynyelvi iskolatípusokra áttámasztást mutató statisztikák mögött legfeljebb részleges megvalósulás rejtőzött.

Mindenesetre a kormányzati *húzd meg* évtizedében „a német identitást maga a közigazgatás is alakította [...] és erősítette, miközben épp ellene próbált fellépni”. (64.) Hiába jött aztán a 1930-as évek *ereszd meg*-je, mert jól érzékelhető volt, hogy a nagylelkűbb szabályozásokat „tétován” és félszíven hozták. Ez pedig csak adta a lovat az alkalmazás közegei alá, akik az új irány-

nyal pillanatig sem azonosultak és a kivitelezési módokban szabotáltak. A MNNE figyelmeztetése – „Utánunk vagy helyettünk csak a szélsőség jöhet” (102.) – profetikuskak bizonyult: a velük szemben elharapódzott hecc-incidensek és hatósági túlkapások a „Basch-csoport” aktivistáit konspirációra és – a németérvzésű lakosság szimpátiareakciójával kísért – szervezeti önállósodásra készítették. A falrafestett ördög megjelent a Volksbund képében – ennek természetrajza pedig elsörendűen Spannenberger Norbert összefoglalásában olvasható a kötetben.

Spannenberger és Vitári Zsolt hasznosítja leginkább a „német agrárnépesség” társadalmi rétegződésének (148.) sokirányú magyarázó erejét. Vitári különösen a németül (is) érző lakosságrész korszakban végbemenő politizálódását és fiatalságának emancipációs kísérletét segít a „szocializációs tradíció” alapján megérteni. (143.) A korszak végére kibontakozó német ifúsági kultúra intézményes felületei mind szociális, mind nemi esélyteremtési csatornákat jelentettek (vezetőségi rekrutáció, tanulmányutak, játszócsoportok, sváb bálók), viszont az egyre inkább birodalmi mintákat hajszoló mozgalom addig ismeretlen megosztottságot vitt az új nemzedékre. Hitler az egy (Volksbund-)kalap alá vett honi németekre háborús „tartalékseregként” tekintett, melyet a győzelem után (Nagy-)Németországba telepít át, azaz egy alternatív hadi kimenetel esetén az várta volna őket *jutalomképp*, ami a megtörtént történelemben *büntetésként* szakadt rájuk.

Ez először 1944–1945 fordulóján következett be, mikor az elölenyomuló Vörös Hadsereg kifejezetten német származású civileket szállított el újjáépítési kényszermunkára. A hazai eseteket Márkus Beáta tette historiográfiai tájékoztató és levéltári források mérlegére. A szovjetek büntetőakciója a vérség képletében gondolkodott, jóllehet a pontosítatlanul hagyott „német származás” értelmezése „deportálási régióként” változott. A Szövetségesek mindenütt lesújtottak a „tengelyhatalmi kisebbségekre”, közülük kivált a „népi német” diaszpórákat küszöbölték volna ki Közép-Európából lakosságcserével és vagyonfosztással. Otthonához ragaszkodó németiségünk számára ekkortól teljesedik ki a *megjelöltség* húsbavágó élménye és az ezt hamar követő *párialét*.

A Magyarországról való állami kiűzéshez Bednárík János nyújt erős erkölcsi vetülettel bíró epizódokat. Előbb katolikus püspökök példáján szemlélteti, hogy az egyház mentesítési igyekezete „személyválogató” volt az „államhú németek” preferálásával; majd a kitelepítést *vis maior*ként vették tudomásul és az emberséges lebonyolítás mellett az új „telepesek” felekezeti másfélesége ellen léptek volna fel. (205.) A főpap és plébánosai közti levélváltás sajtószerű forrásműfaja pedig reverenda mögötti vívódásokat és kifakadásokat árul el az érintett közösségek papjainál. Fáradhatatlan segíteni akarásra vagy német származásuk reszkettető hatására egyaránt olvasni példát a „*szolgálati út*” és *személyesség, princípális és lelki gondviselő* kettősségeit felmutató szövegekben.

A politikai problémahalmazt már a rákosista államnak kellett kezelnie. A visszatérésért folyamodó – az állami szervek megvető felhangú szóhasználatával – „svábokat” később sem várták vissza, egy tollvonással kizárva az érintett kárvallottak minden jogorvoslati esélyét. Az államnak „saját részre” kiadott menlevele egyfelől, a jogfosztott itthonmaradóktól elvárt beletörődés és felejtés másfelől a kor tragikus groteszkje. Állampolgárságukat mégis helyreállították, sőt gazdasági kényszerek nyomán máról holnapra suttagó ösztönzéspropagandával telepítettek vissza szakmával rendelkező fiatalokat Nyugatról – hozzá álságos imázst építve a „megbocsájtó” Népköztársaságról. (240.) Vagy a Szovjetunióból hazaengedett német nemzetiségű hadifoglyoknak engedtek családjegyesítési kiszállítást az NSZK-ba, miután a magyar fél 35 kg-os – immár valóban „egy batyuni” – fejenkénti csomagra kopasztotta őket. A krimiszerűen szövevényes diplomáciai huzavonáknak és machinációknak Tóth Ágnes adja lelkiismeretes, akkurátus feltárását.

A nyugatnémet területekre vagy Ausztriába kerültek az 1960-as években már a jóléti államok haszonélvezőiként utaztak be Magyarországra rokonlátogatókként. Szorgos életük tárgyi luxusainak hazaajándékozásával „a nyugati életstílus csábítását” hozták a vidék szocialista

Magyarországra, amit a hazai állambiztonság szervei „diverzióként” és „fellazító politikaként” regisztráltak. (255.) A túlzó ellenségekkel és esetszámokkal dolgozó belügyi praxisról Slachta Krisztina szolgál kiterjedt elemzéssel. Ebből egy nélkülözhetetlensége demonstrálásához aggasztó értesüléseket gyűjteni vagy gyártani igyekvő bürokratikus túlbuzgóság rajzolódik ki, ami ráadásul alig látott rá a „személyes és helyi közösségi kapcsolathálókból” építkező testvértelepülési összetartásokra. (269.)

A kádárizmus nemzetiségi szövetségei közben „kirakatpolitikát” folytattak, míg a német kötdés megélése csak a „rendszerkritikus tartalomtól mentes tömegszórakoztatás” formái között volt lehetséges. (43. skk.) Ezalatt az individualizáció és a tömegvonzás alkalmazkodó stratégiája mentén folytatódott a németajkú lakosok anyanyelvől való csendes távozása. A rendszerváltás indította meg a „kisebbségi önkormányzatiság keretei között kibontakozó önszerveződési folyamatokat”. (273.) Ezek vizsgálatára Dobos Balázs vállalkozott a politológia gazdag eszköztárával, elvégezve a jogi keretek változásának mind komparativista nyomon követését, mind választástudományi körülírását. A végül elismert „honosságú” német tudatú magyarság számára a helyi nemzetiségi önkormányzat mindinkább használatba vett jogintézménnyé vált, településeink egyhatodában legalább egyszer szavaztak már német kisebbségi színekben indulókra – a nemzetiségek között a legnagyobb részvételi hajlandósággal. (292.)

A kötetben tudományos leírónyelvünk gond nélkül gazdagodott a „konnacionális csoportok” ideologikus múltú – a német népközösségi eszme segédfogalmaként szereplő – kifejezésével. A szakkiadványnak ugyanakkor jót tett volna egy névmutató. Egy kötetfolytatás pedig tárgyalhatná a lényeges láncszem-időszaknak számító 1918–1919-es éveket, nemzetiségünk más nemzetiségekhez fűződő viszonyát vagy a háborúközi – etnicizálódó – nacionalizmusunk német származású közreműködőit. Valamint a velünk élt nemzetiségek kapcsán az a történelmi időre vonatkozó refrénszerű megállapítás, miszerint „jórészt tárgyai és nem alanyai voltak” a nemzetiségpolitikának, *kisebbségkutatásunk és tudománypolitikánk* viszonylatában is felvethető lehetne.

Eöry Áron

Márkus Beáta

„CSAK EGY CSEPP NÉMET VÉR”

A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról,
1944/1945

Kronosz, Pécs 2020. 472 oldal

Hosszú ideje bizonyos, hogy a második világháború folyamán, elsősorban annak utolsó évében, Magyarország négyszer megnagyobbodott területéről legalább 600-700 ezer katona és civil került évekre szovjet fogságba, és ezért alig volt, illetve van olyan család Magyarországon, amelyet e hatalmas népesség tragikus sorsa közvetve vagy közvetlenül ne érintett volna. A foglyok mintegy kétharmada katona volt, így ők hadifogolyként kerültek a Szovjetunióba. A civil személyek összegyűjtése alapvetően három hullámban zajlott. Számos településen a harcok során (így például Budapesten is) vagy közvetlenül azok után a munkaképes korban lévő férfiak egy részét rendszerint rövid munkavégzés („malenkij robot”) ürügyén összetartották, majd kiszállították az országból. Külön fogolygyűjtő kampányra került sor a Kárpátalján, ahol

1944 késő őszen több tízezer magyart fogtak el és köteleztek kényszermunkára a Szovjetunió belső területein. A nagy szovjet fogolygyűjtő kampány harmadik hulláma a Magyarországon élő német nemzetiségűek ellen irányult, de kiterjedt a magyar népesség egy részére is. Ennek a kampánynak a történetét dolgozta fel nagy alaposággal Márkus Beáta csaknem ötszáz oldalas kötete.

A témában az első feldolgozások a rendszerváltás hajnalán, 1989-ben és az 1990-es évek elején jelentek meg. Zielbauer György, Füzes Miklós és Erdmann Gyula tanulmányai és könyvei egy bő évtizeden keresztül egyedüli források voltak azoknak, akik érdeklődtek a magyarországi németek szovjetunióbeli kényszermunkája iránt. A kutatómunka új lendületet kapott, amikor 2008-ban a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – részben az Európai Unió támogatásával – programot indított az elhurcolás történetének feltárására. Ennek keretében jelent meg az *Egyetlen bűnük származásuk volt* (Pécs 2009.) című tanulmánykötet, amelyben kutatók új nemzedéke tette közzé tanulmányait a magyarországi németek elhurcolásáról. A kormány által 2015-ben meghirdetett – két évig tartó – GULAG-émlékév szintén számos értékes munka megszületését tette lehetővé. Ezek közé tartoznak Muskovics Andrea, Oroszné Stumpf Éva és Ritter György tanulmányai, amelyek egy-egy régió részben német nemzetiségű lakosságának a sorsát mutatják be. Márkus Beáta egy évtizede kutatja a magyarországi németek szovjetunióbeli kényszermunkájának történetét. Legújabb könyvében nemcsak összefoglalja mindazt, ami a témában a gyorsan növekvő szakirodalomban szerepel, hanem új források bevonásával jelentősen ki is egészíti ismereteinket.

A könyv szerkezete világos, jól áttekinthető. A források, a módszerek és a terminológia szemléje után a szerző a második fejezetben az elhurcolás történeti hátterét vázolja fel. Részletesen elmagyarázza, hogy mi a különbség a Gulag és a GUPVI táborrendszer között. Az előbbi táborrendszerbe elítéltek kerültek, míg az utóbbi a hadifoglyok és a külföldi internáltak számára épült ki a világháború folyamán. Ide kerültek a magyar foglyok, illetve a magyarországi németek is, hacsak valamelyik szovjet hadbíróság el nem ítélte őket. A szerző föltárja a Közép-Kelet-Európában élő német lakosság elhurcolásáról szóló, az Állami Védelmi Bizottság által 1944. december 16-án hozott, hírhedt 7161. számú határozat megszületésének hátterét és pontos tartalmát. Ennek alapján jelent meg 1944. december 22-én A hadra kelt hadsereg 0060. számú parancsa „a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára való mozgósításáról”. A szakirodalom szerint ezzel a paranccsal indult meg az országban a német lakosság elhurcolása. A szerző azonban megkérdőjelezi ezt az álláspontot, mondván: ennek tartalma a szovjet források hiányában nem ismert, és bizonyíthatóan csak a Tolna megyei régióban hirdették ki. Érvéle azonban ezen a ponton nem meggyőző. A 0060. számú parancsot a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa adta ki, és ebből adódóan a teljes megszállt területre érvényes volt. Magyar nyelvű változata régóta ismert, és az interneten is elérhető egy olyan példány, amelyet nem a Tolna megyei régióban, hanem Siklóson tettek közzé. A fejezet további részében még rövid összefoglalást is találunk a Kárpát-medencében végrehajtott egyéb elhurcolásokról. A szerző a nem német nemzetiségűek fogságba esésére egy új, saját terminust használ, a „férfiak elhurcolását”, amely nemcsak szokatlan, hanem pontatlan is, mivel elmosza a különbséget katonák és civilek, valamint a különböző fogolygyűjtő kampányok áldozatai között. A harmadik fejezetben a szerző a magyarországi németek történetét tekinti át, különös tekintettel az elhurcolást megelőző évtizedekre. További öt fejezet régióként mondja el a deportálás történetét. A szerző mind az öt vizsgált régióban azonos szempontok szerint veszi sorra a deportálást megelőző, majd az azt követő intézkedéseket, valamint hogy hol és miként értelmezték a német származást. Az események ilyen részletes, jól szerkesztett számbavétele elvben megkönnyíti az eligazodást az összetett történetben.

A gyakorlatban azonban az olvasó számára nem mindig egyszerű feladat a német – vagy annak tekintett – lakosság összegyűjtésének, deportálásának követése. Az elhurcolás önmagában is kaotikus történetének áttekinthetőségét nehezíti a szerző néhol túlzottan részletekbe menő előadásmódja.

Arra a kérdésre, hogy kik, milyen szempontok szerint határozták meg, hogy kiket kell elvinni, azok a fejezetek adnak választ, amelyek a különböző régiókban történeteket mutatják be. Békés és Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyékben a szovjet parancsnokok demográfiai felmérést rendeltek el a községekben. Minden lakost regisztrálni kellett – feltüntetve a nemzetiségüket is. Gyulán Vaszilijev őrnagy azonban a nemzetiségen túlmenően például a „félvérekről, a vegyes házasságban élőkről és a magyarosítottakról” is listát kért. (119.) A szovjet parancsnokok az összeírások, illetve a listák birtokában határozták meg, hogy kik a németek, akiket azután plakátokon, illetve kidoboltatással jelentkezésre szólítottak fel. Az utasítás tartalma községenként változott. Néhol a német „származásúaknak” vagy a német nevéeknek, míg máshol a „németeknek” kellett jelentkezniük. Az egész folyamatot át-szőte a titkolózás, megtevesztés. Amikor a szovjet parancsnokok a németekről kértek listát, az összeírás célját nem közölték vagy szándékosan félrevezették a helyi magyar hatóságokat. (Elen például úgy tudták, hogy cukorjegyek kiosztása miatt van szükség az összeírásra.) A szerző szerint nem egyértelmű, hogy a listák összeállítói tisztában voltak-e a szovjet utasítások valódi céljával, nevezetesen: a deportálandó személyeket annak alapján gyűjtik össze. Kezdetben az elhurcolás valódi célja sem volt ismert, mivel az összegyűjtött, munkaképes korú férfiaknak és nőknek azt mondták, hogy csak néhány hetes magyarországi „robotra” viszik őket.

A tömeges elhurcolások másik helyszínén, Északkelet-Magyarországon nagyon kevesen vallották németnek magukat. A szovjet parancsnokok ebben a régióban általában munkaképes korú német „származású” nők és férfiak összeírását kérték az előjáróságoktól. Borsod vármegye vezetői, Tóth Béla főispán és Bónis Bertalan alispán az összeírást kiterjesztették azon személyekre, akikről „tudott tény, hogy németek”, valamint a „német kapcsolattal bíró és más népellenes” magyarokra és a német nevékre is. (167., 169.) Az a körülmény, hogy németként hurcolták el a magukat magyarnak vallókat is, hozzájárult ahhoz, hogy ebben a térségben az összegyűjtés erőszakosabb formát öltött, mint az ország más területein. A lakosság tömeges szökésének megakadályozása érdekében gyakran előfordult, hogy az érintett települést szovjet katonák vették körül. A legkülönbözőbb félrevezetési taktikák alkalmazásával, hamis indokkal vették rá a falvakban élő „németeket” a kijelölt gyülekezési pontokon való megjelenésre. Miskolcon az elhurcoltak kijelölésében és összegyűjtésében meghatározó szerepet vállalt a MOKAN-Komité, amely szervezetet a kommunizmus évtizedeiben az antifasiszta, kommunista ellenállás kiemelt szereplőjeként tartottak számon.

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részét és a Bács-Bodrog vármegye északi részét magában foglaló Bács-Kiskun régióban a deportálás végrehajtását megkönnyítette, hogy sok településen nagy számban élt német lakosság, így felkutatásukra nem kellett sok energiát fordítani. Szisztematikus összeírásra nem került sor, a deportálási akció elsősorban azokat a településeket érintette, ahol jelentős számban éltek magukat németnek vallók. A szovjet katonai parancsnokságok által kiadott utasítások ebben a régióban is a munkaképes korban lévő német származásúak összegyűjtésére vonatkoztak. Egyes helyeken azonban, mint például Madarason – a historia domus beszámolója szerint – elhurcolták azokat is, akiknek már csak a neve utalt arra, hogy az őseik valamikor német területről érkeztek, valamint a nem munkaképesekre, így a betegekre, állapotos nőkre és kisgyermekes anyákra is, akiket jugoszláv partizáncsoportok kényszerítettek a deportáltak közé.

Az összes magyarországi deportált mintegy harmadát a Baranya, Somogy, Tolna vármegyékből álló „sváb Törökországból” szedték össze. A legtöbb esetben a szovjet parancsnokok

a főszozlogabírókat bízták meg a német származásúak összeírásával. A szerző megállapítja, hogy a 3. Ukrán Front alakulatai rövid idő alatt rendkívül sok civil személyt szedtek össze és szállítottak el. Baranya megye északi részében viszont, azokban a járásokban, ahol a német lakosság többségben volt, a magyar hatóságok is készségesen támogatták a szovjet törekvést, hogy minél több németet vigyenek el. A vármegye délnyugati részében, ahol a németiség kisebbségben volt, a hatóságok még azokat is védelmezni igyekeztek, akik német anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek voltak.

A bemutatott régiók között utolsóként Budapest és környéke szerepel. A szerző megállapítása szerint a 3. Ukrán Front itteni területén nem deportálták a német lakosokat, mert erre a hadi helyzet nem adott lehetőséget. Azonban a Duna bal partján, ahol a 2. Ukrán Front tört előre, minden olyan községből deportáltak embereket, ahol zömmel német nemzetiségűek laktak. Szovjet katonák és – a szerző által árulónak nevezett – „nemzetőrök” fésülték át a németek által lakott településeket, és személyesen szólították fel a német vagy németnek tartott lakosokat a jelentkezésre. Gyakran előfordult az is, hogy minden munkaképes korú lakost összetereltek, és közülük „névelemzés” alapján választották ki a „németeket”.

Az elhurcolásokért való felelősség kérdése át-átszövi az egész művet. A szerző felrója a magyar ideiglenes kormánynak, hogy bár 1945. január eleje óta tudott a deportálásokról, a német lakosságot nem védte meg, és még az érdemi tiltakozás is elmaradt. Ennek a markáns álláspontnak a bizonyítására többek között Erdei Ferenc belügyminiszter hírhedt január 5-ei rendeletét idézi, amely kimondta, hogy az „oroszkatonai hatóságok a Magyarország területén lakó, illetve tartózkodó németeket munkaszolgálatra igénybe veszik”. Márkus szerint „Erdei magára hagyta a helyi hatóságokat a szovjet parancsnokságokkal szemben, az érintetteknek pedig lehetőséget sem adott a menekülésre. Őt, illetve a magyar kormányt tehát súlyos felelősség terheli azért, ami 1945. januárjában történt.” (112.) A szerző szerint mind a hatóságok, mind a kormány különbséget tettek a német és a magyar foglyok között, és az előbbieket hazahozatalát nem támogatták. A helyi hatóságok szintjén ezt az állítást azzal igazolja, hogy amikor az elhurcoltak listáját kellett összeállítani annak érdekében, hogy a Külügyminisztérium hazaszállításukat kérje, akkor erre a listára a deportáltaknak csak mintegy a fele került fel. A szerző ítélete azonban túlzottan szigorú. Nem veszi figyelembe, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság rendelete alapján csak „politikai és nemzeti szempontból megbízható” személyek érdekében léphetett fel a Külügyminisztérium. A kitelepítésre ítélt német nemzetiségűek, különösen a Volksbund tagjai, akkor nem számítottak ebbe a kategóriába. A némileg egyoldalú képet a szerző is árnyalja, amikor kifejti, hogy a politikai elit első reakciója az elhurcolásokra minden esetben a tiltakozás volt. A szerző utal arra is, hogy 1945 nyaratól a kormány a deportáltak ügyét „fokozatosan integrálta a hadifogolykérdésbe”. (344.) A SZEB-nek küldött kérvényekben és tárgyalásokon polgári foglyokról beszéltek, ami magában foglalta a német lakosokat, vagyis az ő hazaszállításukat is kérték a szovjetelektől.

A kilencedik fejezetben a deportálás utótörténetét és az emlékezetpolitikában jelenleg elfoglalt helyét tárgyalja a szerző. Megállapítja, hogy a német elhurcoltak emléke marginalizálódik és feloldódik abban a központilag vezényelt emlékezetpolitikában, amely egységes tömbként kezeli az összes politikai foglyot és kényszermunkást. A kötet végén tíz részletes táblázatot találunk, amelyek a németiség számára vonatkozó népszámlálási adatok mellett településenként tartalmazzák az elhurcoltak számát is.

Sommásan annyit mondhatunk: Márkus Beáta könyve olyan alapl mű, amelynek adatgazdagságát és színvonalát aligha fogja bárki meghaladni a jövőben.

Stark Tamás

Tóth Ágnes

NÉMETEK MAGYARORSZÁGON, 1950–1970

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp. 2020. 580 oldal

Tóth Ágnes a magyarországi kisebbségek – elsősorban a németiség – 20. századi történetének ismert és elismert kutatója, több alapmű szerzője. Érdeklődésének fókuszja az elmúlt évek során a második világháborút közvetlenül követő néhány évről fokozatosan az 1950-es évektől napjainkig terjedő kisebbségpolitika és -történet egyes problémái (demográfiai folyamatok, internálótáborok, nemzetiségi oktatás, nemzetiségi szövetségek stb.) felé fordult. A most ismertetett könyv – bár ez sajnos nem derül ki magából a kiadásból – a szerző 2018-ban megvédett MTA doktori disszertációja, amelyet két évvel később nagyobb változtatások nélkül adott közre. Emellett 2018-ban egy impozáns és módszertanilag is figyelemreméltó dokumentumgyűjteményt jelentetett meg a magyarországi németek történetével kapcsolatos forrásokból (Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez, 1944–1953. Bp.). Bár az erre való hivatkozásokat a szerző már nem építette bele a jelen kötetbe, a két munka együtt jelent igazán fontos mérföldövet Tóth Ágnes immár több mint három évtizede folytatott kiváló kutatásaiban.

Jómagam nem történészként, hanem a magyarországi németiséggel is foglalkozó néprajzosként vállalkozom ennek a nagyszabású munkának az ismertetésére. A következőkben megpróbálom a kötetem és a könyv között meglévő relatív szakmai távolságot arra felhasználni, hogy olyan aspektusokra hívjam fel a figyelmet, amelyek egy szűkebb szakmai körben talán nem vetődnek fel. Továbbá igyekszem felmutatni néhány lehetséges kapcsolódási pontot Tóth Ágnes munkája és a témát érintő néprajzi-antropológiai látásmódú kutatások között.

A magyarországi németiséggel foglalkozó szakirodalomban megfigyelhetők bizonyos sűrűsödési pontok: ilyen például a 18. századi „betelepítések kora” és problematikája, vagy még inkább a második világháború időszaka. Ezen korszakok és témák kiemelt kutatottságához (tagadhatatlan jelentőségük mellett) minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy az említett folyamatok körüli korabeli és retrospektív diskurzusokban a németiség egy (első közelítésben) jól megfogható és körülhatárolható csoportként konceptualizálódik (például a németek azok, akiket be- vagy kitelepítenek). Az 1950–1970-es évekkel kapcsolatban sokkal több meggondolást és indoklást igényel a németiség mint csoport középpontba állítása. Ezzel a problémával Tóth Ágnes is szembesült, és munkája elején alaposan körüljárta a magyarországi németiség csoportként való meghatározásának lehetőségeit. A nemzetiségi identitásról (konkrétan „az egyes személyek és egy csoport önazonosságáról”) találóan állapítja meg, hogy az szubjektív, szituatív és dinamikus természetű. (23.) Más kérdés, hogy a könyv ezeket a jellemzőket mennyire tudja következetesen megmutatni – érzésem szerint ez legfeljebb pontszerűen sikerült. Sokkal inkább a kötet túlnyomó részében érvényesülő politikátörténeti perspektíva az, amely – implicit módon – meghatározza, hogy kik tartoznak a magyarországi „németek” csoportjához: azok, akiket az adott törekvések, intézkedések és kényszerintézkedések érintenek. A kérdés megválaszol(hat)atlansága végig ott sejlik a könyv egyes témái mögött. Ezzel kapcsolatban csupán egy, talán a kötet alapvető célkitűzését is érintő kérdést fogalmaznék meg. Vajon a Tóth Ágnes által részletesen feltárt nemzetiségpolitikai elvek és célok, valamint a gyakorlat közötti inkongruencia megértéséhez nem vezet-e közelebb, ha annak mélyén is a nemzetiséghez való tartozásnak ezt a bizonytalanságát feltételezzük? A szerző tulajdonképpen maga is ezt állítja számos példájával, még ha nem is fogalmazza meg tanulásként. Például a nemzetiségi oktatás bevezetésének sikertelensége kapcsán sokat ír a szülők vonakodásáról, aminek egyik legfőbb oka – a félelem mellett – az lehetett, hogy valóban nem szerették volna, ha a gyermekük anyanyelvű iskolába jár. Vagyis ebben a situációban nem artikulálódott a német önazonosságuk.

A könyv perspektívája, tematikája, forrásai alapján nem is várhatjuk, még kevésbé kérhetjük számon, hogy a kisebbségi/nemzetiségi identitást következetesen nyitott (szubjektív, szituatív, dinamikus) antropológiai kategóriaként kezelje. A múltbéli személyes döntések, az antropológiai értelemben vett gyakorlat (praxis) elemzése olyan mikrotörténeti vizsgálatokat igényelne, amelyekre Tóth Ágnes nem is vállalkozott. Csupán a tág értelmezési horizontot kínáló cím, valamint az identitás és a csoport-hovatartozás problémájának hosszas tárgyalása keltette fel bennem ezt az elvárást. E gondolatmenet konklúziója tehát nem több, mint hogy érdemes Tóth Ágnes könyvét úgy olvasnunk, ahogyan a szerző maga is ajánlja: egy sajátos szempontú politikatörténetként, amelyben a kisebbségi kérdés elsősorban „elvi kérdésként” vetődik fel, vagyis, hogy „a politikai hatalom milyen elvek mentén kívánta a társadalom speciális helyzetű nemzetiségi kisebbségi csoportjainak az integrációját biztosítani [...]” (Idézet Tóth Ágnesnek az opponensi véleményekre adott válaszából. [<http://real-d.mtak.hu/1105/>]) Innen nézve további erényként könyvelhető el, hogy a kötet a deklarált elveken túl az alsóbb szintű igazgatás és a mindennapi gyakorlat szintjét sem hagyja figyelmen kívül.

Néhány megjegyzés a könyv felépítéséről. A szerző a bevezető fejezetekkel (előszó, bevezetés, kutatási előzmények, periodizáció), valamint a szövegben és a lábjegyzetben tett utalásokkal próbálja a kötet kohézióját megteremteni. Ezzel ugyanakkor nem tudja eloszlanni azt a benyomást, hogy a „köztes” fejezetek többé-kevésbé különálló tanulmányokként születtek meg. Ez természetesen teljességgel elfogadható keletkezéstörténet egy ilyen vaskos munka esetében, de érzésem szerint szerencsés lett volna, ha ezt a mozaikosságot a szerző jobban felvállalja. Ennek hangsúlyozása híján például nehéz megérteni, miért kapott külön fejezetet a *Nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége* és a *Nemzetiségi oktatás*, amelyek értelemszerűen sok átfedést, párhuzamosságot tartalmaznak. Az egyes gondolatmenetek közötti gyakoribb belső utalások, az elvileg már ismert vagy később megismerendő információkra való hivatkozások nagyban könnyítették volna az egyébként lenyűgözően adatgazdag és ezért néhol (számomra legalábbis) már-már követhetetlen részletfeltárásokat. (Egy kiragadott példa: a 272. oldaltól kezdve rendkívül részletesen követhetjük végig Kovács Péter tanulságos küzdelmeit a Köznevelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya élén a nemzetiségi oktatás szervezése kapcsán, majd ugyanezekbe a küzdelmekbe csöppenünk vissza a 320. oldal környékén.) Ezek a nyilvánvalóan az anyag keletkezéstörténetében gyökerező adottságok persze csak a teljes könyvet egy-huzamban végignézők számára jelentenek kényelmetlenséget: az egyes fejezeteket külön-külön olvasóknak ugyanez sok esetben akár pozitívum is lehet.

Mint felütésként írtam, a kötet szaktörténeti megítélése nem az én feladatom, így csupán néhány – többé-kevésbé „külsős” szemem számára feltűnő – jellemzőt emelnék ki. Elsőként mindenképpen fontosnak tartom megemlíteni a szerző által áttekintett és mélységeiben is kiaknázott hatalmas forrásanyag diverzitását. Tóth Ágnes nemcsak a magyarországi állami és megyei szervek különböző szintű dokumentumait használta, hanem tekintélyes anyagot tárt föl berlini levéltárakban, az egykori NDK illetékes szerveinek irataiból is. Emellett hazai és német sajtóforrásokat és számos más forrásértékű dokumentumot (életrajzokat, visszaemlékezéseket stb.) is segítségül hívott dolgozatának egyes pontjain. Különösen finom forráskritikával szólaltatja meg a különböző forrástípusokat az internálótáborokról, azok belső életéről, az internáltak és családjaik kapcsolattartásáról, illetve a vonatkozó diplomáciai, valamint az egyéni küzdelmekről szóló fejezetben.

Tóth Ágnes forráshasználata, érdeklődése és kutatói képességei hidat építenek a magyarországi németeket „kibocsátó” és „befogadó” országok politikai, közéleti diskurzusai között, ami – tapasztalataim szerint – sem a magyar, sem a német tudományosságban nem túl gyakori (egyrészt nyelvi, intézményi, kutatástechnikai korlátok miatt, de sokkal inkább a tudományos kérdésfeltevések különbözősége okán). A magyar és keletnémet politikai szervek iratainak és

sajtójának vagy a két országba szakadt családtagok kérelmeinek egymással való ütköztetése számos izgalmas aspektusra világít rá. Rendkívül érdekes volt a családgyesítések diplomáciai és bürokratikus útvesztőinek megismerése (főként: 85–130., 431–436.) – például az a tény, hogy egyik félnek sem volt érdeke a status quo felborítása. Míg a magyar fél (többek között) a hazatérők anyagi követeléseitől félt, addig a keletnémet kormányzat a munkaerő-veszteségtől tartva hátráltatta a (munkaképes) kitelepítettek repatriálását. A keletnémet oldallal szemben sajnos a nyugatnémet szövetségi és tartományi szervek, intézmények iratanyagát, illetve általában a magyar–nyugatnémet kapcsolatokat Tóth Ágnes nem dolgozta fel hasonló mélységben. A könyvben természetesen a „nyugati helyzetről” is képet kapunk egy-egy beszédes forrás, fontos személy és szervezet révén, de sok résztéma esetén az NDK-s példák és gondolatmenetek mellett elmarad az egyébként a magyarországi kitelepítettek többségének otthon adó NSZK párhuzama. Néhány esetben pedig csak a sorok között jön rá az olvasó, hogy a „német fél” tulajdonképpen mindvégig a keletnémet felet jelentette. A félreértések elkerülése végett: úgy gondolom, hogy a szerzőt elismerés illeti azért a hatalmas forrásfeltáró és értelmező munkáért, amit a „keletnémet fronton” elvégzett, és csupán arra utalok, hogy az olvasót érdemes lett volna előljáróban felkészíteni, és az egyes témáknál emlékeztetni erre az egyébként könnyen elfogadható aránytalanságra.

Végül, mint ígérem, abból a szempontból is szeretném értékelni a könyvet, hogy az milyen kapcsolódásokat kínál a magyarországi németekkel foglalkozó néprajzi-antropológiai kutatások számára. Mindenekelőtt azt emelném ki, hogy a fent méltatott, országghatárokon átívelő forrásfeltárás frissítően hathat a magyarországi németek második világháború utáni sorsával kapcsolatos hazai tudományos narratívákra és agendákra, amelyekből sokáig kiszorultak az országot elhagyott százazrek. Tóth Ágnes könyve fontos alpmű azok számára, akik a jövőben a szétszakadt családok és települési közösségek tagjai közötti interakciók antropológiai leírását, a néprajzilag értelmezhető kulturális jellemzők hagyományozását kívánják vizsgálni. A szerző egy másik, a hazai kutatásokban jelenlévő „mentális szakadék” áthidalhatóságát is felvillantja könyvében, amikor a világháború és a kitelepítés cezúra-jellege helyett több téma esetében is a kontinuitást hangsúlyozza. Például a háború előtti mechanizmusok továbbélését látja abban, ahogy a német-séggel kapcsolatban központilag megfogalmazott célok megtörnek az alsóbb szintű apparátusok halogató, blokkoló magatartásán. (497.) A falusi társadalmak esetében pedig arról ír, hogy „az élet bizonyos területein működött a kontinuitás, azaz egy adott személy közösségen belüli megbecsültségét, státuszát továbbra is a lokális társadalmon belül korábban elfoglalt helye, szerepe határozta meg”. (503.) A kontinuitás-gondolaton kívül még egy, számomra az újdonság erejével ható állítást emelnék ki: Tóth Ágnes a német kisebbség kollektív megbélyegzettségével kapcsolatban – a személyes és csoportszinten egyaránt negatív hatások mellett – azt is megjegyzi, hogy ez „a sorsközösség növelte a csoportkohéziót, és megerősítette a nemzeti identitást”. (503.) Ez a három kiemelt tényező, és a könyv sok más állítása számos antropológiai kérdésfeltevés lehetőségét rejti magában. Csupán a teljesség kedvéért említtem meg azt a számtalan levelet, vallomást és más egodokumentumot, a lokális viszonyokra, konfliktusokra rávilágító forrást, amelyet a szerző feltárt, idézett és ezzel egyúttal további elemzésre is felkínált. Az általa létrehozott nagy, átfogó munka – az említett forráskiadvánnyal együtt – kiváló kereteket nyújt a magyarországi németek mentalitását, identitását, kultúráját néprajzi-antropológiai mélyfúrásokkal megismerni kívánó kutatóknak.

Bednárík János

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, történész muzeológus
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Bednárík János PhD, tudományos munkatárs
MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest

Bittera Éva PhD-hallgató
ELTE Művelődéstörténet Doktori Program, Budapest

Bodovics Éva PhD, levéltáros
MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc

Csermelyi József PhD, levéltáros
Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

Eöry Áron PhD-hallgató
KRE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Fazekas Csaba PhD, egyetemi docens
ME BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, Miskolc

Fejérdy András PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Gecser Ottó PhD, egyetemi docens
ELTE TáTK Szociológia Intézet, Budapest

Géra Eleonóra PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Sabine Jesner PhD, posztdoktor kutatómunkatárs
University of Graz, Southeast European History and Anthropology,
Wien

Krász Lilla PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Lakatos Bálint PhD, tudományos munkatárs
MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport,
Budapest–Szeged

Stark Tamás kandidátus, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Szende Katalin PhD, egyetemi tanár
Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, Budapest

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
DE Történelmi Intézet, Debrecen

Vadas András PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

EPIDEMICS IN A HISTORICAL PERSPECTIVE. PLAGUE, SMALLPOX, CHOLERA, AND SPANISH FLU IN HUNGARY

<i>Lilla Krász</i> : Introduction	5
<i>Ottó Gecser – Katalin Szende</i> : Hans Saltzman, the 1510 Plague, and the Quarantine at Sibiu	9
<i>András Vadas</i> : The Batthyány Estate Complex and the Plagues in the First Half of the Seventeenth Century	25
<i>Sabine Jensen</i> : Military Cordon – Sanitary Cordon. Plague Prevention at the Transylvanian Military Border (1760–1830)	47
<i>Lilla Krász</i> : The „Protective Smallpox”. The Popularisation and Bureaucratisation of the Smallpox Vaccine in Hungary	61
<i>Csaba Fazekas</i> : Connections between the War of Independence and the Cholera Epidemic of 1848–1849	81
<i>Eleonóra Géra</i> : The Memory of the Spanish Flu. The Spanish Flu as a Footnote to the First World War	97

ARTICLES

<i>János B. Szabó – Balázs Sudár</i> : Where Was the Mysterious Battle of „Vlindr”?	117
<i>Éva Bodovics</i> : The 1878 Flood of Miskolc from a Social and Economic Historical Perspective	139
<i>Éva Bittera</i> : A Hungarian Aristocratic Woman in a Position of National Minority (1918–1945). The Fate of Gabriella Nemes, Wife of Count Mihály Csáky, in Light of the Family Papers	171

PAPERS

- László Dávid Törő*: Ethnohistorical Constructions of Historians in the Burgenland-debate
Prior to 1945 195

BOOK REVIEWS

- Kertész Balázs (közéteszi): Székesfehérvár oklevelei és levelei 1249–1526.
(*Bálint Lakatos*)209
- Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): Egy elfeledett magyar királyi dinasztia:
a Szapolyaiak (*József Csermelyi*) 211
- Rupert Klieber (Hrsg.): Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918.
Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath. Kirchenprovinzen
Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn (*András Fejérdy*) 215
- Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve.
Nemzetiségpolitika és helyi közösségek (*Áron Eöry*) 218
- Márkus Beáta*: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba de-
portálása Magyarországról, 1944/1945 (*Tamás Stark*)221
- Tóth Ágnes*: Németek Magyarországon, 1950–1970 (*János Bednárík*)225
- AUTHORS OF THIS ISSUE229